

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΠΜΣ "ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ"

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ

ΟΝΟΜΑ ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ: ΗΛΙΑΔΟΥ ΣΟΦΙΑ

"ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΦΟΡΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ"

ΦΛΩΡΙΝΑ, 2021

Σελίδα 1 από 162

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	Σ.5-6
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
1.1.Τι ορίζουμε ως μεταβυζαντινή τέχνη και μνημεία	Σ.7-8
1.2. Η σημασία των μεταβυζαντινών μνημείων στη συλλογική-ιστορική μνήμη	Σ.8-9
1.3.Η τύχη των μεταβυζαντινών μνημείων στην πόλη της Φλώρινας	Σ.10-13
1.4.Η ιστορία στην εκπαίδευση	Σ.13-15
1.5.Επισκέψιμοι ιστορικοί τόποι και μνημεία	Σ.15-16
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	
2.1.Θεωρητική τεκμηρίωση διδακτικής πρότασης	Σ.17-19
2.2.Επίσκεψη στα μνημεία	Σ.19-21
2.3.Οργάνωση διδακτικού πλάνου	Σ.21-25
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ	
3.1.Γενικό Ιστορικό πλαίσιο για την πόλη της Φλώρινας	Σ.26-35
3.2.1.1 ^η Ενότητα: “Πολεοδομική οργάνωση της πόλης κατά το 19 ^ο -20 ^ο αι”	Σ.39
3.2.1.Ιστορική τεκμηρίωση	Σ.39-43
3.2.2.Διδακτικό πλαίσιο	Σ.43-45
3.2.3.Εμπέδωση	Σ.45-46
3.2.4.Εκπαιδευτικό υλικό	Σ.47
3.3.1.2 ^η Ενότητα: “Αρχιτεκτονική όψη της πόλης”	Σ.48
3.3.1.Ιστορική τεκμηρίωση	Σ.48-55
3.3.2.Διδακτικό πλαίσιο	Σ.55-56
3.3.3.Επίσκεψη στο πεδίο	Σ.56

3.3.4.Εμπέδωση	Σ.59-60
3.3.5.Εκπαιδευτικό υλικό	Σ.61-65
3.4.1.3 ^η Ενότητα: "Τόποι λατρείας"	Σ.66
3.4.1.Ιστορική τεκμηρίωση	Σ.66-74
3.4.2.Διδακτικό πλαίσιο	Σ.74-75
3.4.3.Επίσκεψη στο πεδίο	Σ.76-78
3.4.4.Εμπέδωση	Σ.79-81
3.4.5.Εκπαιδευτικό υλικό	Σ.82-83
3.5.1.4 ^η Ενότητα: "Εκπαίδευση"	Σ.84
3.5.1.Ιστορική τεκμηρίωση	Σ.84-89
3.5.2.Διδακτικό πλαίσιο	Σ.89-91
3.5.3.Επίσκεψη στο πεδίο	Σ.91-92
3.5.4.Εμπέδωση	Σ.92
3.5.5.Εκπαιδευτικό υλικό	Σ.93-95
3.6.1.5 ^η Ενότητα: "Οθωμανικά λουτρά"	Σ.96
3.6.1.Ιστορική τεκμηρίωση	Σ.96-100
3.6.2.Διδακτικό πλαίσιο	Σ.100-102
3.6.3.Επίσκεψη στο πεδίο	Σ.102
3.6.4.Εμπέδωση	Σ.103
3.6.5.Εκπαιδευτικό υλικό	Σ.104
3.7.1.6 ^η Ενότητα: "Οι άνθρωποι"	Σ.105
3.7.1.Ιστορική τεκμηρίωση	Σ.105-109
3.7.2.Διδακτικό πλαίσιο	Σ.109-112
3.7.3.Εμπέδωση	Σ.112-113

3.8.Αξιολόγηση	Σ.113-115
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΕΠΙΛΟΓΟΣ	Σ.115-116
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Σ.117-131
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	Σ.132-162

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία καταπιάνεται επιλεκτικά με μεταβυζαντινά και οθωμανικά μνημεία της πόλης της Φλώρινας. Έχουμε συμπεριλάβει μνημεία νεοκλασικά. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε ενδεχομένως κάπως καταχρηστικά, προκειμένου να ενσωματώσουμε τα ετερόκλητα μνημεία και προσδιορίζει περισσότερο την εποχή που έπεται των βυζαντινών χρόνων ως την απελευθέρωση της περιοχής. Φιλοδοξούμε να προσεγγίσουμε τα μνημεία από την οπτική γωνία των παιδιών, με όσο το δυνατόν πιο σύγχρονο τρόπο, παρακινώντας τους μαθητές σε σκέψη και δράση. Αξιοποιούμε εκπαιδευτικά χώρους πολιτισμικής αναφοράς, για να διηγηθούμε ιστορίες αναφορικά με τα μνημεία για την κοινωνία της Φλώρινας παρελθόντων ετών, τους δεσμούς μεταξύ των μελών της, επειδή θεωρούμε ότι είναι επίκαιρα στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες που ζούμε και θα ωφελήσουν τη νέα γενιά.

Κινητήριος δύναμη για την επιλογή του θέματος στάθηκε η γοητεία που ασκούν τα ερειπωμένα κτίρια που επιβιώνουν οριακά στην πόλη, η επιθυμία να γαλουχήσουμε πολίτες, με άποψη και κριτική ματιά που αναγνωρίζουν και κατανοούν μνημεία της πόλης. Μολονότι επικεντρωνόμαστε στα μνημεία, προσεγγίζουμε και τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν, έζησαν και έδρασαν σε αυτά.

Επιλέγουμε να υλοποιήσουμε εκπαιδευτικές επισκέψεις στα εκάστοτε μνημεία. Απώτερος σκοπός μας είναι η ανάδειξη του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της πόλης. Επιμέρους διδακτικοί στόχοι μας είναι η εξοικείωση με αρχιτεκτονικές μορφές της πόλης, μέσα από μια διεισδυτική ματιά και με παιγνιώδη τρόπο. Για λόγους μεθοδολογίας και προκειμένου να εγείρουμε το ενδιαφέρον των μαθητών, θα ταξινομήσουμε τις πληροφορίες της υπό διερεύνηση περιόδου σε έξι ενότητες, με κριτήρια θεματικά εστιασμένα. Θα επικεντρωθούμε στην πολεοδομία της πόλης, την αρχιτεκτονική της όψη, τους τόπους λατρείας, την εκπαίδευση, τα λουτρά ως σημείο αναφοράς της οθωμανικής περιόδου και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της κοινότητας. Απευθυνόμαστε σε μαθητές Γυμνασίου.

Μελετάμε στοχευμένα και δειγματοληπτικά κάποια κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικά μνημεία. Η καταγραφή σε κάποια σημεία μπορεί να είναι διεξοδική, προκειμένου να παρέχει στον εκπαιδευτικό το απαραίτητο γνωστικό υπόβαθρο. Ασφαλώς δεν μπορούμε να προβλέψουμε όλες τις ενδεχόμενες απορίες

των μαθητών, αυτές όμως θα δώσουν και ώθηση για περαιτέρω έρευνα! Σε αυτές τις περιπτώσεις προσφεύγουμε σε νέα ανάγνωση από κοινού με τους μαθητές.

Ενστερνιζόμαστε την αξία της υλικότητας, θεωρούμε ότι η μάθηση μέσω των αισθήσεων κινητοποιεί την αφηρημένη σκέψη. Οικοδομούμε δημιουργικά και συναισθηματικά ερεθίσματα που ενισχύουν τη μνήμη. Λόγω της αποσπασματικότητας, της κακής κατάστασης διατήρησης των μνημείων και των αποστάσεων, θα καταφύγουμε σε δυνατότητες που μας παρέχουν τα σύγχρονα ΤΠΕ, ώστε να μειώσουμε τις αποστάσεις, χωρικές και χρονικές. Θα αξιοποιήσουμε τη δυναμική της εικόνας προβάλλοντας φωτογραφίες και εικόνες, καθώς η εικόνα παρέχει στοιχεία για την αισθητική, την πολιτική, την κοινωνιολογία, τη μικρο και μακρο-ιστορία. Ενσωματώνουμε στοιχεία δραματοποίησης και δημιουργικής γραφής, φανταστικές διηγήσεις και προσωποποίηση εκθεμάτων. Επιχειρούμε να αντιπαρέλθουμε τα μελανά σημεία του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως την προσκόλληση στο σχολικό εγχειρίδιο και αποτολμάμε μία άμεση και ενεργητική προσέγγιση πηγών και καταλοίπων του υλικού πολιτισμού.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1.1.ΤΙ ΟΡΙΖΟΥΜΕ ΩΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ

Στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος "μεταβυζαντινή τέχνη" χρησιμοποιείται, για να αποδώσει τη θρησκευτική τέχνη που παράγεται στον τουρκοκρατούμενο βαλκανικό χώρο, μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης ως το 17^ο-αρχές του 18^{ου} αιώνα αλλά και αργότερα, μεσολαβεί ανάμεσα στη βυζαντινή και νεότερη(Παπανικολάου, 1994, σ.102-103·Γεωργιάδου-Κούντουρα, 2003, σ.27). Στην ελληνική βιβλιογραφία ο όρος προσδιορίζει την καλλιτεχνική παραγωγή που σημειώνεται ως τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, καθώς η Μακεδονία(όπως και η Ήπειρος και η Θράκη) απελευθερώνεται το 1912(Ζάρρα, 2015, σ.9). Εμείς ολίγον καταχρηστικά αναφερόμαστε κατ'αντιστοιχία στα κοσμικά μνημεία της περιόδου με τον ίδιο όρο.

Για τους βυζαντινολόγους όσο η μεταβυζαντινή τέχνη απομακρύνεται από τη βυζαντινή παράδοση κι όσο πιο λαϊκό χαρακτήρα προσλαμβάνει, αξιολογείται ως τέχνη παρακμής (Ζάρρα, 2015, σ. 9). Βέβαια κάθε έργο τέχνης συνιστά κομμάτι ευρύτερης ιστορικής διαδικασίας και επιβάλλεται να το προσεγγίζουμε σε συνάρτηση με τα πολιτικοκοινωνικά, οικονομικά και ψυχολογικά συμφραζόμενα(Delvoye, 1999, σ. 14· Ζάρρα, 2015, σ. 9). Εμείς με τον όρο αναφερόμαστε σε μνημεία της πόλης, κοσμικά και θρησκευτικά που κατασκευάστηκαν την περίοδο που εκτείνεται από την κατάληψη της ως και την απελευθέρωση της, το 1912, με μια διάθεση ενδεχομένως απλουστευτική, προκειμένου να ενσωματώσουμε πολλαπλές αρχιτεκτονικές εκφάνσεις.

Στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας οι Έλληνες βρέθηκαν για πρώτη φορά σε μειονεκτική θέση πολιτισμικά και θεσμικά: ο πολιτισμός των κυρίαρχων Οθωμανών ήταν ο επίσημος και ο ελληνικός πολιτισμός πέρασε στο περιθώριο(Κολιόπουλου, 2000, σ. 28-29). Η καθημερινότητα που αποτυπώνει η μεταβυζαντινή τέχνη είναι σκληρή: ανασφάλεια, ληστείες, σιτοδείες, ενδημικές ασθένειες, πολεμικές συρράξεις, υποτυπώδεις συνθήκες υγιεινής... Οι χριστιανοί υπήκοοι βίωναν ένα μόνιμο φόβο. Η μόνη ασφάλεια, στην οποία μπορούσαν να ακουμπήσουν, ήταν η ιδέα της αιωνιότητας και της μετά θάνατον δικαίωσης.

Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε εισέλθει σε μία περίοδο παρακμής όσον αφορά την οικονομία της. Υπέγραφε μονομερείς εμπορικές συμφωνίες με χώρες της Δύσης, συμφέρουσες για τους Δυτικούς εμπόρους, με

πολιτικά ανταλλάγματα-τις "Διομολογήσεις". Έτσι ξεκίνησε η οικονομική διείσδυση των ευρωπαϊκών χωρών στα εδάφη της(Τσιόδουλος, 2015, σ.130). Οι τέχνες(αγιογραφία, ξυλογλυπτική, αργυροχοΐα) που στα προηγούμενα βρίσκονταν στα χέρια Ελλήνων και Βλάχων, συνεχιστών της βυζαντινής καλλιτεχνικής παράδοσης, περιήλθαν στα χέρια συνεργείων μαστόρων, οργανωμένων σε συντεχνίες. Οι συντεχνίες αυτές, περιοδεύουσες ή και σταθερές, υπήρχαν και πριν από το 16^ο αι., άρχισαν πλέον να αναλαμβάνουν το σχεδιασμό και την κατασκευή έργων στις πόλεις, μετά τα τέλη του 17^{ου} αι, όταν ο αστικός πληθυσμός αυξανόταν κι ευημερούσε. Οι κτίστες του ευρύτερου μακεδονικού χώρου προέρχονταν από την Αλβανία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία. Πρόκειται για σύστημα διαδεδομένο από τα βυζαντινά χρόνια που επιβίωσε και κατά την οθωμανική περίοδο(Οικονόμου, 2014, σ.2, 51).

1.2.Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ-ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Κάθε λαός ασκεί μία εκλεκτική επιλογή των ιστορικών γεγονότων που τον αφορούν, απεμπολώντας κάποιες σελίδες της ιστορίας του. Ο Ελληνισμός δέχτηκε πολλαπλές επιδράσεις και διαμορφώθηκε μέσα από το συγκερασμό πολλαπλών αντιθετικών στοιχείων. Ταλαντεύεται μεταξύ Ανατολής-Δύσης, αρχαίου-σύγχρονου, ντόπιου και ξένου, όπως διαπιστώνει σχετικά ο κύριος Μπαμπινιώτης(*Το βήμα*, 12^η Απρίλη, 1992). Μεταξύ αυτών των πόλων το Βυζάντιο αποτέλεσε το σύνδεσμο μεταξύ αρχαίου και σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού.

Τα μνημεία της πόλης, η αρχιτεκτονική κληρονομιά του έθνους συνιστούν κομμάτια της μνήμης και της ιστορίας. Σε αυτά εξελίσσεται η καθημερινή ζωή, διαιωνίζονται καθημερινές λειτουργίες (Ζήβας, 1997, σ.36, 52). Με το πέρασμα του χρόνου τα κτίσματα αποκτούν ιστορικότητα, ανάγονται σε τεκμήρια, συνθέτουν τη φυσιογνωμία των πόλεων, μεταλαμπαδεύουν μηνύματα για την ιστορική πορεία της χώρας και της πόλης, συνιστούν στοιχεία της ταυτότητας. Από αυτά αντλούμε πληροφορίες για τους κατόχους, τους δημιουργούς, του χρήστες τους(Στεφάνου, Αθανασιάδης, Στέφος, 2013). Συγκεκριμένα στο τοπίο της Φλώρινας αποτυπώνονται εκτός από δράσεις και συμπεριφορές και οι απόπειρες διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης, μέσα από σκόπιμες και συνειδητές επιλογές συντήρησης και ανάδειξης ορισμένων μνημείων και "απόρριψης" ή αποσιώπησης άλλων. Το κριτήριο συνήθως είναι το αν συγκλίνουν με τον "εθνικό" κανόνα, την επιθυμητή ταυτότητα του

τόπου. Έτσι στο τοπίο εγγράφεται η ιστορία, προσωπικές και συλλογικές μνήμες σε μια νέα ανάγνωση του αστικού χώρου (Andreou & Kasvikis, 2018, p. 148, 152).

Η υλικότητα αντανακλά την ανθρώπινη δράση, διαμορφώνει την ανθρώπινη συμπεριφορά (Κασβίκης, 2008, σ.158). Με αυτή τη λογική τα μνημεία φέρουν τη σφραγίδα μιας πλειάδας ανθρώπων σχετικά με την αυθεντικότητα, την αισθητική, τη χρήση και λειτουργία τους. Γι' αυτό και η διεθνής ισχύουσα νομοθεσία προβλέπει την ανάδειξη και προστασία των πολιτισμικών μνημείων, ώστε να εντοπίζονται και προστατεύονται από το νομικό πλαίσιο και τους διεθνείς οργανισμούς. (Χριστόπουλος, Εφραίμογλου, Χατζή, Σοφιανόπουλος 2018, σ. 320).

Η προσέγγιση των μνημείων συνιστά το μέσο για να θεμελιωθούν οι ανθρώπινες σχέσεις. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την προσέγγιση του άλλου, την επίδειξη σεβασμού στα μνημεία άλλων πολιτισμών και την απόπειρα κατανόησης τους. Μακροπρόθεσμα συμβάλλει στην εδραίωση της συνεργασίας μεταξύ των λαών αλλά και σε μία νηφάλια θεώρηση του μέλλοντος (Μητούλα, 1999, σ. 67-68).

Σε σχέση με τα μνημεία άλλων περιόδων, όπως κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων τα μεταβυζαντινά μνημεία είναι κάπως παραγνωρισμένα, καθώς θεωρούνται ήσσονος σημασίας. Αυτό όμως δεν αναιρεί τη σημασία τους, καθώς συνιστούν μια πτυχή του ελληνικού πολιτισμού την ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Τα μεταβυζαντινά μνημεία μετουσιώνουν τη συνέχεια και ευρηματικότητα της λαϊκής δημιουργίας. Υπάρχουν στο όχι και τόσο μακρινό παρελθόν, έχουν πολλές χρήσεις και προεκτάσεις στην καθημερινότητά, αποτέλεσαν πρότυπα που αναπαρήχθησαν στο Μεσοπόλεμο (Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003), διαμόρφωσαν τις καταβολές και το αισθητικό κριτήριο για τον επανασχεδιασμό της πόλης από τους εμπειροτέχνες και αρχιτέκτονες (Οικονόμου, 2007).

Αποτελούν ψηφίδα στο μωσαϊκό του ελληνισμού και της πόλης ειδικότερα. Η αποσπασματικότητά των μνημείων συνιστά μία σημαντική πτυχή, η οποία αποτελεί τροχοπέδη για την κατάκτηση της βιωματικής εμπειρίας, έχει όμως κι αυτή τη σημασία και τη δυναμική της. Οι προσπάθειες αποσώβησης του πρόσφατου παραλθόντος που στο βωμό τους καταστράφηκαν μνημεία και ιστορικά κτίρια, άφησαν και αυτές το στίγμα τους στην όψη της πόλης. Επιλέξαμε τα μνημεία αυτής της περιόδου, γιατί μολονότι στερούνται πρωτοτυπίας, χαίρουν όμως ευρηματικότητας και απηχούν τον ετερόκλητο πληθυσμό που έζησε στην περιοχή

1.3.Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Αναφορικά με τα μεταβυζαντινά μνημεία πολύ γενικά διακρίνονται σε μνημεία κοσμικού χαρακτήρα και κάποια θρησκευτικού ενδιαφέροντος(Γεωργιάδου-Κούντουρα, 2003, σ.27). Η μελέτη των υφιστάμενων μνημείων αποκαλύπτει μία πορεία ιεραρχήσεων, νοηματοδοτήσεων, ανταγωνισμών και συγκρούσεων, συνειδητών καταστροφών, αποσιωπήσεων, επιλεκτικών αποκαταστάσεων ή δράσεων ανάδειξης και προβολής. Η διαχείριση των μνημείων της πόλης δεν είναι μία ουδέτερη πράξη(Γκότσης, 2011).

Παρόλο που στη λεκάνη των Πρεσπών διατηρήθηκε σημαντικός αριθμός βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, δε συνέβη το ίδιο στον υπόλοιπο νομό. Τα μνημεία της περιόδου δε σώθηκαν, λόγω των καταστροφών που υπέστησαν κατά τις επιθέσεις στην περιοχή ανά τους αιώνες (Τρανταλίδου, 1985, σ.63). Στη γνώση και αντίληψη που έχουμε διαμορφώσει για αυτά συνέβαλαν οι ιστορικές και αρχαιολογικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί(Τρανταλίδου, 1985, σ.14-17). Πρέπει βέβαια να σημειωθεί πως μολονότι η πόλη παραδόθηκε αμαχητί στον ελληνικό στρατό το 1912, τα οθωμανικά της αρχεία εξαφανίστηκαν ή μεταφέρθηκαν στο Μοναστήρι, δεν ήταν πάντως διαθέσιμα για μελέτη πλην κάποιων φορολογικών κατάστιχων που παρέχουν κάποιες πληροφορίες για τον ενήλικο πληθυσμό της περιόδου(Κασκαμανίδης, 2018, σ.23).

Η σημερινή όψη της πόλης βασίζεται στο πολεοδομικό σχέδιο της δεκαετίας του 1910. Δεν υπάρχουν οικιστικά απομεινάρια της οθωμανικής περιόδου για την εξακρίβωση των πληροφοριών της προφορικής παράδοσης. Τεκμήρια για την εποχή αποτέλεσαν οι μνήμες που διασώθηκαν στην προφορική παράδοση και οι φωτογραφικές απεικονίσεις. Η παραμονή των γαλλικών συμμαχικών στρατευμάτων στην περιοχή την περίοδο 1916-1918 υπήρξε ευεργετική, καθώς διασώθηκε σε μεγάλο βαθμό το φωτογραφικό αρχείο της Εκστρατείας της Ανατολής που μας επέτρεψε να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της πόλης(Κασκαμανίδης, 2004, σ.76).

Από τα τέλη του 1913 είχε δρομολογηθεί η εκ νέου πολεοδόμηση της πόλης που αφενός θα αποκαθιστούσε την προγραμματισμένη ανοικοδόμηση και αφετέρου θα

εξοβέλιζε τα οθωμανικά κτίσματα. Ο σχεδιασμός ανατέθηκε το 1918 στο Γάλλο μηχανικό, Leguillon. Στόχος ήταν η αναμόρφωση του αστικού τοπίου και η απόδοση αμιγούς νεοελληνικού χαρακτήρα, που θα συντελούνταν με τη λιθόστρωση, την κατασκευή υπονόμων, τη ρυμοτόμηση... Ήταν ένα ζήτημα που απασχόλησε το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης επί μακρόν, καθώς οι απόψεις διίσταντο και υπήρχαν και καθυστερήσεις που ενίσχυαν τα επιχειρήματα των Οθωμανών δημοτικών συμβούλων για διατήρηση των υπάρχοντων κτισμάτων· εξέφραζαν όμως την οθωμανική αισθητική. Οι Έλληνες επιθυμούσαν την αναμόρφωση της όψης της πόλης, ώστε να ανταποκρίνεται στα ελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπα(Κασκαμανίδης, 2004, σ.79).

Από τις αρχές του 19^{ου} είχε αναδυθεί, στην Ελλάδα, ένας σκεπτικισμός σχετικά με την ανάγκη ανάδειξης αρχαιοπρεπειών αναφορών στην αρχιτεκτονική, εμπλουτισμένων αργότερα και με στοιχεία από τη βυζαντινή τέχνη και τη σύγχρονη παράδοση, ώστε να ενδυναμώσουμε σαν χώρα τους δεσμούς μας με τη Δύση(Κωτίδης, 1993, σ. 20) και στη Φλώρινα παρατηρείται αυτή η τάση, για να ενισχύσει την ελληνικότητα του τόπου(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.125). Με την αποχώρηση των Μουσουλμάνων και την ανταλλαγή των πληθυσμών, δρομολογήθηκε από την ελληνική πλευρά, σπασμοδικά και ασυντόνιστα, η κατεδάφιση κάθε οθωμανικού μνημείου, που στόχευε στον εκτοπισμό τους από τη συλλογική μνήμη. Πρόκειται για μια προσπάθεια επίσημων φορέων να αποτινάξουν τα χρόνια της ξένης κυριαρχίας, το οθωμανικό παρελθόν και κάθε στίγμα του στην όψη της πόλης.

Οι ενέργειες αυτές αναφορικά με την καταστροφή των οθωμανικών μνημείων έλαβαν χώρα την περίοδο μετά το 1912 και πιο έντονα μετά το 1924, όταν αναχώρησαν οι μουσουλμάνοι της περιοχής για την Τουρκία ως ανταλλάξιμοι. Εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο σχέδιο πολεοδομικής ανασυγκρότησης πόλεων της βόρειας Ελλάδας, μετά την παγίωση των νέων συνόρων του ελληνικού κράτους(Κασκαμανίδης, 2004, σ. 75). Αναφορικά με τα μνημεία της περιόδου, μετά το 1912 και την προσάρτηση της πόλης στην ελληνική επικράτεια, ό,τι πριν το 1912 εννοούνταν ως κοινή ιστορική εμπειρία, περιήλθε πλέον σε σελίδες της ιστορίας που έπρεπε να αποσιωπηθούν, να περιέλθουν στη λήθη και τα σχετικά υλικά κατάλοιπα να καταστραφούν-εξαφανιστούν(Andreou & Kasvikis, 2018, p. 152,)

Σε συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου της πόλης (της 12^{ης} Απριλίου 1926), αποφασίστηκε ομόφωνα η άμεση κατεδάφιση των τζαμιών ως αντίποινα στην τούρκικη πολιτική υπονόμευσης των χριστιανικών μνημείων στη Μ. Ασία. Εξαιρέση αποτέλεσαν μόνο το Κουρσουνλού τζαμί και αυτό επί της οδού Νερέτης. Με εισήγηση της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης και του Νομάρχη Φλώρινας, προτάθηκε και αποφασίστηκε ομόφωνα, στη συνεδρίαση, η άμεση κατεδάφιση των πύργων, μιναρέδων και τεμενών. Η ύπαρξη των μνημείων αυτών δεν παρεμπόδιζε την αναδιαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού της πόλης, περισσότερο αποτελούσε αντιπερισπασμό στις πρακτικές της τουρκικής κυβέρνησης (Κασκαμανίδης, 2004, σ. 36, 95· Andreou & Kasvikis, 2018, p. 154).

Έπειτα αναρωτιόμαστε αναφορικά με την τύχη μεταβυζαντινών μνημείων σημαινόντων για το χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής. Από την απλή παρατήρηση ως την πιο επισταμένη μελέτη των μνημείων της περιόδου, διαπιστώνουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είχαν καλύτερη τύχη από τα σύγχρονά τους οθωμανικά. Ο φθοροποιός χρόνος, η κρατική ολιγωρία, η αδυναμία των ιδιοκτητών τους να τα συντηρήσουν, πολλές φορές και η σκόπιμη πρόκληση φθορών από αυτούς, ώστε να απαλλαγούν από την ευθύνη συντήρησής των διατηρητέων ή η επιθυμία ανοικοδόμησης νέων στη θέση τους, διαμόρφωσαν την τωρινή εικόνα της πόλης (Παπαγιαννάκης, 2016, σ. 13). Τα μεν θρησκευτικού χαρακτήρα εμπίπτουν στις αρμοδιότητες των εφορειών βυζαντινών αρχαιοτήτων, τα κοσμικά όμως επαφίονται στην ευθύνη των εφορειών νεοτέρων μνημείων που είναι λίγες και υποστελεχωμένες, με αποτέλεσμα τα μνημεία ευθύνης τους να αφήνονται στη φθορά του χρόνου (Γεωργιάδου-Κούντουρα, 2003, σ.27).

Τέλος από την πλευρά της αρχαιολογικής επιστήμης είναι κοινό μυστικό ότι τα σταθερά και κινητά μνημεία αυτής της περιόδου, ειδικά αυτά ιδιωτικού χαρακτήρα, κρίνονται ως ήσσονος σημασίας και δε θα αξιολογούνταν ως επιτακτική η ανάγκη έρευνας, διάσωσης και αποκατάστασής τους κατά προτεραιότητα, καθώς χαρακτηρίζονται συλλήβδην "τούρκικα". Μία θετική εξέλιξη αποτελεί ότι τα τελευταία χρόνια γίνονται έργα συντήρησης και αποκατάστασης μεταβυζαντινών ναών που κοσμούνται από αξιόλογες τοιχογραφίες, όπως του Αγίου Νικολάου στη Βεύη και στα ασκηταριά στην Πρέσπα.

Το ευτύχημα στην περίπτωση της Φλώρινας είναι αφενός ότι ο ιστορικός πυρήνας της πόλης παραμένει ζωντανός και κατοικήσιμος(Παπαγιαννάκης, 2016, σ. 13) και αφετέρου ότι ό,τι δε διασώθηκε ως υλικό κατάλοιπο, επιβιώνει τουλάχιστον σε απεικονίσεις φωτογραφιών, καρτ ποστάλ ή προφορική μαρτυρία(Andreou & Kasvikis, 2018, p.161).

1.4.Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η ανάγκη διδακτικής της ιστορίας αναδύθηκε μετά τη διεύρυνση των σχολείων στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της δυτικής Ευρώπης. Η διδασκαλία της ιστορίας και γεωγραφίας εισήχθησαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. με πολλές ελλείψεις και ανεπάρκειες(Κουλούρη, 1988, σ. 14-15). Ο Χρήστος Πατρινέλλης τοποθετεί την πρώτη μνεία για τη διδασκαλία της ιστορίας ως αυτόνομου μαθήματος στην ελληνική σχολική εκπαίδευση το 1776. (Καραμανωλάκης, 2011, σ.2, 14). Από το 1834 τα παιδιά στο δημοτικό διδάσκονταν τα "Στοιχεία της Ελληνικής Ιστορίας" άλλοτε ως ξεχωριστό μάθημα και άλλοτε συνδυαστικά στο μάθημα της Γεωγραφίας(Δημαράς, 1988, σ. 45, 66, 191· Κουλούρη, 1988, σ.26). Το μάθημα εισήχθη ως αυτόνομο μάθημα στα ελληνικά σχολεία το 1880, με σκοπό την ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος, της φιλοτιμίας και τη διαμόρφωση χαρακτήρων (Αβδελά, 1998, σ.18-19· Βαϊνά, 1997, σ. 54).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι Έλληνες λόγιοι είχαν νωπές μνήμες του αγώνα για την εθνική αποκατάσταση, είχαν θιγεί από τη θεωρία του Fallmerayer και επιθυμούσαν διακαώς να κατοχυρώσουν τη συνέχεια του ελληνισμού(ο Fallmerayer υπήρξε πολέμιος των Σλάβων και υποστήριξε τη διατήρηση της ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως προπύργιο έναντι αυτών). Η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία που διαμορφώθηκε το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα στόχευε να προβάλει την άρρηκτη πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού και συνιστούσε απάντηση στη θεωρία του Fallmerayer(Καραμανωλάκης, 2011, σ.17-20).

Δόθηκε δηλαδή έμφαση στην έρευνα για το μεσαιωνικό, νέο ελληνισμό, προκειμένου να εδραιωθεί η ενιαία παράδοση των Ελλήνων. Η σχολική ιστορία αναδύθηκε από την εθνική ιστοριογραφία το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ως μηχανισμός εθνικής διαπαιδαγώγησης, πολιτικής κοινωνικοποίησης και νομιμοφροσύνης και απηχεί αυτή την τάση(Κόκκινος, 1998, σ. 313). Πρόκειται για μηχανισμούς που υπηρετούν τη λογική της άρρηκτης συνέχειας του ελληνισμού με τη

βυζαντινή περίοδο να συνιστά το συνδυαστικό κρίκο μεταξύ αρχαίου και νεότερου ελληνισμού(Κόκκινος, 1998, σ. 349-350· Κουλούρη, 1988, σ.71). Εκφραστής και θιασώτης αυτής της τάσης υπήρξε κατεξοχήν ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος από τη δεκαετία του 1850(Καραμανωλάκης, 2011, σ.20· Αβδελά, 1998, σ. 20).

Από το 19^ο αιώνα επιδιώχτηκε και μεθοδεύτηκε η σύνδεση του ανθρώπου με τις ρίζες του, μέσω της επαφής με την τέχνη, με την πεποίθηση ότι μέσω αυτής επανασυνδέεται με τον εαυτό του, βελτιώνει και εξυγιαίνει τη συμπεριφορά του και την ηθική του. Οι απόψεις αυτές εμπεδώθηκαν και στην παιδαγωγική που επαναπροσδιόρισε τις μεθόδους της και έθεσε στο επίκεντρο το παιδί(Κουλούρη, 1988, σ.56).

Τον 20^ο αι. στα αναλυτικά προγράμματα γίνεται μνεία ότι σκοπός του μαθήματος είναι η καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης(Αβδελά, 1998). Οι βάσεις για την αναθεώρηση του μαθήματος της ιστορίας τέθηκαν τη δεκαετία του '70, οπότε και διευρύνθηκαν οι στόχοι του, θέτοντας στο επίκεντρο την ευρωπαϊκή διάσταση της χώρας και την κατάκτηση της γνώσης· στην πράξη ωστόσο το μάθημα εξακολουθούσε να επικεντρώνεται στην εθνική διαπαιδαγώγηση(Αβδελά, 1998, σ.24-25).

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι. η ιστορική εκπαίδευση προσανατολίστηκε προς την άρθρωση επιστημονικού λόγου, την πολυπρισματική αναπαράσταση του ιστορικού παρελθόντος, την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και κατανόησης των μαθητών. Στόχος αυτού του νέου προσανατολισμού υπήρξε η διαμόρφωση ιστορικά εγγράμματων και κριτικά σκεπτόμενων πολιτών(Ανδρέου & Κασβίκης, 2008, σ.87-88). Πιο συγκεκριμένα ως σκοποί της διδασκαλίας ορίζονται η γνωριμία με την ιστορία του έθνους, η ανάπτυξη ιστορικής σκέψης, η φιλοπατρία και δημοκρατική διαπαιδαγώγηση(Αβδελά, 1998, σ. 26). Σε αυτό το πλαίσιο επεδίωξε να συνδυάσει την ενεργητική και μαθητοκεντρική παιδαγωγική με τις σύγχρονες τάσεις της ιστοριογραφίας(Κόκκινος, 1998, σ. 313).

Μεταξύ των άλλων σκοπών που επιτελεί η διδασκαλία της ιστορίας είναι η συσπείρωση του πληθυσμού και η απόδοση κοινής ταυτότητας στα άτομα, κατ'επέκταση η αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας, θεωρημένη μέσα από το ευρωπαϊκό ιδεώδες που αποδέχεται τη διαφορετικότητα και πολυπολιτισμικότητα(Αβδελά, 1998, σ. 41, 73). Η τοπική ιστορία αποτελεί μια

προσέγγιση περισσότερο σε σχέση με τη γενική ιστορία(Λεοντσίνης, σ.1), αντιμετωπίζεται και μεθοδεύεται ως διεπιστημονικό πεδίο με πολλαπλές παραμέτρους και η διερεύνησή της χρήζει έρευνας πεδίου και τριβής με πηγές του παρελθόντος(Καλλιβρετάκης, Χρυσανθόπουλος, Καμονάχου & Ζωγράφου, 2013, σ. 3, 5).

Σήμερα η διδακτική της ιστορίας αποσκοπεί αφενός στη μετάδοση της κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς και του κοινού παρελθόντος στο γνωστικό κομμάτι και αφετέρου στην εξοικείωση με επιστημονικές ιστορικές μεθόδους, την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, την ενεργητικότητα και την αποδοχή της διαφορετικότητας(Αβδελά, 1998, σ.75). Υφίσταται για να βοηθήσει τους μαθητές να γνωρίσουν τον εαυτό τους και το περιβάλλον τους(Λεοντσίνης, σ.2). Οι σύγχρονοι εκπαιδευτικοί μπορούν να περιλάβουν στη φαρέτρα τους μεταξύ άλλων πολλά από τα μεθοδολογικά εργαλεία της μουσειοπαιδαγωγικής, ώστε να καταστήσουν τη διδασκαλία περισσότερο ελκυστική και να ενεργοποιήσουν τους μαθητές(Νικονάνου, 2015, σ. 51).

Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι εκτός από τους φορείς της τυπικής εκπαίδευσης στη συγκρότηση της ιστορικής κουλτούρας των μαθητών σήμερα υπεισέρχονται και πλείστα άλλα διδακτικά περιβάλλοντα, όπως ο Η/Υ και χώροι πολιτισμικής αναφοράς.

1.5.ΕΠΙΣΚΕΨΙΜΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ

Τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος αξιοποιούνται και συνδέονται με την ιστορία. Τα κτίρια των πόλεων, τα μνημεία της νεότερης και σύγχρονης πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς εντάσσονται στην άμεση εμπειρία, ταυτίζονται με την ιστορία της κοινότητας ή της πόλης. Σύμφωνα με την αντίληψη ότι πηγές είναι κάθε είδους υλικό, από το οποίο προκύπτει γνώση για το παρελθόν, τα μνημεία συνιστούν κι αυτά ιστορικές πηγές, καθώς κατά τη διατύπωση των Φεβρ και Μπλοκ(σε παράφραση) [...] *‘ή ιστορία φτιάχνεται με πηγές, με λέξεις, σημεία και με κεραμίδα’* [...]. Με τη διατύπωση ερωτημάτων εκμαιεύουμε από αυτά γνώση και ανασύρουν μνήμες. Αφού η μνήμη είναι η πρώτη ύλη της ιστορίας(Αβδελά, 1998, σ.99, 105, 91), συνιστούν εναλλακτικά περιβάλλοντα ιστορικής εκπαίδευσης και συνεισφέρουν σε μία μαθητοκεντρική προσέγγιση και στην ανάπτυξη ιστορικού διαλόγου με το παρελθόν(Κασβίκης & Ανδρέου, 2008, σ.130, 132).

Λόγω της υλικής τους υπόστασης προϋποθέτουν για την ερμηνεία τους εργαλεία που επιτρέπουν την πολυαισθητηριακή πρόσληψη, προάγουν τη βιωματική εμπειρία, την ενεργητική συμμετοχή και την ανακαλυπτική μάθηση μέσω “ανοιχτών” ερμηνειών. Απαιτούν βέβαια μία συνδυαστική προσέγγιση με εργαλεία της μουσειακής εκπαίδευσης, της δημόσιας αρχαιολογίας, της διδακτικής της ιστορίας (Andreou & Kasvikis, 2018, p.161).

Η έξοδος από το χώρο του σχολείου συνιστά κίνητρο γνώσης, αυξάνει τις παραστάσεις και την παρατηρητικότητα, κινητοποιεί το ενδιαφέρον των μαθητών. Ενισχύεται η ανάπτυξη νοητικών δραστηριοτήτων και ευνοείται η μαθησιακή διαδικασία (Βλάχου, 2006, σ. 406). Η επίσκεψη *in situ* σε τοπία, δημόσια κτίρια, μνημεία και μουσεία, ενέχει τα πλεονεκτήματα της ορατότητας, υλικότητας και προσβασιμότητας που προσδίδουν στην εκπαιδευτική διαδικασία (Κασβίκης & Ανδρέου, 2003, σ.125· Μαυροπούλου- Τσιούμη, 2008, σ.199). Ήδη από το αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 συστήνεται στους δασκάλους να είναι σαφείς κι ευχάριστοι, να οργανώνουν επισκέψεις και συμπληρωματικές δραστηριότητες (Αβδελά, 1998, σ.22).

Οι μαθητές με την περιδιάβασή τους σε αυτούς τους χώρους προσανατολίζονται στο χώρο, μελετούν τις πηγές, αναδομούν τα γεγονότα, κατανοούν το παρελθόν και τις αιτιακές σχέσεις και ασκούνται στην εκφορά ιστορικού λόγου (Κουσερή, 2017, σ.118). Προς την κατεύθυνση αυτή έχουν καθιερωθεί οι δραστηριότητες της ευέλικτης ζώνης στο δημοτικό και το γυμνάσιο και οι βιωματικές δραστηριότητες στο γυμνάσιο που περιλαμβάνουν επισκέψεις μαθητών σε εξωσχολικούς χώρους κατά τη διάρκεια των διδακτικών ωρών. Έτσι διεκπεραιώνονται εκπαιδευτικά προγράμματα σε ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά, με πεπερασμένη διάρκεια και συγκεκριμένους γνωστικούς, συναισθηματικούς και κοινωνικούς στόχους (Κασβίκης, Νικονάνου, Φουρλίγκα, 2002). Στόχος τους είναι η εμπέδωση γνώσεων και η αφύπνιση των μαθητών αναφορικά με ζητήματα που πραγματεύονται στο σχολείο, ενοποιείται δηλαδή η γνώση και η μάθηση εντός και εκτός του σχολείου.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1.ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΠΡΟΤΑΣΗΣ

Σκοπός για τη συγγραφή αυτής της διπλωματικής υπήρξε η αποσόβηση της αμηχανίας και του φόβου που αισθάνονται τα παιδιά όταν αντικρύζουν μνημεία της πόλης τους, στην καθημερινότητά τους και δεν τα γνωρίζουν, λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος. Επιδιώκουμε να αντιληφθούν τα παιδιά πώς επιβιώνει το παρελθόν στο παρόν και ότι τα μνημεία αντιπροσωπεύουν ολόκληρη εποχή(Βαϊνά, 1997, σ.132). Ευελπιστούμε να εμφυσήσουμε μια διεισδυτική και κριτική ματιά στα δημιουργήματα της ανθρώπινης διάνοιας και τέχνης και οι μαθητές να βγουν από αυτή τη διαδικασία έχοντας μία στοιχειώδη κατάρτιση και περισσότερη πεποίθηση στις γνώσεις και το ένστικτό τους.

Οι σκοποί της εργασίας είναι η ευαισθητοποίηση των μαθητών σε ζητήματα πολυπολιτισμικότητας, σεβασμού και αποδοχής του άλλου και της διαφορετικότητας, κατ'επέκταση, η προαγωγή του διαλόγου και της παγκόσμιας ειρήνης. Αποσκοπούμε στη διαμόρφωση υπεύθυνων και συνειδητοποιημένων πολιτών. Έπεται στη στοχοθεσία μας η καλλιέργεια της ιστορικής ενσυναίσθησης, της ικανότητας να βλέπουμε τον κόσμο με τα μάτια των άλλων, να ερμηνεύουμε τα κίνητρα, τις σκέψεις και τα συναισθήματα.

Μας ενδιαφέρει η διατύπωση και επεξεργασία ιστορικών ερωτημάτων εκ μέρους των μαθητών, καθώς η διδασκαλία που εμβαθύνει στην κριτική κι αναστοχαστική ιστορική γνώση, διευκολύνει τους μαθητές να αξιοποιούν πληροφορίες, να τεκμηριώνουν την άποψή τους με επιχειρήματα και να διαχειρίζονται την ιστορική γνώση ως πρόβλημα προς επίλυση(Κόκκινος, Γατσωτής, 2008, σ. 415).

Επιδιώκουμε η γνώση να ειδωθεί ως προϊόν ενεργητικής διαδικασίας που περιλαμβάνει πληροφορίες από πολλαπλά γνωστικά περιβάλλοντα, όπως της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, της τεχνολογίας, της πληροφορικής, της θρησκείας. Δεν πρέπει να παραγνωριστεί ο "εθνικός" σκοπός του μαθήματος, που είναι η μετάδοση του αισθήματος του ανήκειν αλλά παράλληλα και ο "διεθνικός", η καλλιέργεια θετικής στάσης απέναντι στις ευρωπαϊκές αξίες και τα ιδανικά. Μακροπρόθεσμα αυτή η στάση μπορεί να αναχθεί σε διέξοδο ή και προσωπικό τρόπο έκφρασης, στη μετέπειτα ενήλικη ζωή των μαθητών.

Η προσέγγιση των μνημείων είναι μία διαδικασία, προκειμένου να μετουσιώσουν μία ολόκληρη εποχή και να κατανοήσουν οι μαθητές το παρόν. Επιζητάμε οι μαθητές να κατανοήσουν τις ανάγκες και συνθήκες που τα δημιούργησαν. Επιστούμε την προσοχή των μαθητών στην οργάνωση της πόλης σε συνοικίες. Έπειτα έχουμε επιλέξει κάποια μνημεία ενδεικτικά που μετουσιώνουν την εποχή, που επιχειρούμε να ανασυστήσουμε.

Επικεντρωνόμαστε σε δημόσια κτίρια που ανήγειρε ο εκσυγχρονιστής Ουζέρ και άλλα όπως της Μητρόπολης. Διερευνούμε την ύπαρξη νερόμυλου που γνωρίζουμε από προφορικές παραδόσεις. Θέτουμε στο επίκεντρο της προσοχής μας τον πύργο κουλέ, στη συνοικία Βαρόσι, που υπαινίσσεται το γενικότερο ανασφαλές κλίμα της εποχής και αντιπροσωπεύει ξενικά αρχιτεκτονικά πρότυπα της περιόδου που απαντώνταν ευρέως στη βαλκανική αλλά και την οικία Πείου ή τουλάχιστον ό,τι απέμεινε από αυτή. Αναφορικά με τους ναούς, έχουμε επιλέξει να δώσουμε έμφαση στο ναό του Αγίου Γεωργίου που αποτελεί σύμβολο για τους χριστιανούς κατοίκους της πόλης της Φλώρινας αλλά και στα απομεινάρια του τζαμιού της αγοράς, γιατί απέμεινε το μοναδικό τεκμήριο εκ της πλειάδας αντίστοιχων μνημείων που εξοβελίστηκαν από το αστικό τοπίο. Θέλουμε όμως να εξοικειωθούν οι μαθητές και με άλλες μορφές λατρευτικών-θρησκευτικών χώρων, ασκηταριά, μεταβυζαντινούς ναούς που προσομοιάζουν με στάνες.

Αναφορικά με τα σχολεία της περιόδου επικεντρωνόμαστε σε τρία εκπαιδευτήρια, λόγω των αποκλίσεων που εμφανίζουν. Έτσι μελετάμε το 2^ο Δημοτικό σχολείο-πρώην Παρθεναγωγείο που συντηρήθηκε και λειτουργεί έως σήμερα, διατηρώντας την ίδια λειτουργία, το σχολείο της Εξαρχίας που πλέον δεν υφίσταται αλλά στη θέση του ανεγέρθη σύγχρονο εκπαιδευτήριο στα πρότυπα της μακεδονικής αρχιτεκτονικής(συνηγορεί και η εγγύτητα των κτιρίων) και το Οικοτροφείο που συντηρήθηκε αλλά πλέον στεγάζει υπηρεσίες. Διερευνούμε τη λειτουργία του χαμάμ ως αντιπροσωπευτικού συμβόλου της οθωμανικής θρησκείας και κουλτούρας. Τέλος επιθυμούμε να προσεγγίσουμε και να οπτικοποιήσουμε τους ανθρώπους που έζησαν και κατασκεύασαν αυτά τα μνημεία, επικεντρωνόμαστε στον ετερόκλητο πληθυσμό που τον συνέδεαν κοινά βιώματα

Καταστρώνουμε απλές και πιο πολύπλοκες ασκήσεις για μικρές ομάδες που υλοποιούνται σε συνεργασία με τον εκπαιδευτικό. Η έμφαση δίδεται στην τωρινή

κατάσταση διατήρησής τους σε συνάρτηση με την παρελθοντική τους χρήση, καθώς οι συγκρίσεις ευνοούν την κατανόηση των μεταβολών και την ανοχή στη διαφορά. Παράλληλα τα συγκρίνουμε με αντίστοιχα σύγχρονα τους που βρίσκονται σε διαφορετική κατάσταση, για να διαπιστώσουμε τις διαφορετικές πολιτικές που υιοθετήθηκαν και να αναδείξουμε ζητήματα ερμηνείας(Αβδελά, 1998, σ.122).

Αξιοποιούμε έργα ζωγραφικής, τη δημιουργική γραφή, την ποίηση, τη μουσική, σε μικρό βαθμό αναφορές από τον κινηματογράφο, για να ενισχύσουμε το συναίσθημα, να βοηθήσουμε τους μαθητές να προσλάβουν την εποχή σύμφωνα με την αρχή της πολυτροπικότητας(Πουρκός, 2011, σ. 67). Τέλος αξιοποιούμε τα παιχνίδια ρόλων, τη δραματοποίηση, τη δημιουργική γραφή, για να δώσουμε την ευκαιρία στους μαθητές να διοχετεύσουν τη δημιουργικότητα τους, να εκφραστούν, να βάλουν τους εαυτούς τους στη θέση άλλων ανθρώπων περασμένων εποχών και να τους κατανοήσουν. Η θεατρική παρουσίαση του παρελθόντος κινητοποιεί τους μαθητές, κι ευνοεί την κατανόηση(Αβδελά, 1998, σ. 115, 123·Κόκκινος, ανάκτηση 15^η Μαρτίου, 2021, σ.251).

2.2.ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Τα μνημεία είχαν χρηστικό χαρακτήρα που με την πάροδο των χρόνων τον έχουν απωλέσει και λειτουργούν σήμερα ως τεκμήρια του παρελθόντος. Κάθε είδους έκθεμα, ιστορικός ή αρχαιολογικός χώρος προσφέρει πολλαπλές ευκαιρίες μελέτης και έρευνας. Οι επισκέψεις in situ είναι ένα πολύτιμο εργαλείο που καθιστά τη γνώση ελκυστική κι ευχάριστη, συμβάλλει στη βίωση της ιστορίας με άμεσο τρόπο(Λεοντσίνης, ανάκτηση 15^η Μαρτίου, 2021). Στα πλαίσια της διδακτικής της γενικής ή τοπικής ιστορίας οι μαθητές μπορούν να εκφραστούν, να διατυπώσουν προτάσεις, να εξωτερικεύσουν συναισθήματα, να κινητοποιήσουν τη φαντασία τους(Λεοντσίνης, 2002, σ.111). Με την καθιέρωση της Ζώνης Βιωματικών Δραστηριοτήτων διευκολύνεται η μετάβαση των μαθητών σε εξωσχολικούς χώρους στη διάρκεια των διδακτικών ωρών. Δίδεται από το Αναλυτικό Πρόγραμμα η δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να προγραμματίσουν τις προτεραιότητές τους και να συνδυάσουν το γνωστικό αντικείμενο με εκπαιδευτικού χαρακτήρα επισκέψεις(ΔΕΠΠΣ, 2003, σ.228· Καλογιάννη, 2015, σ.117).

Συνυπολογίσαμε το κριτήριο της προσπελασιμότητας, ευκολίας και συνάφειας, καθώς η διαμονή σε μία επαρχιακή πόλη προσφέρει το πλεονέκτημα των μικρών

αποστάσεων και μία ευκολία στις μετακινήσεις. Δε θα γίνουν οι επισκέψεις αυτοσκοπός παρά τις εντάσσουμε με μέτρο όταν και όπου ενδείκνυται για την καλύτερη παρατήρηση και κατανόηση των μνημείων, καθώς και η σύγχρονη τεχνολογία μας έχει εφοδιάσει με πλείστα μέσα και δυνατότητες.

Οι μη τυπικές μορφές εκπαίδευσης, όπως αυτή της επίσκεψης στο πεδίο, χρήζουν πλαισίου, οργάνωσης και στοχοθεσίας(Καλογιάννη, 2015, σ.118). Καθόλη τη διάρκεια του σχεδιασμού των δράσεων πρυτανεύει η σκέψη να μην αναλωθούμε σε μία κουραστική και άσκοπη περιήγηση των μαθητών. Γι' αυτό σχεδιάζουμε τις επισκέψεις, έχοντας κατά νου προκαθορισμένους στόχους και το σαφές χρονικό πλαίσιο που έχουμε προαποφασίσει(1,5-3 ώρες). Πριν από κάθε εξόρμηση, έχουμε επισκεφτεί οι ίδιοι, κατά μόνας, τις τοποθεσίες, έχουμε καταστρώσει τη διαδρομή και έχουμε επιλέξει τα σημεία ενδιαφέροντος.

Προηγείται των επισκέψεών μας η προετοιμασία στη σχολική τάξη. Καταστρώνουμε, μετά από ενδελεχή μελέτη και τριβή με το θέμα, εκπαιδευτικό φάκελο εμπειριστατωμένο, για να υποστηρίξουμε την προσέγγισή μας, με πολυτροπικά κείμενα με λεκτικές και οπτικές πληροφορίες, για τα παιδιά (Νικονάνου, 2015, σ. 200).

Πρώτο μέλημα είναι η έξαψη της περιέργειας και του ενδιαφέροντος των μαθητών. Προετοιμάζουμε λοιπόν τους μαθητές για όσα θα επισκεφθούμε. Κεντρίζουμε το ενδιαφέρον για τα μνημεία με αναφορές σε συγγενή θέματα. Αναπόφευκτα αξιοποιούμε την αφήγηση, σε συνδυασμό με επίδειξη εποπτικού υλικού-δεικτική μέθοδο(θα αξιοποιήσουμε ασφαλώς τις γαλλικές cartpostal, όπου απεικονίζονται τα μνημεία σε παλιότερες χρονικές περιόδους και μας επιτρέπουν να τα αντιπαραβάλουμε συγκριτικά με το σήμερα).

Η χρήση υποστηρικτικού εποπτικού υλικού και εικόνων ενεργοποιεί τα κίνητρα μάθησης, ενθαρρύνει τους μαθητές που μειονεκτούν στην ανάγνωση, ενισχύει τη βιωματικότητα, καλλιεργεί το αισθητικό κριτήριο, εναρμονίζεται με το πνεύμα της σύγχρονης εποχής "της εικόνας" που βιώνουμε, και συνεισφέρει στον οπτικό "εναλφαβητισμό", την ικανότητα διατύπωσης κρίσεων αναφορικά με το αντικείμενο των εικόνων(Παληκίδης, 2008, σ.322-323). Επιπλέον έχει το πλεονέκτημα να μεταδίδει γρήγορα και ξεκάθαρα λεπτομέρειες του υλικού πολιτισμού που θα

απαιτούνταν πολύς χρόνος και έκταση, για να περιγραφούν με άλλον τρόπο και να αποδοθούν λεπτομέρειες(Burke, 2003, p. 103, 112).

Κατά την επίσκεψη στο χώρο ξεκινάμε από την παρατήρηση και περιγραφή εξωτερικών στοιχείων, ώστε να κατανοήσουμε τη χρήση και λειτουργία τους. Για να καταστούν τα μνημεία πηγή πληροφοριών, θέτουμε τα κατάλληλα ερωτήματα σχετικά με τις φυσικές τους ιδιότητες, τη χρήση τους και την ιστορική τους πορεία, ώστε να αναδειχθούν οι σχέσεις που συνδέουν τα αντικείμενα και οι πληροφορίες να συντεθούν σε γνώσεις(Βεροπουλίδου, Φουρλίγκα, Γαβριηλίδου, 2004, σ. 5-6). Η μέθοδος των ερωταποκρίσεων ενδείκνυται για να δομηθεί νόημα γύρω από τα μνημεία και για να τα προσεγγίσουμε. Οι ερωτήσεις που διατυπώνουμε, ενθαρρύνουν την παρατήρηση των μνημείων, παρέχουν τη δυνατότητα για ανακάλυψη πληροφοριών. Προτρέπουμε τους μαθητές σε ένα παιχνίδι αναζήτησης, σε εντοπισμό και αναγνώριση λεπτομερειών των μνημείων. Ενισχύουμε το ενδιαφέρον για ένταξη των μνημείων στο κοινωνικό-ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο που δημιουργήθηκαν. Για να έχει ουσία η προσέγγισή μας, τη συνδέουμε με γνώσεις που οι μαθητές έχουν απομοιώσει ή θα συναντήσουν στη σχολική ζωή(Λεοντσίνης, 2002, σ.112).

Δίνουμε όμως χώρο και στην ελεύθερη έκφραση του τι εισπράττουν συναισθηματικά οι μαθητές από αυτούς τους χώρους-μνημεία, γιατί μέσα από τη συναισθηματική εμπλοκή, μέσω του παραμυθιού, παιχνιδιού, της δραματοποίησης, οι μαθητές αποκτούν κίνητρα μάθησης, ταυτίζονται με τους χρήστες, αντιλαμβάνονται τους κοινωνικούς ρόλους, ενισχύεται η αυτοπεποίθησή τους και διασκεδάζουν(Γαβριλάκη, 2008, σ. 2-3·Κόκκινος, ανάκτηση 15^η Μαρτίου, 2021, σ. 251-252).

2.3.ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΥ ΠΛΑΝΟΥ

Το δεδομένο διδακτικό σχέδιο απευθύνεται σε μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου που έχουν ολοκληρώσει τη σπουδή για την περίοδο της ακμής και κρίσης του Βυζαντίου, το βυζαντινό πολιτισμό(είναι ενότητες που έχουν πραγματευτεί και στο δημοτικό). Επιλέγουμε να εντάξουμε το project μας στην ευρύτερη θεματική ενότητα "Τα μιλέτ στην οθωμανική αυτοκρατορία", όπως διατυπώνεται στο πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος ιστορίας για το Γυμνάσιο(ΦΕΚ959/Β/21-3-2019, σ. 229), μέσα από την τριβή με μνημεία της πόλης μας που υπάγονται σε αυτή την περίοδο. Προσανατολιστήκαμε σε αυτή την κατεύθυνση, αναλογιζόμενοι ότι οι μαθητές

κατέχουν το γνωστικό υπόβαθρο της περιόδου, επιδιώκουμε να καταστήσουμε το μάθημα περισσότερο απτό στην καθημερινότητά τους και να αντικρύσουν την πόλη τους διαφορετικά. Συνδέεται βέβαια και με τις ενότητες Α, 'Η Οθωμανική Αυτοκρατορία', και ΣΤ, 'Εθνικισμοί και εθνικά κράτη'. διαθεματικά άπτεται κι άλλων μαθημάτων, όπως της γλώσσας, εικαστικών, περιβαλλοντικής αγωγής, θρησκευτικών. Το εντάσσουμε στα πλαίσια project της ιστορίας ή του μαθήματος της ιστορίας, καθώς πρόκειται για ένα πρόγραμμα συνολικής διάρκειας 24 ωρών.

Εφαρμόζουμε την ομαδοσυνεργατική διδασκαλία. Ο χωρισμός των μαθητών σε ομάδες ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση και την ανάπτυξη συνεργασίας, με την προϋπόθεση της ανάθεσης δράσεων, συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών ανά ομάδα. Σύμφωνα με τη θεωρία της ζώνης της εγγύτερης ανάπτυξης του Vygotsky κατά την εργασία με άλλους ενθαρρύνεται η ανάδειξη των ικανοτήτων και ενδιαφερόντων των μαθητών και συμβάλλουν όλοι στην παραγωγή γνώσης(Τάνταρος, 2010, σ. 435). Προτρέπουμε τους μαθητές σε έκφραση απόψεων, ανάκληση αναμνήσεων και εμπειριών, δημιουργία συσχετισμών με το παρόν(ΔΕΠΠΣ, σ. 229). Διαμορφώνουμε λοιπόν τέσσερις ομάδες των πέντε ή έξι ατόμων, όσες είναι και οι ενότητες που θα πραγματευτούμε(αρχιτεκτονική, τόποι λατρείας, εκπαίδευση, οθωμανικά λουτρά). Το ιστορικό πλαίσιο, η πολεοδομική οργάνωση και η ενότητα που μιλά για τους ανθρώπους της εποχής δεν υπάγονται στη λογική των ομάδων, θα τις πραγματευτούμε στη σχολική τάξη. Κατά προτίμηση οι ομάδες διαρθρώνονται τυχαία, ώστε οι μαθητές να συνεργαστούν με συμμαθητές τους που δε συνδέονται φιλικά. Σε όλες τις θεματικές θα υπάρξει προετοιμασία με εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο, επίσκεψη στο πεδίο, ενημέρωση όλων των ομάδων στο σχολείο, εμπέδωση.

Αξιοποιούμε τις νέες τεχνολογίες-ψηφιακά μέσα, για να προάγουμε την ενεργητική αντίληψη. Οι σύγχρονες ΤΠΕ συνιστούν ένα πολύτιμο διδακτικό εργαλείο που παρέχει τη δυνατότητα διαδραστικής πληροφόρησης, διευκολύνει την έρευνα των ιστορικών πηγών, επιτρέπει την εικονική επίσκεψη και έχει απήχηση στη νέα γενιά(Θεοδούλου, Αρχοντάκης, 2016, σ.65). Η τεχνολογία πειραματίζεται στο πλάνο μας με μέτρο.

Τα μνημεία επιλέχθηκαν με γνώμονα την ηλικία και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, συνοδεύονται με το κατάλληλο εποπτικό υλικό (φωτογραφίες, σχέδια,

σκίτσα), για να διευκολυνθεί η προσέγγιση του χώρου. Επιδιώκουμε στο μέτρο του δυνατού να βγαίνουμε από τα καθιερωμένα, ώστε να κρατάμε σε εγρήγορση τους μαθητές(Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2008, σ.200-201): κατασκευάζουμε παιχνίδια γνώσεων που συνιστούν κίνητρο για μάθηση, ενισχύουν την αναζήτηση πληροφοριών, δίδουν ευκαιρίες για ομαδική εργασία και δημιουργικές δραστηριότητες που συνιστούν αυτά που χαρακτήρισε ο Dewey "learning by doing"(Βαϊνά, 1997, σ. 146).

Κατά την επιστροφή τέλος στη σχολική τάξη επιδιόμαστε σε δραστηριότητες εμπέδωσης των νέων πληροφοριών και ερεθισμάτων(Βεροπουλίδου, Φουρλίγκα, Γαβριηλίδου, 2004, σ. 6-9). Αξιοποιούμε βοηθητικά αντικείμενα και υλικά που διευκολύνουν την έρευνα και την υλοποίηση δραστηριοτήτων, με σκοπό τη δημιουργική έκφραση των παιδιών(χαρτί, χαρτοκοπτική, υλικά δραματοποίησης της εκπαιδευτικής δραστηριότητας) και την ανασυγκρότηση πρακτικών συνεπαγωγών που εικάζουμε ότι έκαναν οι άνθρωποι περασμένων εποχών(Αβδελά, 1998, σ.115). Κρίνεται σκόπιμη η συγγραφή και διανομή έντυπων εκπαιδευτικών εργαλείων "φύλλων δραστηριοτήτων" που αποσκοπούν στη δραστηριοποίηση των συμμετεχόντων, για να ανακεφαλαιώσουμε όσα πραγματευτήκαμε.

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Κεντρικός σκοπός για το διδακτικό μας πλάνο είναι η διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης, να προσπελάσουμε με τους μαθητες μνημεία της πόλης και να τους βοηθήσουμε να τα κατανοήσουν. Το σκεπτικό μας είναι να μην προσπερνάμε αδιάφορα την παράδοση και τον πολιτισμό που απαντάμε στην καθημερινότητά μας, γιατί είναι συνέχεια του παρελθόντος στο παρόν. Παράλληλα επιδιώκουμε να κατανοήσουν τις ετερόκλητες πληθυσμιακές ομάδες που ζούσαν στην πόλη, να αναπτύξουν την κριτική τους σκέψη και να καλλιεργήσουν την ικανότητα ενσυναίσθησης.

Ειδικότερα επιδιώκουμε να κατανοήσουν οι μαθητές ότι ο κόσμος είναι αποτέλεσμα εξελικτικής πορείας με υποκείμενο τον άνθρωπο, να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της προσωπικής ευθύνης, να εμπεδώσουν ότι η κατανόηση της κοινωνίας προϋποθέτει μελέτη όλων των πτυχών της ζωής, να αναπτύξουν ένα πνεύμα μετριοπάθειας, ανοχής και σεβασμού στο διαφορετικό(ΔΕΠΠΣ, 2003, σ.213).

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΠΡΟΤΑΣΗΣ

Παρακάτω ορίζονται οι στόχοι μας αναλυτικά:

Αναφορικά με το γνωστικό κομμάτι στόχος της συγκεκριμένης προσέγγισης είναι οι μαθητές και μαθήτριες να

-κατανοήσουν τους λόγους κατασκευής, καταστροφής ή αντίστοιχα ανάδειξης και διατήρησης μνημείων της περιόδου.

-να ερευνήσουν τη χρήση και λειτουργία των εν λόγω μνημείων.

-να εμπεδώσουν τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της πόλης που κατοικήθηκε για αιώνες από ετερόκλητες πληθυσμιακές ομάδες: χριστιανούς, μουσουλμάνους, ρομά.

-να αντιληφθούν τη σημασία του τόπου διαχρονικά

Στο συναισθηματικό τομέα επιδιώκουμε:

-να ευαισθητοποιηθούν για τους σύγχρονους κινδύνους που απειλούν τα μνημεία και για το πώς πρέπει να αντιμετωπίζουμε τα μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς γενικά.

-να εμπλακούν συναισθηματικά σε όσα πραγματευόμαστε.

-να οικοδομήσουν δεσμούς με τον τόπο τους.

-να χτίσουν γέφυρες επικοινωνίας απέναντι στο διαφορετικό και το μη οικείο, απαλλαγμένοι από προκατάληψη και μισαλλοδοξία.

Αναφορικά με τη διαδικασία μάθησης

-να εργαστούν ομαδικά και να αλληλεπιδράσουν με τους συμμαθητές τους.

-να διευρύνουν το πνεύμα τους, μελετώντας τα μνημεία κριτικά και συγκριτικά με άλλα αντίστοιχα άλλων πόλεων.

-να ασκηθούν στο πώς μαθαίνουν, ερευνώντας, διατυπώνοντας ερωτήματα και προσπαθώντας οι ίδιοι να δώσουν ερμηνείες.

-να διατυπώνουν απορίες, αντίλογο ακόμα και αμφισβήτηση απέναντι σε στερεότυπες απόψεις και ιδέες..

-να αναλάβουν πρωτοβουλίες βάσει των ικανοτήτων και ενδιαφερόντων τους.

-να προσλαμβάνουν τα μνημεία με όλες τις αισθήσεις, να αντλήσουν έμπνευση από αυτά και να εκφράζονται με το δικό τους τρόπο.

Όλα αυτά επιδιώκουμε να τα βιώσουμε στα πλαίσια μιας εμπειρίας που προσφέρει χαρά και ψυχαγωγία.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

3.1.ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στην τελευταία φάση της ιστορίας του Βυζαντίου, το Βυζάντιο αποτελούσε ένα κράτος αναγκασμένο να αμύνεται για την προάσπιση των εδαφών του. Στάθηκε αδύναμο να ευθυγραμμιστεί με τις μεταβολές των δυτικών κρατών, αδυνατούσε να αποκρούσει τις επιθέσεις των εχθρών του. Στηρίχτηκε στις περιφερειακές του δυνάμεις, προκειμένου να ανακτήσει την Πόλη και να ανασυστήσει την αυτοκρατορία. Μέριμνα του ήταν η επιβίωση και η αντίσταση στις προσπάθειες του πάπα για υποταγή.

Στη βόρεια Βαλκανική μετά τη χειραφέτηση των Βουλγάρων και Σέρβων και τον επεκτατισμό του τσάρου Στέφανου Δουσάν εμφανίστηκαν οι Οθωμανοί Τούρκοι. Ορμώμενοι από τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν στην Ευρώπη και κατέλαβαν όλες τις ευρωπαϊκές κτήσεις του κράτους. Απέκτησαν δύναμη την περίοδο διακυβέρνησης του Οθμάν ή Οσμάν. Οι πολεμιστές τους αντιπαρατάσσονταν στους Έλληνες ακρίτες, με σκοπό τον ιερό πόλεμο εναντίον των απίστων(djihad)(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 19-31). Η Ελλάδα και οι άλλες κατακτημένες βαλκανικές χώρες σχημάτιζαν το Εγιαλέτι της Ρούμελης, υπό τη διοίκηση του Μπεηλέρμπεη της Ρούμελης. Το Εγιαλέτι διαιρούνταν σε σαντζάκια και τα σαντζάκια σχημάτιζαν πασαλίκια ή βιλαέτια. Αυτά με τη σειρά τους διαιρούνταν σε καζάδες(Σβορώνος, 1999, σ.40).

Οι Τούρκοι ηγεμόνες/μπέηδες διένειμαν τις γαίες που καταλάμβαναν στους πιο αξιόλογους μαχητές τους: πρόκειται για τα λεγόμενα τιμάρια. Τα αξιώματα της οθωμανικής διοίκησης αποδίδονταν αναξιοκρατικά, ήταν ανακλητά και συντηρούσαν ένα καθεστώς διαφθοράς. Οι έπαρχοι εναλλάσσονταν αδιάκοπα και τα ονόματά τους επιβιώνουν σε τοπικά τραγούδια και τοπικές αφηγήσεις.

Η τουρκική απειλή βρήκε τους βαλκανικούς λαούς αποδεκατισμένους από τις μεταξύ τους διενέξεις. Η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία και η βυζαντινή κοινωνία διήλθαν μία πρωτοφανή κρίση: οι άρχοντες συμμετείχαν σε παρανομίες, όσοι διαχειρίζονταν τα κοινά εποφθαλμιούσαν να επωφεληθούν, οι δικαστές ήταν υπόλογοι για μεροληψίες. Οι ευγενείς ήταν αμείλικτοι απέναντι στους χωρικούς(Βακαλόπουλος, 2000, σ.19-31).

Η θέση των υποταγμένων χριστιανικών πληθυσμών καθοριζόταν από τον ισλαμικό νόμο. Αναγνωριζόταν το δικαίωμα ζωής και περιουσίας, επιτρεπόταν η άσκηση της θρησκευτικής λατρείας στους λαούς, που είχαν δεχτεί την οθωμανική κυριαρχία, με οικονομικά ανταλλάγματα, την καταβολή φόρων, τον κεφαλικό, το χαράτσι(Σβορώνος, 1999, σ.40-43) και άλλους που σχετίζονταν με το οδικό δίκτυο, τη δικαιοσύνη, τη δεκάτη(Berard, 1987, σ. 204). Υπήρχαν οι προσωπικοί φόροι, φόροι για τα ζώα, φόροι για τις επιχειρήσεις, φόροι στο εμπόριο, τις μεταφορές και οι περιστασιακοί(Κασκαμανίδης, 2018, σ. 110). Οι φόροι αυτοί αρχικά ήταν λιγότερο επαχθείς από τους αντίστοιχους βυζαντινούς, φραγκικούς, με επαχθέστερο βέβαια το βίαιο εξισλαμισμό των παιδιών των χριστιανών(Σβορώνος, 1999, σ.40-43).

Οι Οθωμανοί κατέλαβαν τις καλύτερες γαίες, τους κάμπους και τις όχθες των ποταμών και οι χριστιανοί εγκαταστάθηκαν στα βουνά. Στην πεδιάδα οι Χριστιανοί αγρότες υπηρετούσαν των αγάδες και μπέηδες. Τα πιο πολλά χωριά ήταν χριστιανικά, ενώ οι Οθωμανοί εγκαθίσταντο στις κωμοπόλεις ή τις πόλεις, διασκορπισμένοι σε μικρές ομάδες στρατιωτών ή γεωργών. Οι Τούρκοι στρατιώτες με το πέρασμα των χρόνων καθώς διαβιούσαν σε περιοχές με καλύτερο κλίμα από τις πατρίδες τους, αποκτούσαν νέες συνήθειες, βρισκόμενοι σε πλεονεκτική θέση, πολλές φορές επέλεγαν να παραμείνουν στα μέρη αυτά(Berard, 1987, σ. 200-201, 203).

Οι θρησκευτικοί ηγέτες του Ισλάμ βρίσκονταν σε ευνοϊκή θέση. Τα βακούφια κατείχαν το ένα τέταρτο της επαρχίας κι επανδρώνονταν από ολόκληρο προσωπικό με τις οικογένειές τους(ιμάμηδες, δερβίσηδες κ.λ.π.)(Berard, 1987, σ. 204-205). Οι Τούρκοι ιερωμένοι, φανατικοί δερβίσηδες, ήταν κήρυκες του μουσουλμανισμού. Εγκαθίσταντο με τις οικογένειές τους σε συνοριακές περιοχές, πρωτοστατούσαν στις πολεμικές επιχειρήσεις και ίδρυναν νέα χωριά. Γύρω από τις μονές τους(τεκέδες) αναπτυσσόταν ο οικισμός. Έργο των δερβίσηδων λοιπόν ήταν οι μαζικοί εξισλαμισμοί(Βακαλόπουλος, 2000, σ.59).

Σε μία προσπάθεια επιβίωσης μακριά από το δυνάστη, οι Έλληνες κατέφευγαν σε ορεινά και απομακρυσμένα μέρη. Έτσι εγκαταστάθηκαν Τούρκοι στις πεδιάδες και Έλληνες στα βουνά. Με τον τρόπο αυτό οι υπόδουλοι Έλληνες μπορούσαν να χαίρονται την ελευθερία τους. Φυσικά εξακολουθούσε να υφίσταται το πρόβλημα της επιβίωσης. Αναδιαμόρφωσαν τα ήθη τους, τα έθιμα, επινόησαν νέους τρόπους

βιοπορισμού:επιδόθηκαν στη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη θάλασσα. Συνακόλουθα δημιουργήθηκαν δημογραφικά κενά στις πόλεις.

Στα βουνά υποστηρίχτηκε ότι εγκαταστάθηκαν οι πιο ανεξάρτητοι σε αντίθεση με τους πεδινούς, κολίγους των κατακτητών. Διαμορφώθηκε δηλαδή η ομάδα των "βουνίσσιων", σε αντιδιαστολή με τους "καμπίσιους", που υιοθέτησαν διαφορετική στάση απέναντι στον κατακτητή. Στα βουνά διασώθηκε η γνήσια λαϊκή έκφραση και παράδοση και διαμορφώθηκε αυτό που αποκαλείται "βουνίσια" ιδιοσυγκρασία(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 19-31).

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα-αρχές του 17^{ου} άρχισε η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σημειώθηκε ένα αντίστροφο ρεύμα μετακίνησης από τα φτωχά και άγονα βουνά προς τις πεδιάδες και τα κέντρα της αυτοκρατορίας, προς αναζήτηση καλύτερης ζωής. Αρκετοί καταγίνονταν με το εμπόριο και συναγωνίζονταν Ευρωπαίους εμπόρους, όπως τους Άγγλους. Παράλληλα με τη δημογραφική άνοδο που σημειώθηκε στις ορεινές κοινότητες το 18^ο αιώνα, οι φυσικοί πόροι των ορεινών κοινοτήτων έπαψαν να επαρκούν για τις ανάγκες του πληθυσμού.

Το οικονομικό αδιέξοδο συνέτεινε στην ανάπτυξη εξειδικευμένων τεχνιτών σε συγκεκριμένους καλλιτεχνικούς τομείς. Έτσι οργανώνονταν τεχνίτες σε ολιγομελείς ομάδες των 2-4 ατόμων που συχνά συνδέονταν με δεσμούς συγγένειας και η τέχνη μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά (Ζάρρα, Μεράντζας, Τσιόδουλος, 2015, σ.5). Πρόκειται για τους Δυτικομακεδόνες τεχνίτες, που βγαίνουν στο Κουρμπέτ(=πεδίο ανεξαρτησίας ή αγώνα) και γι'αυτό αποκαλούνται και κουρμπετσήδες: Ήταν γουναράδες, αγιογράφοι, ξυλογλύπτες, ξυλουργοί, ασημουργοί, τεχνίτες της πέτρας, λιθολύπτες, κτίστες, λαϊκοί αρχιτέκτονες που δημιουργούσαν σε ομάδες: τοξωτά γεφύρια, εκκλησίες, μοναστήρια, αρχοντικά σε όλη τη Μακεδονία, το Πήλιο, τη Θεσσαλία, την Κωνσταντινούπολη. Λέγονταν και "κουδαραίοι". Μοίραζαν μεταξύ τους την περιοχή δράσης τους, συνεννοούνταν με ένα δικό τους ιδιόλεκτο ενώπιον των πελατών τους, για να συναποφασίζουν την τιμή(Μέρτζος, 2017, σ. 45). Κατείχαν τόσο καλά την τέχνη τους, ώστε οι αρχιμάστορες χάραζαν τις κατόψεις κατευθείαν στο οικόπεδο(Οικονόμου, 2014). Σε δεύτερη φάση Δυτικομακεδόνες μάστορες της πέτρας, αρχιτέκτονες, κτίστες, γουναράδες μετακινούνταν σε όλο τον ελληνικό χώρο, την Κωνσταντινούπολη, τη Ρουμανία, την Αίγυπτο και επέστρεφαν ξανά στις εστίες τους(Μέρτζος, 2017, σ. 23). Τα σουλτανικά φερμάνια επικροτούσαν την ύπαρξη των

συντεχνιών και ρύθμιζαν το καθεστώς λειτουργίας τους, για να ελέγχουν την οικονομία των πόλεων. Τα μέλη τους εξασφάλιζαν μέσω αυτών καλύτερες συνθήκες ζωής. Στις συντεχνίες υφίστατο ιεραρχία· στην κορυφή βρισκόταν ο μάστορας και έπονταν ο κάλφας και τα τσιράκια. (Δελαπόρτα, 2017, σ. 35-37).

Ενδεικτικό της περιόδου ήταν το ρεύμα μετακίνησης που αναπύχθηκε από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, με κατεύθυνση προς τις βόρειες βαλκανικές χώρες και την κεντρική Ευρώπη. Ξεκινούσαν караβάνια με εμπορεύματα τοπικά που περνούσαν το Μοναστήρι και κατευθύνονταν στο Βελιγράδι, την Αυστρία, Γερμανία. Μεταξύ των ιδιοκτητών караβανιών συγκαταλέγονταν και Πισοδερίτες από τη Φλώρινα. Έτσι δημιουργήθηκαν κοιτίδες Ελλήνων κεφαλαιούχων και αστών που έκτιζαν, ανακαίνιζαν εκκλησίες των προγόνων τους ή τις εφοδίαζαν με ξυλόγλυπτα τέμπλα, άμβωνες, θρόνους, αναθήματα. Κατασκεύαζαν έργα κοινής ωφελείας και έκτιζαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους τα αρχοντόσπιτα του 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αι. Συνέβαλαν στην πνευματική και εθνική αφύπνιση του τόπου, συνδράμοντας νέους, με την έκδοση συγγραμμάτων, την ίδρυση σχολείων και βιβλιοθηκών (Βακαλόπουλος, 2000, σ. 82-83, 90· Μέρτζος, 2017, σ. 23).

Η ορθόδοξη εκκλησία διατήρησε την οργάνωσή της και συνιστούσε μέσο διοίκησης των υπόδουλων Ελλήνων. Παρέμεινε το ασφαλές επίνειο των χριστιανών. Στο πρόσωπο του Πατριάρχη αναγνωρίστηκε ο ανώτατος εκκλησιαστικός και πολιτικός αρχηγός των ορθοδόξων, θεωρήθηκε εθνάρχης και του εκχωρήθηκαν δικαιώματα που άπτονταν κοσμικής εξουσίας.

Με τα χρόνια αναδείχτηκαν πολλοί νεομάρτυρες που με τη θυσία τους συνέβαλαν στη διατήρηση της πίστης και στον αγώνα για την ελευθερία (Βακαλόπουλος, 2000, σ. 66-69). Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και ο Άγιος Αγαθάγγελος από τη Φλώρινα, υποδηματοποιός στο επάγγελμα, που έζησε το 18^ο αιώνα. Διαμαρτύρονταν για τους εξισλαμισμούς των Ελλήνων. Μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου απέσπασε ένα φιρμάνι που απαγόρευε αυτές τις πρακτικές, συνελήφθη και μαρτύρησε από Τούρκους της περιοχής του (<http://www.imflorinas.gr/agios-agathaggelos>, 21-5-2020).

Μετά τον κριμαϊκό πόλεμο εγκαινιάστηκε μία περίοδος μεταρρυθμίσεων κατά την οποία οι Χριστιανοί και οι Σλάβοι διέπονταν από μεγαλύτερη ελευθερία και κλιμακώθηκε η εθνική δράση. Την περίοδο αυτή συστήθηκε πληθώρα ελληνικών σχολείων, συλλόγων, εταιρειών και αδελφοτήτων σε διάφορα σημεία του

Ελληνισμού, ιδιαίτερος στη Μακεδονία, προκειμένου να διαδώσουν την ελληνική παιδεία και να τονώσουν την εθνική συνείδηση, με τη συμπαράσταση ευκατάστατων Ελλήνων του εξωτερικού. Δύο από τους πλέον αξιόλογους και δραστήριους συλλόγους της εποχής στην υπηρεσία του κράτους υπήρξαν οι : ‘‘Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων’’ και η ‘‘Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία’’(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 320-322).

Αναφορικά με το μακεδονικό ζήτημα υπήρξε η τελευταία φάση του ανατολικού ζητήματος. Σύμφωνα με τις βρετανικές πηγές το μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού της Μακεδονίας το 19^ο αι. δεν ήταν ελληνόφωνο, απαρτιζόνταν από ετερόγλωσσες ομάδες, στις οποίες ήταν δημοφιλή τα σλαβικά ιδιώματα και αποκαλούνταν Βούλγαροι, λόγω του ιδιώματος που μιλούσαν. Λόγω συγκυριών, δηλαδή της ισχνής οικονομικής κατάστασης των κοινοτήτων και της αναγκαιότητας της παιδικής εργασίας για λόγους βιοπορισμού, δεν ευνοούνταν η τακτική λειτουργία των σχολείων που θα επικεντρωνόταν στη διάδοση της εθνικής ιδέας.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα βουλγαρικά ένοπλα σώματα στρέφονταν κατεξοχήν εναντίον των Οθωμανών, Αλβανών. Έριξαν το σπόρο για την αυτονόμηση της περιοχής, με απώτερο σκοπό την εδαφική προσάρτηση της Μακεδονίας. Η αντιπαράθεση ξεκίνησε το 1871, όταν ανακηρύχθηκε η βουλγαρική εξαρχία κι έλαβε άδεια από το Σουλτάνο να ιδρύει μητροπόλεις και ναούς. Αρχικά οι Βούλγαροι παρουσιάστηκαν ως προστάτες των χριστιανών και γι’ αυτό έτυχαν θερμής υποδοχής(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 327-332). Οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες προσεταιρίζονταν την εξαρχία, γιατί κατανοούσαν καλύτερα τη γλώσσα της λειτουργίας. Όταν κατάλαβαν ότι καταγράφονταν στα οθωμανικά κιτάπια σαν ‘‘Βούλγαροι’’, ενώ οι Πατριαρχικοί ως ‘‘Ρουμ’’(= Έλληνες), αποχώρησαν και επικηρύχθηκαν ως Γραικομάνοι(Μέρτζος, 2017, σ.77-78).

Το 1870 με την επικράτηση της πανσλαβιστικής εκστρατείας, η Πύλη νομιμοποίησε στο μακεδονικό χώρο την εξαρχική εκκλησία και το 1872 αποσχίστηκε από το Πατριαρχείο. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τα φιλοβουλγαρικά αισθήματα των σλαβόφωνων απέρρεαν από το γεγονός ότι οι Βούλγαροι μονοπωλούσαν την αντιτουρκική επαναστατική ιδεολογία. Οι βουλγαρικές αντάρτικες ομάδες συνέχισαν το έργο τους στα χωριά, με κατήχηση, χρηματισμούς. Η πίεση των Βουλγάρικων σλαβόφωνων ομάδων κορυφώθηκε την περίοδο 1900-1903 (Γούναρης, 1994, σ.209-

221). Η εγκατάλειψη του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τους σλαβόφωνους υπαγορευόταν από οικονομικά κίνητρα. Το 1904 διαμορφώθηκαν δύο πυρήνες στις σλαβόφωνες κοινότητες: ο βουλγαρικός/εξαρχικός και ο ελληνικός/πατριαρχικός. Παρατηρήθηκαν φαινόμενα όπως ο κρυπτοπατριαρχισμός και ο κρυπτοεξαρχισμός.

Το 1904-1908 κρίθηκε ο πόλεμος των ενόπλων ομάδων. Η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος δε συνεπαγόταν την αφομοίωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας από τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά οι ομάδες με τα λιγότερο σκληροπυρηνικά φρονήματα έκλιναν στο πλευρό της ισχυρότερης ελληνικής πλευράς(Γούναρης, 1994, σ.209-221).

Σταδιακά αποκαλύφθηκαν οι πραγματικοί στόχοι των Βουλγάρων. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι Βούλγαροι είχαν εντατικοποιήσει τις προσπάθειές τους αναφορικά με την ίδρυση σχολείων και οικοτροφείων με τη συνδρομή της Εξαρχίας. Επιπλέον επιχειρούσαν να τρομοκρατήσουν τους χριστιανικούς πληθυσμούς, αποστέλλοντας ένοπλα σώματα, τους κομιτατζήδες. Οι προσπάθειές τους προσέκρουαν στην περιοχή της Μακεδονίας, στην Καστοριά, το Μοναστήρι. Σε αυτές τις περιοχές ορθωνόταν αντίσταση μέσω της ίδρυσης ελληνικών σχολείων, σε αντίποινα στη βουλγαρική προπαγάνδα. Οργανώθηκαν στρατιωτικά επαναστατικά σώματα από ντόπιους, που συγκρούονταν με αντίστοιχα των κομιτατζήδων αλλά και τουρκικά που προσπαθούσαν να επιβάλουν την τάξη.

Οι Βούλγαροι κομιτατζήδες συνέχισαν τη δράση τους παρενοχλώντας, διαρπάζοντας, σκοτώνοντας. Θύματά τους ήταν κυρίως δάσκαλοι και ιερείς, οι οποίοι εκφοβίζονταν. Το ελληνικό κράτος απέστειλε άτακτες ομάδες, με επικεφαλής αξιωματικούς του τακτικού στρατού, για να οργανώσουν τα σώματα των ντόπιων και να προστατεύσουν τους αμάχους. Οι απλοί χωρικοί τρομοκρατήθηκαν με την έξαρση της βιαιότητας των κομιτατζήδων και τα αντίποινα των Οθωμανών σε βάρος των αμάχων και γονάτισαν από τις κακουχίες(Μέρτζος, 2017, σ. 23).

Το 1903 Βούλγαροι τρομοκράτες προέβησαν σε καταστροφές σε έργα υποδομών, ενώ τον Ιούλιο του 1903 επιδιώξαν να γενικεύσουν τις αναταραχές στις επαρχίες Καστοριάς, Φλώρινας και σε περιοχές της Σερβίας. Πρόκειται για το ανοργάνωτο βουλγαρικό κίνημα, γνωστό ως Πινден, το οποίο κατεστάλη άμεσα από τους Οθωμανούς. (Γούναρης, 1994, σ.209-221).

Την περίοδο 1906-1907 ένα κύμα χωρικών αναχώρησε για τις ΗΠΑ, προκειμένου να επιβιώσουν. Πρόκειται για το κύμα μετανάστευσης προς το Νέο Κόσμο του 20^{ου} αιώνα. Μεταξύ 1895-1902 μετανάστευσαν από την Τουρκία προς τις ΗΠΑ 1678 άτομα, το ένα τρίτο των οποίων προέρχονταν από τη Φλώρινα. Ακολούθως ενίσχυναν με εμβάσματα αυτούς που άφησαν πίσω(Μέρτζος, 2017, σ. 23).

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Η ιστορία της πόλης της Φλώρινας αποτυπώνεται στα μνημεία της, στα ορατά υλικά ίχνη περασμένων εποχών και πολιτισμών που ενσωματώνονται στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της πόλης, συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν. Η ευρύτερη περιοχή κατοικήθηκε αδιάλειπτα από τα προϊστορικά χρόνια, γεγονός που τεκμηριώνεται από τις αρχαίες πηγές και τα δεδομένα από ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην περιοχή από το 19ο αιώνα(Τρανταλίδου, 1985, σ.14). Η πρωιμότερη δραστηριότητα στο νομό χρονολογείται στη Μέση Νεολιθική Περίοδο, στους οικισμούς του Αρμενοχωρίου, Άγιο Παντελεήμονα, υπάρχει εγκατάσταση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην πόλη της Φλώρινας, όπως και οι ελληνιστικές πόλεις στο λόφο του Αγίου Παντελεήμονα και στις Πέτρες(Ακαμάτη-Λιλιμπάκη-Ακαμάτης, 2006, σ. 7-9).

Φως για την ιστορία της περιοχής της Φλώρινας εκτός από τους ιστορικούς που τη μελέτησαν, τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κατακουζηνό που υπήρξε ο πρώτος που μνημόνευσε το φρούριο του Χλερηνού, στα μέσα του 14^{ου} αι(Κασκαμανίδης, 2018, σ. 57), τον Απόστολο Βακαλόπουλο(*Ιστορία της Μακεδονίας*.1354-1833. Θεσσαλονίκη:1989· *Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη:1958· *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη:1990)(Μέρτζος, 2017, σ. 36· Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2002, σ.88), έδωσαν και οι περιηγητές που την επισκέφτηκαν κατά το 17^ο και 19^ο αιώνα. Αυτοί ήταν ο Οθωμανός αυλικός Εβλιγιά Τσελεμπί, ο Francois Rouqeville, πρόξενος της Γαλλίας, μετά το 1805, ο William Martin Leake, Άγγλος Συνταγματάρχης που επισκέφτηκε την περιοχή στα 1806, ο Emile Isabert, Γάλλος περιηγητής που επισκέφτηκε την Άνω Μακεδονία τη δεκαετία 1860, κρατικοί υπάλληλοι-πρόξενοι (Μέρτζος, 2017, σ. 24-36), ο Berard που ταξίδεψε στην Ανατολή και τη Μακεδονία την περίοδο 1890-1892.

Η ευρύτερη περιοχή της Φλώρινας υπήρξε πέρασμα από τα προϊστορικά ακόμα χρόνια για τους λαούς από την Αδριατική ή την Κ. Ευρώπη που κατευθύνονταν στο

Αιγαίο ή τη Ν. Ελλάδα. Εισβολείς και έμποροι ακολουθούσαν τις υδάτινες διαδρομές των ποταμών και λιμνών και κατευθύνονταν στα αστικά κέντρα, Ηράκλεια Λύγκου, Έδεσσα, Πέλλα. Το πλήθος των οχυρώσεων υπαινίσσεται τις στρατιωτικές συγκρούσεις ανα τους αιώνες(Τρανταλίδου, 1985, σ. 14, 63).

Όπως καταγράφουν ξένοι περιηγητές πολλοί κίνδυνοι ελλόχευαν για τους ξένους ταξιδιώτες στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας: Ο Πουκεβίλ κατέγραψε πως ενώ ήθελε να επισκεφτεί τη Φλώρινα, μία επιδημική αρρώστια(εικάζεται ότι ήταν η πανούκλα) τον απέτρεψε. Εκτός από τις αρρώστιες άλλοι κίνδυνοι ήταν:οι συμμορίες των Τουρκαρβανιτών, οι διαφορετικοί και εχθρικοί φυλετικοί κι εθνικοί πληθυσμοί, τα ακραία καιρικά φαινόμενα, τα άγρια θηρία(Πουκεβίλ, σ. 59, 16-17).

Τη βυζαντινή περίοδο ο οικισμός της Φλώρινας είχε την ονομασία Χλερηνός ή Χλέρινα. Η πόλη της Φλώρινας μνημονεύεται ως "Χλερινός" το 14^ο αιώνα, από το Βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Κατακουζηνό. Την περίοδο της σερβοκρατίας το φρούριο Χλερηνό παραδόθηκε στο Στέφανο Ντουσάν. Με την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς επιβλήθηκε ως όνομα το Φιλορίνα. Το Πατριαρχείο Αχρίδας χρησιμοποιούσε το όνομα Χλερηνός ως το 1750 κι έκτοτε το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης την ονόμασε επίσημα Φιλορίνα, εξ ου και το Φλώρινα((Μποσδελεκίδου, 2000, σ.1).

Η οθωμανική κατάκτηση στην πόλη της Φλώρινας άρχισε το 1481 ή κατά μια άλλη άποψη το 1385(Μεκάσης, 2013· Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2002, σ. 88, Κασκαμανίδης, 2018, σ. 58). Από την περιοχή πρέπει να διερχόταν συγκοινωνιακή αρτηρία που κατέληγε στο Δυρράχιο, ακολουθώντας κατά πάσα πιθανότητα τη διαδρομή της αρχαίας Εγνατίας οδού. Αυτή η θέση της αποτέλεσε πλεονέκτημα, χάρη στο οποίο διασφάλισε την επιβίωσή στη βυζαντινή και οθωμανική περίοδο(Κασκαμανίδης, 2018, σ.54, 55).

Από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα η Φλώρινα εποίκηθηκε συστηματικά από τουρκικές στρατιωτικές οικογένειες, με σκοπό την κατάληψη της υπόλοιπης Μακεδονίας. Το κάστρο του Χλερηνού κατέλαβε ο Γαζή Γιακούμπ Μπέης Εβρένος, γιος του Αλή Μπέη μαζί με το Μοναστήρι και το Περλεπέ. Με την κατάληψη της πόλης, γκρεμίστηκαν τα κάστρα του Χλερηνού και οι οικίες της Φλώρινας οικοδομήθηκαν με το οικοδομικό υλικό των κάστρων. Ο ίδιος, ο Γιακούμπ Μπέης, εγκαταστάθηκε στο χωριό Τροπαιούχο με οικογένειες της φρουράς του, έκτισε στη θέση της

εκκλησίας τζαμί και οι κάτοικοι του χωριού κατέφυγαν στο χωριό Κορυφή. Άνθρωποι, ζώα, σπίτια, χωράφια ανήκαν πλέον σε αυτόν. Η μόνη διέξοδος για να απαλλαγεί κανείς από τις βαρβαρότητες των Οθωμανών ήταν ο εξισλαμισμός και σαφέστατα υπήρξαν εξισλαμισμοί και επιμειξίες (Μεκάσης, 2012), κρυπτοχριστιανοί και ψευδομουσουλμάνοι που αφομοίωσαν τα ήθη των Τούρκων και τον τρόπο ζωής τους (Berard, 1987, σ. 212-213). Εγκαταστάθηκε στην πόλη βοεβόδας, εκπρόσωπος της κρατικής εξουσίας και ο καδής, υπεύθυνος της θρησκευτικής-δικαστικής διοίκησης (Κασκαμανίδης, 2018, σ. 57-58).

Η μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί μας γνωρίζει ότι στα τέλη του 15^{ου} αιώνα 3712 Χριστιανοί ανταποκρίνονταν στην υποχρέωση καταβολής κεφαλικού φόρου. Συνεπώς επρόκειτο για ένα οργανωμένο οθωμανικό διοικητικό κέντρο με πολλούς κρατικούς αξιωματούχους της διοίκησης, του στρατού, του ιεροδικείου και της δημοσιονομίας (Βούρη, 2004, σ. 133). Το Μεσαίωνα η περιοχή δέχτηκε επιθέσεις από Βούλγαρους, Τουρκαλβανούς και οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε ασφαλέστερα ορεινά χωριά.

Η Φλώρινα υπήρξε έδρα της Μητρόπολης Μογλενών, υπαγόταν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας ως το 1767 κι έκτοτε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης (Μουτσόπουλος, 2003, σ.16). Με την εγκατάσταση της Μητρόπολης Μογλενών στη Φλώρινα οργανώθηκε ο αστικός πυρήνας, ανασυντάχτηκαν οι κοινοτικοί θεσμοί, τα κοινοτικά σχολεία. Εκλέγονταν πλέον μέσω γενικής συνέλευσης τέσσερις δημογέροντες για τη διαχείριση των κοινοτικών κτημάτων, υπήρχαν τέσσερις έφοροι υπεύθυνοι για τη λειτουργία των σχολείων και δύο επίτροποι στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου για τη διαχείριση των πόρων του ναού (Ηλιάδου- Τάχου, 1996).

Με την εγκατάστασή τους οι Τούρκοι κατακτητές οχύρωσαν την πόλη, ανοικοδομώντας φρούρια, εξ ου και οι πύργοι-“κουλέδες” κατά μήκος της κεντρικής οδού (τη φύλαγαν οι στρατιώτες που διέμεναν στους πύργους). Όλες οι οικονομικές και εμπορικές εργασίες διεκπεραιώνονταν στο διοικητικό κέντρο του καζά, την πόλη της Φλώρινας. Οι μουσουλμάνοι, Τούρκοι και Τσιγγάνοι υπερείχαν αριθμητικά έναντι των Χριστιανών (Γούναρης & Μιχαηλίδης, 2002, σ. 108).

Κατά το 17^ο και 18^ο λόγω της αστάθειας και ανασφάλειας στην περιοχή, οι κάτοικοι εγκατέλειπαν την πόλη και μετακινούνταν στα ορεινά χωριά ή και το

Μοναστήρι. Έτσι ενισχύθηκε ο ελληνικός πληθυσμός του Μοναστηρίου που βρισκόταν σε στρατηγική θέση και συνιστά σημείο συνάντησης των караβανιών που κινούνταν στην Κ. Ευρώπη. Συνακόλουθα παρατηρήθηκε σοβαρή έλλειψη εργατικών χεριών(Ζαρκαδά Πιστιόλη, 2003, σ. 22· Μποσδελεκίδου, 2000, σ. 3).

Το β' μισό του 17^{ου} αιώνα η Φλώρινα είχε έξι συνοικίες. Στην πόλη εξακολουθούσε να υφίσταται το μουσουλμανικό στοιχείο. Το 1876 υφίστατο ως μία ασήμαντη πολίχνη 4000 κατοίκων. Η κατάσταση άρχισε να μεταβάλλεται τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, με την εγκατάσταση και συσπείρωση χριστιανικών ομάδων(Βούρη, 2004, σ.134-136). Σύμφωνα με τους Μάρκου και Κωφό στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν στους 7000 κατοίκους, από τους οποίους οι 5000 ήταν Τουρκαλβανοί, οι 1000 Χριστιανοί, 1000 τσιγγάνοι. Διαβιούσαν ελληνόφωνοι, σλαβόφωνοι, βλαχόφωνοι, αλβανόφωνοι. Τα 2/3 του πληθυσμού λοιπόν αποτελούνταν από τουρκικό/μουσουλμανικό στοιχείο και το 1/3 απο χριστιανικό(Βούρη, 2004, σ.134-136). Το επιβεβαιώνει και ο Berard πως η περιοχή που οριοθετείται από την Ντομένιτσα, τη Λαμπάνιτσα και την Μπάνιτσα, δεν κατοικείται αποκλειστικά από Οθωμανούς (Berard, 1987, σ. 200-201, 203).

Στα μετέπειτα χρόνια τομή για την ανάπτυξη της Φλώρινας υπήρξε η εξέγερση του Γλιντεν, το 1903, που σηματοδότησε σημαντικές πληθυσμιακές ανακατατάξεις με κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις, τη μαζική εγκατάσταση χριστιανικού πληθυσμού στη Φλώρινα, τη συσπείρωση και ανασύνταξη της ελληνορθόδοξης κοινότητας(Βούρη, 2004, σ.132). Μετά την εξέγερση περίπου το 50% του πληθυσμού της υπαίθρου εγκαταστάθηκε στην πόλη για λόγους ασφάλειας και βιοπορισμού(Ηλιάδου-Τάχου, 1996). Κλιμακώθηκε ο μακεδονικός αγώνας και επαναπροσδιορίστηκε η σημασία της Φλώρινας στη γεωπολιτική σκακιέρα και στις πολιτικές και εκπαιδευτικές κρατικές προτεραιότητες.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να γίνει μία παρέκβαση με διευκρινίσεις αναφορικά με τους Σλάβους, για την οικονομία του διδακτικού πλάνου μας. Πρόκειται για υπο-ομάδα των ινδοευρωπαϊκών λαών που ομιλούσαν συγγενείς γλώσσες, εμφανίστηκαν στα βαλκανικά εδάφη στις αρχές του 7^{ου} αιώνα από την περιοχή του Δούναβη. Την περίοδο που εγκαταστάθηκαν στα βαλκανικά εδάφη η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε πολλαπλές απειλές. Η ενσωμάτωση και αφομοίωση των Σλάβων στα νότια Βαλκάνια συντελέστηκε στον ελληνικό χώρο με πολεμικά μέσα, μετακινήσεις πληθυσμών,

μέσω του εκχριστιανισμού και του γλωσσικού εξελληνισμού από τον 7^ο μέχρι το 10^ο αιώνα. Στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης εξακολουθούσαν να εντοπίζονται παρουσίες σλάβων αργότερα, σε περιοχές που γειτνιάζαν με το βουλγαρικό κράτος(Μουστάκας, 2015, σ. 24-45). Η αφομοίωση των απογόνων των Σλάβων στα νότια Βαλκάνια επιτεύχθηκε με την ένταξή τους στο βυζαντινό διοικητικό, στρατιωτικό, οικονομικό σύστημα, τη συμβίωση και το συγχρωτισμό τους με το ελληνόφωνο στοιχείο, τον εκχριστιανισμό και εξελληνισμό τους, το 10^ο-15^ο αι.

Το 19^ο αι. αναπτύχθηκε ένα ρεύμα πανσλαβισμού και εθνικισμών που υποστήριξε την παρουσία των Σλάβων στα Βαλκάνια προγενέστερα του 2^{ου} αι. μ.Χ., χωρίς όμως επιστημονικά ερείσματα. Ο Falmeiraier χρησιμοποίησε πληροφορίες περί σλαβικής παρουσίας, για να αμφισβητήσει την καταγωγή των Ελλήνων και να αντιπαρατεθεί στην επανάστασή τους(Μουστάκας, 2015, σ.24-45). Αυτές οι πληροφορίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφορικά με την εθνολογική καταγωγή και ιδεολογία των κατοίκων ευρύτερης περιοχής.

3.1.2.ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ:

Το όλο πρόγραμμα άπτεται της περιόδου της οθωμανικής κατάκτησης έως τους βαλκανικούς πολέμους και επικεντρώνεται στην ανάδειξη της πολιτισμικής ταυτότητας της πόλης, μέσω της μελέτης των μνημείων.

Διαθεματικά συνδέεται με το μάθημα της Γλώσσας, τα Εικαστικά, την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση.

Ιστορικές έννοιες που πραγματευόμαστε:η αστικοποίηση, η κοινωνία: μουσουλμάνοι-μη μουσουλμάνοι, διάκριση βουνίσσιων-καμπίσιων, το περιβάλλον,

Γνωσιακό-ψυχολογικό υπόβαθρο:Οι μαθητές έχουν προγενέστερες γνώσεις για την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Μελετάμε την κατάληψη της Φλώρινας κατά το 14^ο-15^ο αι.

Ως εκαιδευτικό υλικό αξιοποιούμε έργα ζωγραφικής από την Εθνική Πινακοθήκη, έργα που ξεχωρίζουν για τον ιδεαλιστικό νατουραλισμό τους(Παπανικολάου, 1994, σ. 58)(φωτο 1-4 στο Παράρτημα), για να έχουν οπτικά ερείσματα για όσα συζητάμε. Επιδεικνύουμε τις επιλεγμένες εικόνες, προτρέπουμε τους μαθητές να εκφέρουν παρατηρήσεις και συμπεράσματα γι'αυτές, διατυπώνουμε ερωτήματα σχετικά με το τι αποτυπώνεται, πώς αποδίδονται οι μορφές και το περιβάλλον που τις πλαισιώνει·

τέλος εξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με τη θεματολογία, τη ζωή των χριστιανών και των μουσουλμάνων αντίστοιχα, τα συναισθήματα που γεννούν οι εικόνες στους μαθητές, τις σκέψεις που γεννώνται, συγκρίνουμε με το σήμερα, υφίστανται διακρίσεις του πληθυσμού σήμερα; υπάρχουν ομάδες που καταπιέζονται, που συνιστούν μειονότητα και αν ναι, ποιες; Η εκτιμώμενη διάρκεια: 1 διδακτική ώρα.

ΣΤΟΧΟΙ:

- Να κατανοήσουν οι μαθητές τη μετάβαση που σημειώθηκε με την κατάκτηση από τους Οθωμανούς.
- Να στοχαστούν ποιοι ήταν οι προνομιούχοι της εποχής.
- Να διερευνήσουν τις συνθήκες που ανέδειξαν τις συντεχνίες των τεχνιτών.
- Να διερευνήσουν αν η διάκριση βουνίσιοι-καμπίσιοι επιβιώνει σήμερα, με ποια έννοια;
- Να απολαύσουν καλλιτεχνικά έργα της περιόδου που μετουσιώνουν το πνεύμα της εποχής.
- Συναισθηματικά να μπουν στη θέση των Οθωμανών και των ανθρώπων που έζησαν υπό την κυριαρχία των Οθωμανών.

Πριν ξεκινήσουμε την πραγμάτευση των επιμέρους ενοτήτων παραθέτουμε ένα σύντομο ιστορικό πλαίσιο που στοιχειοθετεί την οθωμανική κατάκτηση της πόλης ως σημείο αναφοράς. Στην πρώτη διδακτική ώρα βασικό μέλημα είναι η εισαγωγή στην υπό εξέταση εποχή και η κατανόηση του πλαισίου. Κρίνουμε σκόπιμη παράλληλα με την εξιστόρηση του πλαισίου την προβολή εικόνων από ζωγραφικά έργα του 18^{ου} - 19^{ου} αι, από την Εθνική Πινακοθήκη που αποδίδουν με εύληπτο τρόπο το κλίμα της εποχής, καθώς η εικόνα βοηθά στη δημιουργία εντυπώσεων και συναισθημάτων, στην όξυνση της παρατήρησης και στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης.

Στα έργα που έχουμε επιλέξει, διακρίνουμε το πένθος που καλύπτει σαν πέπλο τις ζωές των χριστιανών (βλ. πίνακα "ο φυλακισμένος" του Θ. Παλλή (1852-1909)), από το κληροδότημα Παλλή, τους περιορισμούς και τις διακρίσεις που υφίστανται, τη θρησκευτικότητα που διαπνέει τη ζωή τους (βλ. πίνακα "έσωτερικό εκκλησίας", του Θ. Ράλλη πάλι, κληροδοτήματος Παλλή), την τρυφελότητα και ευωχία από την άλλη πλευρά του τρόπου ζωής των μουσουλμάνων στο έργο "το άναμμα του

τσιμπουκιού'' του Σαββίδη, το έργο του Ν. Βώκου(1859-1902) ''Το άρμεγμα της κατσίκας'', υπαινίσσεται την αυτονομία των νοικοκυριών που επιτυγχάνεται με την ύπαρξη οικόσιτων ζώων, μικρών κήπων.

Καταφεύγουμε σε αφήγηση σε συνδυασμό με προβολή εικονιστικού υλικού και διάλογο, καθώς οι μαθητές έχουν προγενέστερες γνώσεις για την περίοδο. Ενεργοποιούμε τη συζήτηση, δίνουμε το έναυσμα, να διερευνήσουν, βάσει των ακουσμάτων και των βιωμάτων τους, οι μαθητές την έννοια που έχουν λάβει σήμερα οι όροι βουνίσιοι, κουρμπέτι, να διηγηθούν τι έχουν μάθει για την περίοδο αυτή στο σχολείο στο παρελθόν και πώς φαντάζονται τη ζωή του πληθυσμού.

3.2.1^η ΕΝΟΤΗΤΑ: “ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19^ο -20^ο ΑΙΩΝΑ”

3.2.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Στην οθωμανική Φλώρινα της τελευταίας περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας βρίσκεται εφαρμογή το μοντέλο της βαλκανικής πόλης με οργάνωση σε εθνοθηρησκευτικές συνοικίες. Στον πυρήνα της πόλης έχουν διατηρηθεί οι πλατείες, είναι οργανωμένες με “πρόσωπο” στο ποτάμι, όπως η πλατεία Ιζέτ πασά, η πλατεία Ηρώων, η πλατεία Δικαιοσύνης, Δικαστηρίων, Νομαρχίας και Φυλακών, η πλατεία Ερμού. Η αγορά συνιστά τόπο συνάντησης και συναλλαγών(Ζαρκάδα Πιτσιόλη, 2003, 29, 60-61).

Η πολεοδομική αυτή χάραξη είναι συνήθης στους οικισμούς των Βαλκανίων κατά την οθωμανική περίοδο: οι δρόμοι είναι στενοί, χωρίς σταθερό πλάτος, διακρίνονται διαπλατύνσεις, διασταυρώσεις δρόμων και μικρά πλατώματα. Μπορεί κανείς να διακρίνει αδιέξοδα δρομάκια που οδηγούν σε οικόπεδα, πολλές φορές μέσω αυλόπορτας. Το οθωμανικό μοντέλο πολεοδομικής ανάπτυξης επιτάσσει την οργάνωση της πόλης γύρω από ένα πυρήνα, την ακρόπολη και εξάπλωση γύρω από αυτόν με μικρότερους άλλους πυρήνες, θρησκευτικούς, εμπορικούς, εκπαιδευτικούς(Κασκαμανίδης, 2018, σ.41).

Το βασικό στοιχείο χωροταξικής οργάνωσης είναι ο ποταμός Σακουλέβας. Η πόλη αναπτύσσεται κατά μήκος του ποταμού και εκατέρωθεν, σύνηθες για πόλεις που διατρέχουν ποταμοί. Η δόμηση είναι πυκνή στις όχθες και αραιώνει όσο απομακρυνόμαστε(Τσαπάνου, 2002, σ.18). Διακρίνονται από το γαλλικό χάρτη της πόλης οι ανοιχτοί δημόσιοι χώροι, οι πλατείες σε επαφή με τις όχθες του ποταμού, ενώ οι οικοδομικές γραμμές διαμορφώνονται από μέτωπα κτιρίων ή μαντρότοιχους. Οι κατοικίες βρίσκονταν σε επαφή με το δρόμο και στον πίσω χώρο υπήρχαν αυλές(Οικονόμου, 2007, σ.54).

Με την εγκατάστασή τους οι Τούρκοι κατακτητές οχύρωσαν την πόλη, ανοικοδομώντας φρούρια. Αυτή η τάση αποτυπώνεται από την ύπαρξη πύργων-“κουλέδων” κατά μήκος της κεντρικής οδού. Απομεινάρια αυτών των κουλέδων υφίστανται και σήμερα(Ζαρκάδα Πιτσιόλη, 2003, σ. 44). Την άμυνα της πόλης εξασφάλιζε το ποτάμι κι ένα τείχος, δυναμωμένο με πύργους, με μια, μοναδική είσοδο(Μουτσόπουλος, 1996, σ. 84) που κατασκευάστηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους, πιθανόν να χρησίμευσε για την προστασία των κατοίκων και κατά τους

οθωμανικούς χρόνους(Κασκαμανίδης, 2018, σ. 56-57· Oikonomou & Georgopoulos, 2017). Οι δρόμοι οδηγούσαν σε μια εκκλησία, σε μια μικρή πλατεία, σε μια κρήνη(τσέκουρ μαχαλάς)(Μουτσόπουλος, 1996, σ. 102). Αναπτύσσεται συνεχής δόμηση και είναι πρόδηλη η τάση για εσωστρέφεια του πληθυσμού, που δικαιολογείται λόγω της ανασφάλειας της εποχής (Κασκαμανίδης, 2004, σ. 79-80).

Οι συνοικίες αναπτύσσονταν γύρω από τα τεμένη, τις εκκλησίες, συναγωγές, ενώ οι περίοικοι συνδέονταν με δεσμούς συγγενικούς, είχαν κοινή καταγωγή ή ασκούσαν το ίδιο επάγγελμα(Κασκαμανίδης, 2018, σ.45). Γνωρίζουμε από καταγραφές την ύπαρξη πέντε μουσουλμανικών συνοικιών με αντίστοιχα τεμένη και εννιά ή δέκα χριστιανικών συνοικιών αντίστοιχα, το Βαρόσι, η Αλβανική, Αιγυπτιακή, Βοειδομαχαλάς, Σολάκ-Τσεσμέ(Τσουκούρ), Αγγειοπλαστών, Άνω και Κάτω Τσιφλίκι, Αρναούτ Μαχαλάς, Αρμεντσαλήδων. Οι άνθρωποι εγκαθίσταντο σε αυτές με κριτήρια εθνικά, επαγγελματικά ή βάσει εθνο-θρησκευτικής προέλευσης (Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 25, 28, 29· Βούρη, 2004, σ. 140). Την πληροφορία επιβεβαιώνει και ο 'Κώδιξ Πρακτικών των συνεδριάσεων της ελληνικής Ορθοδόξου Αντιπροσωπείας της πόλεως Φλωρίνης'(Ανδρέου, Ηλιάδου, Κασίδου, 2008, σ. 54).

Τα στοιχεία αναφορικά με τη θέση, την ονομασία και χρήση των μουσουλμανικών συνοικιών προέκυψαν κατά την καταγραφή των μουσουλμανικών κτημάτων της πόλης, το 1925-1926, στο πλαίσιο της ανταλλαγής πληθυσμών. Οι οθωμανικές συνοικίες αντίστοιχα ήταν των:Χαμζά Βέη, Τζαμί Αττίκ, Κιατήπ Μπεη, Καλπουρτζή, Μπαλή Σούμπαση ή Μπαλή Σου Πασα και το νεκροταφείο. Κάθε μουσουλμανική συνοικία είχε πλέον του ενός τεμένη σε πλατείες ή διασταυρώσεις δρόμων(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 25, 28-29). Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920 η όψη της πόλης δε διέφερε πολύ από αυτή της ύστερης οθωμανικής περιόδου(Κασκαμανίδης, 2018, σ.62).

Η συνοικία Χαμζά Βέη βρισκόταν στα δυτικά της πόλης, μετά την πλατεία Δικαιοσύνης ως την πλατεία Ηρώων. Η Τζαμί Αττίκ υπήρξε η μεγαλύτερη σε έκταση, είχε δύο πυρήνες, έναν στα βόρεια της λεωφόρου Αβέρωφ και το δεύτερο στη νότια παρειά της Μεγάλου Αλεξάνδρου έως το λόφο της πόλης. Μετά τις δύο προηγούμενες συνοικίες στα δυτικά της πόλης στα όρια της συνοικίας Χαμζά Βέη εκτεινόταν η συνοικία Κιατήπ Αλή Μπέη. Στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα βρισκόταν η συνοικία Καλπουρτζή, ανατολικά στην Παύλου Μελά με

Σίνη Κοντογούρη και στις διακλαδώσεις τους εκτεινόταν η συνοικία Σουμπασή ή Παλή Σου Πασά, όπου βρίσκονταν τρία τεμένη(στη Μεγάλου Αλεξάνδρου με Βενιζέλου, στη διασταύρωση Σαρανταπόρου, Ρακοβίτου και Καπετάν Βαγγελή και στην Παύλου Μελά με Μοναστηρίου). Το νεκροταφείο εκτεινόταν στην περιοχή του μετέπειτα α΄ προσφυγικού συνοικισμού των Μοναστηριωτών.

Οι αντίστοιχες ορθόδοξες χριστιανικές ενορίες έπαιρναν συνήθως το όνομα του υπεύθυνου. Η συνοικία Βαρόσι εκτεινόταν δεξιά και αριστερά του ποταμού Σακουλέβα προς την αγορά. Η ονομασία της προέρχεται από τον ουγγρικής προέλευσης όρο *varos*(=κάστρο) και απαντάται σε όλη τη βαλκανική. Ως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. κατοικούσαν εκεί μουσουλμάνοι, μετά το 1840 εγκαταστάθηκαν χριστιανικές οικογένειες και μεταβλήθηκε η πληθυσμιακή της σύσταση. Εκτεινόταν από την οδό Βασιλέως Γεωργίου ως την Κρέσνας και υπήρχαν σε αυτήν σιδηρουργεία, κοσμηματοπωλεία, τσαγκάρικα, μεγάλα οικοδομήματα της πόλης, το σχολείο που ανεγέρθη με βουλγάρικα χρήματα, ο σύγχρονος μητροπολιτικός ναός και τα δύο ελληνικά σχολεία. Σύμφωνα με τον Cohen, το Βαρόσι ήταν το μοντέρνο κομμάτι της πόλης (Κασκαμανίδης, 2018, σ.39, 161-162).

Το Βαρόσι, η χριστιανική συνοικία, είναι η κεντρική συνοικία που συγκεντρώνει την οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα, διατηρήθηκε αναλλοίωτη, δεν οικοδομήθηκε και αποτελεί μαρτυρία δόμησης της τουρκοκρατίας(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.168). Ο όρος Βαρόσι χρησιμοποιείται κατά κόρον για τις χριστιανικές συνοικίες. Αρχικά είχε τη σημασία του προάστιου ή της συνοικίας έξω από φρούριο. Γνωρίζοντας ότι οι βυζαντινές οχυρώσεις της πόλης και ο βυζαντινός οικισμός του Χληρηνού βρίσκονταν στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα, εικάζουμε ότι αυτός ο οικιστικός πυρήνας διατηρήθηκε και στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης. Την υπόθεση ενισχύουν τα απομεινάρια των κτιρίων, του τζαμιού της αγοράς, των λουτρών, των αμυντικών πύργων(Οικονόμου, 2014) και οδηγεί στη διαπίστωση ότι το Βαρόσι συνιστούσε τον πυρήνα και πρώτο οικισμό της πόλης.

Δυτικά του Βαροσίου διενεργούνταν μια φορά την εβδομάδα λαϊκή αγορά. Οι αγρότες τοποθετούσαν τσουβάλια στο χώμα και έστηναν πάνω τα προϊόντα τους. Αργότερα στήνονταν υπόστεγα-''στέργια'', ενώ επί Καϊμακάμη(επάρχου) Ταχσίν Ουζέρ χτίστηκαν μαγαζάκια κι αποθήκες. Στις αρχές του 19^{ου} αι. πραγματοποιούνταν

μεγάλο παζάρι κάθε Κυριακή, στο οποίο κατέφταναν караβάνια από την Καστοριά, τη Σιάτιστα, το Μοναστήρι κι αλλού(Παπαγιαννάκης, 2016, σ.26). Δεν υπήρχε στεγασμένη αγορά(μπεξεστένι)(Βούρη, 2004, σ. 133· Κασκαμανίδης, 2018).

Μετά το Βαρόσι ακολουθεί απέναντι από την πλατεία Δικαιοσύνης η Αιγυπτιακή συνοικία(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 25-29), “γύφτικος” ή αλλιώς “Άνω Μαχαλάς”. Συνιστούσε προέκταση του Βαροσίου, τα σπίτια του χτίστηκαν λίγο μετά το 1900 και αποτέλεσε σκηνικό για ταινίες του Αγγελόπουλου(Μεκάσης, 2010).

Η συνοικία “Τσικούρι” βρισκόταν πίσω από την περιοχή της δημοτικής αγοράς, στην Καλλέργη (σήμαινε στα τούρκικα τον τάφο, εκεί βρίσκονταν τούρκικο νεκροταφείο). Είναι πιθανόν από τις πιο γνωστές συνοικίες, καθώς αναβιώνει στις μέρες μας το έθιμο του ανάμματος φωτιών και είναι ιδιαίτερα δημοφιλής συνοικία στους νέους. Η συνοικία των Αγγειοπλαστών-Τσουκαλάδων είναι η τελευταία ανατολικά, κάτω από την Παύλου Μελά και στη συμβολή με τη Μοναστηρίου(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 25-29). Εκεί εγκαθίσταντο οι αγγειοπλάστες, καθώς διέθεταν χώρο, για να εκθέτουν τα προϊόντα τους μπροστά από τα σπίτια τους, στο δρόμο που συνέδεε τη Φλώρινα με το Μοναστήρι(Κασκαμανίδης, 2018, σ.61). Η Αρμεντοσκαλίδων-άγνωστο πού βρισκόταν- υπαγόταν στην ίδια ενορία με το Βαρόσι και υποθέτουμε ότι βρισκόταν πίσω από την πλατεία Ερμού. Η Αλβανική βρισκόταν απέναντι από την πλατεία Ερμού και ο Βοειδομαχαλάς αποτελούσε μάλλον τη συνέχεια της Αιγυπτιακής συνοικίας προς το λόφο του Αγίου Παντελεήμονα.

Η συνοικία των εξαρχικών δεν είναι γνωστή αλλά μάλλον βρισκόταν πλησίον του ναού του Αγίου Παντελεήμονα που ήταν και η ενορία τους. Κοντά στην αγορά βρισκόταν και το σχολείο τους (Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 25-29). Από την οδό Χάσου ως την Καστρισιανάκη, μαζί με την περιοχή του τρίτου δημοτικού και το πάρκο του σιδηροδρομικού σταθμού βρισκόταν το Άνω-Τσιφλίκι(Μποσδελεκίδου, 2014), όπου κατοικούσαν κολίγοι που δούλευαν σε κτήματα στον κάμπο(Κασκαμανίδης, 2018, σ.61). Συνεπώς η επαγγελματική ιδιότητα αντιμετωπιζόταν ως προϋπόθεση κοινωνικής ενσωμάτωσης και σε κάποιες συνοικίες ήκμαζαν οι περιώνυμες συντεχνίες(Βούρη, 2004, σ.140).

3.2.2.ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η ενότητα που ερευνούμε αποσκοπεί στο να εξοικειωθούν οι μαθητές με την οργάνωση των συνοικιών της πόλης και τη σημασία της πόλης διαχρονικά.

Στόχοι μας είναι:

- Να αξιολογήσουν τη σημασία της πόλης διαχρονικά.
- Να αναπτύξουν τη δεξιότητα ερμηνείας ιστορικών χώρων και χαρτών που συνεισφέρει στην απόκτηση συνολικής εποπτείας του τόπου.
- Να εκφραστούν δημιουργικά τους, καταγράφοντας τη δική τους εκδοχή για την ονομασία μιας εκ των συνοικιών της πόλης.
- Να γνωρίσουν καλύτερα τους συμμαθητές τους και να αποκτήσουν οικειότητα μέσα από την "έκθεση" και εξωτερίκευση της προσωπικής τους εκδοχής.

Με την ολοκλήρωση της ενότητας οι μαθητές θα έχουν κατανοήσει τον τρόπο οργάνωσης των πληθυσμών σε συνοικίες, με κριτήρια εθνικά, επαγγελματικά, θα γνωρίζουν τη συνοικία Βαρώσι που δεσπόζει στο ποτάμι αναλλοίωτη στο χρόνο, την παλιά θέση της αγοράς στην πλατεία Ερμού και θα θυμούνται τη συνοικία Τσεκούρ.

Κρίνεται σκόπιμο η διαπραγμάτευση της ενότητας να γίνει στη σχολική αίθουσα, δε συντρέχει λόγος για μετακίνηση. Επιπρόσθετα θα αξιοποιήσουμε τη δυνατότητα να περιηγηθούμε ψηφιακά σε διαδραστικό χάρτη [Η Φλώρινα στις αρχές του 20ου αι. – πολυεπίπεδος διαδραστικός χάρτης | Learn for Change \(learn4change.gr\)](#), (ανάκτηση την 21^η Φλεβάρη, 2021), οπότε θα προστρέξουμε σε σχολική αίθουσα με πρόσβαση σε η/υ. Ο χάρτης συνιστά μια ιδιαίτερη κατηγορία πολυτροπικού κειμένου που ασκεί τους μαθητές στο να αναγνωρίζουν τη μορφή και σημασιολογία εικόνων (Γκόρια & Παπαδοπούλου, 2011, σ.446). Ως εκπαιδευτικό υλικό διανέμουμε δύο παραθέματα. Φροντίζουμε να χωρίσουμε τους μαθητές σε δυο ομάδες που μελετούν το ένα από τα δύο παραθέματα αντίστοιχα, για να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με την περιοχή. Το υλικό που διανέμουμε προέρχεται από τα έργα των Τσελεμπή και Isabert: από την "Κεντρική και Δυτική Μακεδονία" κατά τον Οθωμανό περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπή", όπως την αντίκρυσε περί το 1660 και κατέγραψε ο Δημητριάδης το 1973:

...Η Φλώρινα είναι ο τόπος των φλουριών αλλά δεν έχει φλουριά. Βρίσκεται μέσα σε μια ευρύχωρη κοιλάδα και δεν είναι πολύ εύπορη. Είναι μικρή κομμόπολη με έξι συνοικίες. Συνολικά έχει πεντακόσια σπίτια, χτισμένα με πέτρα και σκεπασμένα με κεραμίδια, με παραδεισένια αμπέλια. Έχει συνολικά δεκαεπτά (μουσουλμανικά) ιερά, τρεις μεντρεσέδες, έναν τεκέ, επτά γραμματοδιδασκαλεία, δύο λουτρά και δύο χάνια-όχι πολύ μεγάλα. Έχει εκατό καταστήματα με εμπορεύματα κάθε συντεχνίας. Περίφημο είναι το ψητό κρέας και αξιέπαινο το ύφασμα για πουκάμισα με ούγια. Στην ανατολική πλευρά της πόλης απλώνεται ένας εύφορος κάμπος με εύπορα χωριά...

Η δεύτερη πηγή είναι το απόσπασμα του Γάλλου περιηγητή Emile Isabert που επισκέφτηκε την Άνω Μακεδονία το 1860 και την περιγράφει στα "Όδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου, Θεσσαλίας" του 1878 ως εξής:

...Η οδός από τα Βιτώλια διέρχεται τις υπώρειες του όρους Σόα Γκόρα και μετά από έξι ώρες φτάνει στη Φλώρινα, η οποία στα βουλγαρικά ονομάζεται Λέριν και είναι μία κομμόπολη 1400 οικιών, που κατοικείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από Μωαμεθανούς και Αλβανούς Οθωμανούς. Είναι έδρα καθή και μουδέρη. Εδώ υπάρχουν 100 οικογένειες Τσιγγάνων, από τις οποίες προέρχονται οι καλύτερες χορεύτριες της Τουρκίας. Η πόλη έχει μία και μοναδική οδό κατά το μήκος ρυακιού που κατέρχεται από το όρος Περιστέρι. Από εκεί η οδός πηγαίνει προς τα ανατολικά και τέμνει χωρίς γέφυρα τον παραπόταμο του Καρά Σου, Βρούτο. Από τα δεξιά μία άλλη οδός πηγαίνει στη Θεσσαλονίκη διά της Μπάνιας όπου υπάρχει ρωμαϊκό υδραγωγείο όπου το νερό χύνεται χλιαρό και κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Δίπλα από την Μπάνια βρίσκονται τα μεγαλοπρεπή ιπποφορβεία, που συστήθηκαν από τον Φίλιππο...

Οι πληροφορίες που αντλούν αφορούν: τον πλούτο της πόλης, το μέγεθος της πόλης, την καλλιέργεια αμπελιών, την ύπαρξη σχολείων, μουσουλμανικών τεμενών, λουτρών, χανίων, τα καταστήματα, παραγόμενα αγαθά, την ποιότητα της γης, τη σύνδεση με την πόλη του Μοναστηρίου, τη σύνδεση της πόλης με τη Θεσσαλονίκη, τη σύσταση του πληθυσμού. Οι μαθητές συγκεντρώνουν τις πληροφορίες που αντλούν και κάνουν μια σύγκριση με το σήμερα, για να δουν αν αυτά που καταγράφονται υφίστανται. Οι μαθητές αξιολογούν τις πληροφορίες, βάσει των εμπειριών και γνώσεων τους. Υφίστανται όσα περιγράφονται στις πηγές; Τα έχουν διαπιστώσει; Τι να συμβαίνει;

Έπειτα καλούμε τους μαθητές να ανασυστήσουμε τον τρόπο που διαρθρώνονταν η ζωή στις συνοικίες της πόλης. Ζητάμε να απαριθμήσουν όσες συνοικίες γνωρίζουν και μεταβαίνουμε στο διαδραστικό χάρτη να μελετήσουμε τη θέση των τζαμιών και των συνοικιών.

3.2.3.ΕΜΠΕΔΩΣΗ

Επειδή το παραμύθι είναι ένας ασφαλής τρόπος ιδεολογικής αποφόρτισης και συναισθηματικής εμπλοκής(Νικονάνου, 2015, σ. 55-56· Γαβριλάκη, 2008) κι επειδή τα παιδιά αποκτούν κίνητρο για ενασχόληση με την ιστορία, όταν ενεργοποιούνται και δημιουργούν δικές τους ιστορίες(Αβδελά, 1998, σ. 120·Κόκκινος, ανάκτηση την 25^η Μαρτίου, 2021, σ.252), καλούμε τα παιδιά να δημιουργήσουν τις δικές τους εκδοχές για το πώς εξελίχθηκαν ιστορίες απλών ανθρώπων στις συνοικίες της πόλης την περίοδο που εξετάζουμε. Αξιοποιούμε διδακτικά το άρθρο του Δημήτρη Μεκάση του 2010 "Η γειτονιά Τσεκούρι" ως ερέθισμα-προαφηγηματική δραστηριότητα σχετικής πηγής και καλούμε τους μαθητές να δώσουν ένα εναλλακτικό τέλος στην ιστορία.

Θα επεξεργαστούμε το πώς πήρε το όνομά της η συνοικία ή αλλιώς βρύση του αριστερόχειρα(Τσεκούρι μαχαλάς). Δίνουμε χώρο στη φαντασία των μαθητών να δημιουργήσουν σενάρια με επίκεντρο τον άνθρωπο βάσει του ιστορικού πλαισίου, της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και πολεοδομικής οργάνωσης της πόλης: Να ακρωτηριάστηκε άραγε από μία παράβαση που σχετίζεται με τη θρησκεία, το κοράνι, που τιμωρεί "οφθαλμόν αντι οφθαλμού"; Από κάποιο ατύχημα που σχετίζεται με το βιοπορισμό του ή κάποια διένεξη, στην οποία ενεπλάκη;

Αξιοποιούμε τη μέθοδο της αφήγησης ιστοριών, καθώς έχει το πλεονέκτημα να μετατρέπει τις ανιαρές, αδιάφορες πληροφορίες σε σημαντικές κι ενδιαφέρουσες. Με αυτό τον τρόπο προκαλούμε αναμνήσεις, συναισθήματα και μεταδίδονται πληροφορίες, μέσω της συναισθηματικής εμπλοκής (Φέρλα, Τζεδόπουλος, Καμάρα, 2018, σ.359). Δημιουργούμε ιστορίες που οργανώνονται βάσει του χώρου, της συνοικίας Τσεκούρ στην προκειμένη περίπτωση. Ο χώρος είναι το σκηνικό και εστιάζουμε στο πώς βιώνεται ο χώρος(Γιαννούτσου, 2015, σ.225-332).

Στη συνέχεια μπορούμε να δραματοποιήσουμε αυτή την ιστορία (μεταφνηματική δραστηριότητα). Η δραματοποίηση προσφέρει εμπειρίες, εγείρει συναισθήματα και θέτει τα θεμέλια για μια άμεση σχέση μεταξύ του διδάσκοντα και των

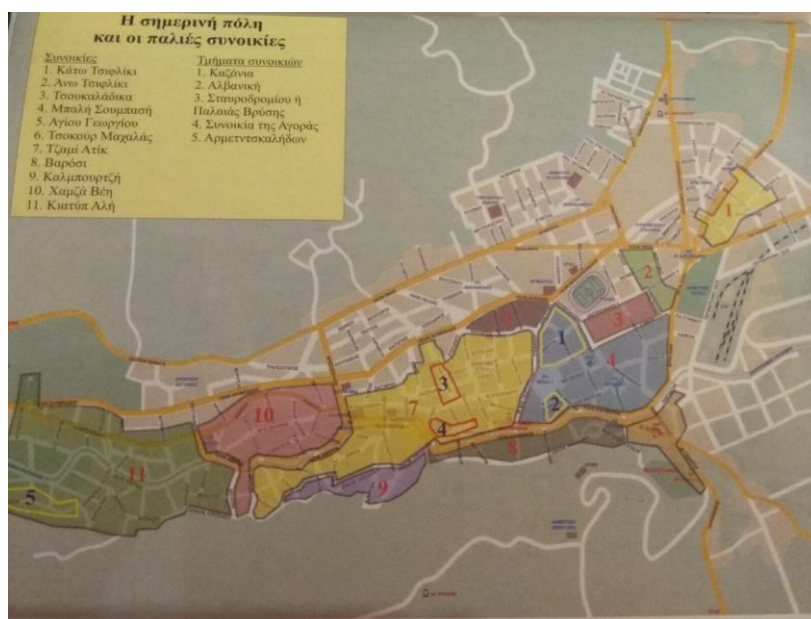
μαθητών(Νικονάνου, 2015, σ. 55· Καβαλιέρου, 2006, σ. 472, 474). Φροντίζουμε να παρέχουμε κάποια στοιχειώδη υλικά δραματοποίησης:κάποιο φέσι, ενδύματα συμβατά με την εποχή που αναπαριστούμε. Φυσικά αν υπάρχει ενδιαφέρον από την πλευρά των μαθητών, στην τελική φάση μπορεί να ανεβεί και παράσταση με συναφή θεματική όσων επεξεργαστήκαμε, ανοίγοντας έτσι ακόμα πιο διευρυμένο πεδίο εικαστικών και αισθητικών δραστηριοτήτων(Νικονάνου, 2015, σ. 71, 72).

Παρακάτω παρατίθεται ένα φύλλο εργασιών που δουλεύουν οι μαθητές με την ολοκλήρωση της ενότητας. Εκτιμούμε να αφιερώσουν σε αυτό περί τα 20'. Εκτίμηση συνολικού χρόνου για την ενότητα: 2 διδακτικές ώρες.

3.2.4.ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

- 1)Εξετάστε αν επιβίωσαν σε βάθος χρόνου οι όροι:“εσνάφι”, “κουρμπετσήδες”, “τσιφλίκι”, “βουνίσιοι” και αν διατήρησαν την αρχική σημασία τους.
- 2) Παρατίθεται ο παρακάτω χάρτης συμπληρώστε σημαντικές τοποθεσίες:συνοικία Βαρόσι, φυλακές, διοικητήριο, συνοικία Τσεκούρ.

(το απόσπασμα του χάρτη που παρατίθεται είναι από το βιβλίο του Ι. Κασκαμανίδη “Η Φλώρινα στην οθωμανική αυτοκρατορία”, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Φλώρινας, 2018)

3)Παρατηρώντας το απόσπασμα χάρτη εντοπίστε την οικία σας και βρείτε σε ποιά από τις γνωστές συνοικίες της Φλώρινας υπάγεται.

4)Υποθέστε ότι ζείτε το 19^ο αιώνα στην πόλη της Φλώρινας, ποιό παράγοντες υπαγορεύουν την εγκατάστασή σας σε συγκεκριμένη συνοικία της

3.3.2^η ΕΝΟΤΗΤΑ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΟΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

3.3.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Η αρχιτεκτονική μορφή των δημοσίων κτιρίων δεν επιλέγεται τυχαία, πάντα εξυπηρετεί σκοπούς και μηνύματα που επιθυμούν να απευθύνουν οι ιθύνοντες. Συνήθως σε αστικά κέντρα ή την πρωτεύουσα ο στόχος είναι να διαφανεί η καλαισθησία και η προοδευτικότητα, ενώ σε παραμεθόριες περιοχές, όπως η πόλη της Φλώρινας, ο στόχος είναι να εμπεδωθεί το αίσθημα της ελληνικότητας, της παράδοσης και η σύνδεση της περιοχής με τον εθνικό κορμό.

Οι κυρίαρχες τάσεις που διαφαίνονται στη φυσιογνωμία της πόλης είναι η παραδοσιακή αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα και η εκλεκτιστική ακαδημαϊκή αρχιτεκτονική των αρχών του 20^{ου} αιώνα (Οικονόμου, 2014). Απαντώνται φόρμες νεοκλασικισμού σε επίσημα κτίρια και συνάμα λαϊκή αρχιτεκτονική (Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 125).

Η Φλώρινα, ως πρωτεύουσα του ομώνυμου καζά, ενισχύθηκε με δημόσια κτίρια διοικητικού κι εκπαιδευτικού χαρακτήρα στα πλαίσια μιας προσπάθειας εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας που σημειώθηκε στα τέλη του 19^{ου}-αρχές του 20^{ου} αιώνα (Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.30,33). Σε αυτό το πνεύμα οικοδομήθηκαν δημόσια κτίρια και εκλεκτικιστικές κατοικίες που ακτινοβόλουν έναν ευρωπαϊκό αέρα (Οικονόμου, 2014) και συνιστούσαν μαζί με άλλες παρεμβάσεις, όπως τη διαμόρφωση των τοιχωμάτων του ποταμού, την οικοδόμηση σχολείων, στρατιωτικού νοσοκομείου, τηλεγραφείου, ταχυδρομείου, το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Καϊμακάμη Χασάν Ταχσίν Ουζέρ (Κασκαμανίδης, 2018, σ. 14).

Οι οθωμανικές υπηρεσίες στεγάζονταν στο κτίριο της διοίκησης που βρισκόταν στη θέση του σημερινού Κέντρου Παιδικής Μέριμνας και κατεδαφίστηκε αργότερα για να ανεγερθούν σχολεία για τους Τούρκους. Το 1881 ανεγέρθη το υποδιοικητήριο, για τις διοικητικές, στρατιωτικές, αστυνομικές, δικαστικές αρχές και μια μικρή φυλακή (Οικονόμου, 2014). Το 1890 κατασκευάστηκε το κτίριο διοίκησης του τουρκικού στρατώνα. Η επίσημη κατοικία του Τούρκου διοικητή βρισκόταν πλησίον

του διοικητηρίου. Το κτίριο των φυλακών υφίσταται μέχρι σήμερα στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου, και στεγάζει το Ειρηνοδικείο. Απέναντι από τα οθωμανικά εκπαιδευτήρια βρισκόταν η οικία του Γιουσούφ Μπέη.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι εθνικές και θρησκευτικές κοινότητες στην προσπάθειά τους να προωθήσουν τα δικαιώματά τους και να επιβάλουν την παρουσία τους στον αστικό χώρο ανέλαβαν δράση. Η ελληνική κοινότητα, το 1902, με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Ιωαννίκιου, ανήγειρε το Μητροπολιτικό Μέγαρο(ως τότε στεγαζόταν σε τριώροφο ξύλινο κτίριο)(Μεκάσης, 2013· 2010) που διακρίνεται για την εκλεκτιστική του μορφή(Οικονόμου, 2014).

Κάποια αξιόλογα μουσουλμανικά κτίρια και κατοικίες που δεν κατεδαφίστηκαν, υπάχθησαν στα ανταλλάξιμα, στέγασαν ελληνικές διοικητικές υπηρεσίες (Κασκαμανίδης, 2004, σ. 79, 80). Τα οθωμανικά θρησκευτικά και κοσμικά δημόσια κτίρια διατηρήθηκαν χωρίς κάποια μέριμνα για την ανάδειξη και προβολή τους, ενώ σε πολλές περιπτώσεις ρυμοτομήθηκαν και κατεδαφίστηκαν, προκειμένου να εξαλειφθεί κάθε μνήμη του οθωμανικού παρελθόντος αλλά και ως αντίποινα αντίστοιχων πρακτικών της Τουρκίας.

Το παλιό διοικητήριο που ανεγέρθη με πρωτοβουλία του Χασάν Ταχσίν Ουζέρ λειτουργεί και σήμερα ως δικαστικό μέγαρο, η κατοικία του Τούρκου διοικητή στέγασε τις υπηρεσίες της Νομαρχίας, το αρχοντικό του Γιουσούφ Μπέη στέγασε το Δημαρχείο. Το λεγόμενο Καρακόλι της πόλης ή κτίριο της Χωροφυλακής, που χτίστηκε το 1905-1906 από τον Ταχσίν Ουζέρ, για να στεγάσει την Αστυνομία, λειτούργησε ως τηλεγραφείο και Ταχυδρομείο.

Γενικά η αρχιτεκτονική της πόλης την περίοδο της τουρκοκρατίας και την πρώτη περίοδο μετά την απελευθέρωση, βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής του Μοναστηρίου, και της Θεσσαλονίκης, με τύπους κτιρίων που επαναλαμβάνονται και στις τρεις πόλεις (Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.163). Μάστορες της Άνω Μακεδονίας έκτισαν πολλά αρχοντικά στη Θεσσαλονίκη το 19^ο αιώνα και οι ομοιότητες είναι φανερές(Μέρτζος, 2017, σ. 46). Τα κτίρια αυτά αποτέλεσαν οικοδομικά πρότυπα που αναπαρήχθησαν και αργότερα στο Μεσοπόλεμο(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.163).

ΝΕΡΟΜΥΛΟΙ

Η πόλη της Φλώρινας τροφοδοτείται από έξι λίμνες, ενώ τη διατρέχουν δύο ποταμοί, ο Σακουλέβας και ο Λαδοπόταμος(florina.pdm.gov.gr). Αυτή η υδρογραφία δικαιολογεί την πληθώρα των νερόμυλων που λειτουργούσαν, ειδικά στο δυτικό τμήμα της πόλης και τη συνοικία του Κιατήπ Αλή. Οι νερόμυλοι αποτυπώνουν την προσπάθεια του ανθρώπου να αξιοποιήσει τους φυσικούς πόρους του περιβάλλοντός προς όφελός του. Είναι κάτι πρωιμότερο αλλά αντίστοιχο με τα σημερινά φωτοβολταϊκά πάρκα ή τις ανεμογεννήτριες.

Οι νερόμυλοι χρονολογούνται το 19^ο και 20^ο αιώνα. Σχετίζονταν με την επεξεργασία της αγροτικής παραγωγής σε σιτάρι και κριθάρι(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, 30, 33). Σε κάθε οικισμό υπήρχε κι ένας νερόμυλος. Σε χωριά της Φλώρινας έχουν αποκατασταθεί πρόσφατα νερόμυλοι. Στην πόλη της Φλώρινας δε διασώζονται νερόμυλοι, ωστόσο γνωρίζουμε την ύπαρξη μύλου στην Πλατεία Σχολείων που υδροδοτούνταν από το Γιάζι, όπως και στο δυτικό πέρας του ποταμού, που ανακατασκευάστηκε και στεγάζει πλέον μια επιχείρηση της πόλης. Νότια της συνοικίας του Βαροσίου διανοίχτηκε το 19^ο αιώνα ο υδραύλακας που ονομαζόταν Γιάζι, για να προμηθεύει νερό τον υδρόμυλο της Πλατείας Σχολείων που ανήκε σε μουσουλμάνο κάτοικο της πόλης(Κασκαμανίδης, 2008, σ.141).

Ως προς τον τύπο απαντάται ποικιλομορφία στους μύλους: υπήρχαν μονοί, διπλοί, τριπλοί και τετραπλοί νερόμυλοι. Όλοι βρίσκονταν πλησίον ποταμών. Το μέγεθός τους εξαρτώνταν από τον πληθυσμό των οικισμών. Αν διαβιούσαν στην περιοχή Οθωμανοί, ήταν αυτοί οι ιδιοκτήτες τους. Οι μονοί μύλοι ήταν οικογενειακού χαρακτήρα, ενώ οι μεγαλύτεροι παρέπεμπαν σε επιχειρήσεις εμπορικού χαρακτήρα. Συχνά εντός του μύλου υπήρχε χώρος διημέρευσης για το μυλωνά, ενώ στους μεγαλύτερους υπήρχε ξεχωριστός εσωτερικός χώρος. Σε διπλούς, τριπλούς η κατοικία του μυλωνά ήταν ανεξάρτητη, προσκολλημένη όμως στο κεντρικό κτίριο του μύλου.

Η σημασία τους ως μνημείων είναι σημαντική, γιατί παρέχουν πληροφορίες για την τεχνολογία της εποχής σε ένα επαρχιακό μέρος, όπου καθυστέρησε η εκβιομηχάνιση. Αναφορικά με τον τρόπο λειτουργίας τους γνωρίζουμε ότι το νερό εισερχόταν με πίεση, μέσω μεταλλικού σωλήνα, περιστρεφόταν η οριζόντια μεταλλική φτερωτή κι έπειτα το νερό απομακρυνόταν, μέσω ανοίγματος, απέναντι από την οπή της εισόδου και κατευθυνόταν είτε στον επόμενο μύλο είτε στον ποταμό. Στο κέντρο της

φτερωτής βρισκόταν τοποθετημένος ξύλινος άξονας, την έθετε σε κίνηση πάνω από δύο μυλόπετρες. Πάνω από τις μυλόπετρες βρισκόταν ξύλινη κοφίνα, που γέμιζε με σιτηρά. Κάτω από την κοφίνα κι ανάμεσα από τις μυλόπετρες συγκεντρώνονταν οι καρποί και συνθλίβονταν. Μπροστά από της μυλόπετρες βρισκόταν θήκη για τη συγκέντρωση των αλεύρων.

Οι μεταλλικές κατασκευές των μύλων (φτερωτή, βαρίδια) ήταν έργο των Γάλλων. Είχε αναπτυχθεί παραγωγή κι εμπόριο εξαρτημάτων για μύλους. Η σιδηροδρομική σύνδεση Μοναστηρίου-Θεσσαλονίκης, το 1893, θα διευκόλυνε το εμπόριο αυτών των εξαρτημάτων(μυλόπετρων κ.α.) στις ενδιάμεσες πόλεις. Επομένως οι νερόμυλοι συνδέονταν και με την εμπορική δραστηριότητα της περιοχής.

Η ανάγνωση του γαλλικού χάρτη της πόλης του 1919 κάνει λόγο για έξι νερόμυλους, πιθανολογούνται ακόμα έξι. Οι δύο είναι εντοπισμένοι, σώζονται ερείπιά τους. Στα χωριά της Φλώρινας απαριθμούνται πολυάριθμοι κι έχουν σωθεί πολυάριθμοι μηχανισμοί(Κωτσόπουλος, Στόιος-Χριστόπουλος, Γεωργαντά, 2015).

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΟΙΚΙΕΣ

Αναφορικά με τις ιδιωτικές κατοικίες η επιλογή της μορφής, των υλικών, της τεχνοτροπίας επαφίεται στις κλιματικές συνθήκες, τους τοπικούς φυσικούς πόρους, την οικονομική ευχέρεια και την αισθητική των ιδιοκτητών. Στόχος των ενοίκων είναι η εξασφάλιση καλύτερων δυνατών συνθηκών διαβίωσης και άνεσης στο εσωτερικό των κατοικιών (Οικονόμου, 2007), πολλές φορές και η επίδειξη κοινωνικού status.

Από το 16^ο περίπου αιώνα η κατασκευή κατοικιών στη βόρεια Ελλάδα διεκπεραιωνόταν από τα εσνάφια μαστόρων(Οικονόμου, 2014). Οι μάστορες που έκτιζαν στη Φλώρινα το 19^ο αιώνα προέρχονταν από τα Άλωνα, το Φλάμπουρο, τη Δροσοπηγή, ενώ τον 20^ο αιώνα πολλοί μάστορες κατάγονταν από το Λέχοβο, τον Πολυπόταμο(Οικονόμου, 2007, σ. 48·Οικονόμου, 2014· Μέρτζος, 2017, σ. 45-46).

Οι κατασκευές τους γίνονταν εμπειρικά, βάσει εφαρμογής αρχών της γεωμετρίας αλλά πετύχαιναν αρμονία, ακόμα και τη χρυσή τομή. Τα κτίρια αυτού του τύπου εντάσσονται στη λεγόμενη " παραδοσιακή αρχιτεκτονική" που επικρατούσε μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση. Τα υλικά κατασκευής ήταν: ξυλεία, πέτρα από τα νταμάρια ή ποταμίσια, άψητα πλιθιά και τοπικοί κέραμοι. Η κακή ποιότητα πέτρας υπαγόρευε

την ενίσχυση της κατασκευής με ξύλινο σκελετό (Οικονόμου, 2007, σ. 346-349· Οικονόμου, 2014). Η τεχνική που εφαρμόζεται επί τουρκοκρατίας ήταν η μεικτή, πέτρα στη θεμελίωση ισογείου, όροφος με ξύλινα δομικά στοιχεία (Οικονόμου, 2007, σ. 353). Έτσι οι παραδοσιακές κατοικίες του 19ου αι. στη Φλώρινα έχουν τοιχοποιίες που παρουσιάζουν την ιδιαιτερότητα να φέρουν ορθοστάτες στην εξωτερική πλευρά της τοιχοποιίας του ισογείου και του ορόφου. Πρόκειται για σύστημα που παγιώθηκε λόγω ευκολίας, ταχύτητας κατασκευής και κακής ποιότητας εδάφους σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία(Οικονόμου, 2014, σ.2). Στον αντίποδα, τα σπίτια του Νυμφαίου της ίδια περιόδου ήταν εξ ολοκλήρου χτισμένα από πέτρα, γεγονός που τα καθιστούσε περισσότερο στέρεα και γερά(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 32).

Οι κατοικίες ήταν μονώροφες ή δωρόροφες, με πολλά παράθυρα ασφαλισμένα με περίτεχνες σιδεριές, εσωτερικές αυλές(Ζαρκάδα Πιστιόλη, 2003, σ.127). Οι στέγες ήταν δίρριχτες. Σε κάποιες περιπτώσεις οι χώροι της κατοικίας προεξείχαν δημιουργώντας τα "ρωμανήσια-ταβλωτά" ή αλλιώς σαχνισιά"(Μουτσόπουλος, 1996, σ.24, 36, 40, 82-83).

Αναφορικά με τους τύπους των σπιτιών, την περίοδο πριν το 1912, απαντώνται δύο τύποι: σπιτιών: τα "λαϊκά" που στεγάζουν αγρότες ή κτηνοτρόφους και τα "μακεδονικού τύπου" που ανήκαν στους Τούρκους Αγάδες ή Μπέηδες και Χριστιανούς πλούχιους(Μουτσόπουλος, 1996, σ.167-168). Οι οικίες είχαν πλήρως ορθογώνια κάτοψη(Οικονόμου, 2014), οικοδομούνταν στο όριο του οικοπέδου, ώστε να σχηματίζουν ενιαίο μέτωπο και να προστατεύουν τη ζωή των ενοίκων(Μποσδελεκίδου, 2000, σ. 7). Συχνά η στέγη απολήγει σε γείσο(Μουτσόπουλος, 1996, σ. 82-83), ίδιον της τελευταίας περιόδου της τουρκοκρατίας(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.164). Περιορισμοί υφίσταντο ακόμα και στο χρωματισμό του εξωτερικού των οικιών: συγκεκριμένα την περίοδο της τουρκοκρατίας απαγορευόταν το κόκκινο χρώμα για οικίες μη Μουσουλμάνων· για τις οικίες των Χριστιανών επιτρέπονταν τα ψυχρά χρώματα, γαλάζια και μπλε(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 189-190).

Τα βασικά τυπολογικά χαρακτηριστικά των κατοικιών είναι: ο οντάς, το χαγιάτι κι ο σοφάς. Οι τυπικοί μακεδονικοί οντάδες στεγάζονταν στο ισόγειο, διέθεταν τζάκι και παράθυρα για το φωτισμό και αερισμό του χώρου μέσα από χρωματιστούς φεγγίτες, βοηθητικούς χώρους και αποθήκες(Μουτσόπουλος, 1996, σ. 82-83). Ο

οντάς ήταν ο ιδιωτικός κλειστός χώρος διαβίωσης, ανάπαυσης, φαγητού και συγκέντρωσης. Βασικό στοιχείο του ήταν η εντοιχισμένη ντουλάπα-μουσάντρα, τα ράφια και οι κόγχες. Το χαγιάτι ήταν ο ανοιχτός ημιυπαίθριος χώρος κυκλοφορίας, εργασίας και ανάπαυσης· εκεί γινόταν το μαγείρεμα και η αποξήρανση φρούτων και λαχανικών, διέθετε τζάκι και χρησιμοποιούνταν ιδιαίτερος το καλοκαίρι.

Ιδιαίτερα στη Φλώρινα στις οικίες των μέσων του 19^{ου} αι. το χαγιάτι επεκτεινόταν και στην όψη και δημιουργούνταν ένας ημιυπαίθριος χώρος σαν εσωτερική αυλή-το trem (που παραπέμπει στο λατινικό atrium). Υπαινίσσεται την προστασία της ιδιωτικής ζωής των κατοίκων και την εσωστρέφεια των χριστιανικών πληθυσμών λόγω ανασφάλειας και επιδρομών (Μουτσόπουλος, 1996, σ.167-168· Οικονόμου, 2014). Ο σοφάς ήταν η σάλα, κοινόχρηστος κλειστός χώρος για κυκλοφορία και συγκέντρωση(Οικονόμου, 2007, σ. 226, 378).

Πλησίον της Πλατείας Ερμού βρίσκεται ερειπωμένη η πρώτη τριώροφη οικοδομή της πόλης της οικογένειας Πείου. Κτίστηκε περί το 1850 από τον Ιωάννη Πείο-Μπογιατζή. Ήταν το πρώτο χριστιανικό σπίτι στην περιοχή. Έχει νεοκλασικές επιρροές, σαχνισιά στην κύρια όψη κατά την επιθυμία του ιδιοκτήτη. Οι βοηθητικοί χώροι του οικήματος σχετίζονταν με τις επαγγελματικές δραστηριότητες του ιδιοκτήτη(βαφέας) και ο τρίτος όροφος δεν ολοκληρώθηκε ποτέ πριν την απελευθέρωση, οι Οθωμανικές Αρχές δεν το επέτρεψαν, για να μη βλέπουν οι ιδιοκτήτες του τις Τουρκάλες από τις αυλές των διπλανών σπιτιών(Παπαγιαννάκης, 2016, σ.43, 88-89). Σήμερα βρίσκεται υπό κατάρρευση.

Ο τύπος κατοικίας που απαντάται κατ'εξοχήν την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας, στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα, είναι αυτός της συμμετρικής κατοικίας. Συνηθιζόταν και σε δημόσια κτίρια, απολήγουν σε τριγωνικό αέτωμα, διέθεταν μία κεντρική σκάλα με φωτισμό, που λειτουργούσε ως χώρος κυκλοφορίας και οι χώροι απλώνονται εκατέρωθεν αυτής(Ζαρκάδα Πιστιόλη, 2003, σ.83, 85). Παρατηρούνται και συμμετρικές δίδυμες κατοικίες(Οικονόμου, 2014).

ΠΥΡΓΟΙ-ΚΟΥΛΕΔΕΣ

Κατά το 17^ο -18^ο αιώνα οι δυσμενείς συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή- αστάθεια και ανασφάλεια- συνέτειναν στην οικοδόμηση οχυρωματικών αγροτικών κατοικιών Οθωμανών, μεγαλογαιοκτημόνων, για τον έλεγχο και την προστασία της αγροτικής παραγωγής πέρα από τη βόρεια όχθη του Σακουλέβα. Τμήμα πύργου που

ανήκε σε αυτή την κατηγορία οικημάτων διασώζεται στη συμβολή της Λεωφόρου Ελευθερίας με Ταγματάρχου Φουλεδάκη, στο ποτάμι(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.22). Η γειτονιά πέριξ του πύργου είναι καταγεγραμμένη ως αρναούτικος μαχαλάς ή αλβανική συνοικία(Μεκάσης, 2018). Πεντακόσια μέτρα ανατολικά, πλησίον της Πλατείας Ομονοίας επί της Λεωφόρου Ελευθερίας και στην οδό Δημοκρατίας(σημερινή Βασιλέως Γεωργίου), σωζόταν δεύτερος οχυρωματικός πύργος με όμοια αρχιτεκτονική μορφή, επί της 25^{ης} Μαρτίου, απεικονίζεται σε άποψη της πόλης του 1925, ενώ υπήρχε και τρίτος πύργος στην παραποτάμια ΒΔ ζώνη(απέναντι από τον Ευκλείδη)(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.22-23).

Από το σωζόμενο πύργο διατηρούνται δύο πλευρές της κάτοψης και τμήμα του θόλου. Διέθετε κτιστή σκάλα με λίθινο πλατύσκαλο, εξαιρετικά υψηλό, γι' αυτό το λόγο η προσπέλαση στο πλατύσκαλο γινόταν με φορητή ξύλινη σκάλα. Αυτοί οι αμυντικοί πύργοι απαντώνται σε ιδιοκτησίες πλουσίων γαιοκτημόνων, το 18^ο αιώνα, σε πολλές περιοχές του βαλκανικού χώρου(το 16^ο αιώνα και στην Ιταλία) (Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.22-23).Ο αμυντικός πύργος ήταν κτισμένος σε επαφή με μεγάλη κατοικία του 19^{ου} αιώνα, πιθανόν συνιστούσε κομμάτι της. Ανατολικά, σε επαφή με τον πύργο, υφίστατο κτίσμα, από το οποίο διατηρείται μόνο τζάκι. Σύμφωνα με μαρτυρίες, δίπλα στον πύργο βρισκόταν η κατοικία του Τούρκου Ομερ· μαζί με την αυλή καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του δρόμου από το ποτάμι ως την οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου!(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.22).

Ο πύργος είχε τετραγωνική κάτοψη. Στα ημιχώνια και στους τοίχους υπήρχαν οκτώ οθωμανικά τόξα. Η τοιχοποιία του απαρτίζεται από αδούλευτους λίθους. Οι τοίχοι του κατώτερου επιπέδου έχουν πάχος περίπου 1μ. Στο εσωτερικό των τοίχων υπάρχουν κρυφές ξυλοδεσιές. Ο κουλές έχει ημισφαιρικό θόλο, κατασκευασμένο από ψημένα πλιθιά. (Οικονόμου, Στόιος, 2009).

Στους πύργους του κουλέ εικάζεται ότι κατέφευγε ο γαιοκτήμονας με την οικογένειά του και το προσωπικό του κάθε φορά που διέτρεχαν κίνδυνο. Σύμφωνα με αφηγήσεις το εξωτερικό του πύργου ήταν μαυρισμένο από καπνό, καθώς στις πολιορκίες άναβαν ξερούς θάμνους κάτω από τις πολεμίστρες, για να πνίξουν τους αμυνόμενους. Λέγεται ότι ανήκε στον τελευταίο Μουφτή της Φλώρινας, το Χουλουσή Εφέντη. Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, λόγω επικινδυνότητας, ο

δήμαρχος, Τέγος Σαπουντζής, πρότεινε την κατεδάφισή του το 1930(Μεκάσης, 2018).

Το 1985 τμήμα του πύργου καταστράφηκε κατά την κατεδάφιση διπλανών κτισμάτων, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί το εσωτερικό του(Μεκάσης, 2008). Με την πάροδο των χρόνων το μνημείο υπέστη φθορές στη στατικότητα και την τοιχοποιία (Οικονόμου & Στόιος, 2009). Ο πύργος με την κατοικία είναι διατηρητέο μνημείο σύμφωνα με το ΦΕΚ 629/τ. Β/18-10-85 ως "κουλές-φρουριακή κατασκευή, με τρούλο", της εποχής της τουρκοκρατίας(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.22).

3.3.2.ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στόχοι μας αναφορικά με την ενότητα της αρχιτεκτονικής είναι:

-να κατανοήσουν οι μαθητές τους διαφορετικούς τύπους κτιρίων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του πληθυσμού.

-να μελετήσουν και να εκφέρουν άποψη για την κατάσταση διατήρησης μνημείων της περιόδου αλλά και τη στάση του ανθρώπου απέναντι στα μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

-να αντιληφθούν την αδυσώπητη φθορά του χρόνου.

-να διερευνήσουν την αέναη προσπάθεια του ανθρώπου να επιβληθεί στο περιβάλλον και να αξιοποιήσει τις φυσικές συνθήκες προς όφελός του.

-να αξιοποιήσουν τις κλίσεις τους και να εκφραστούν δημιουργικά.

-να συνεργαστούν και να συσφίξουν τις σχέσεις τους.

Διαθεματικές συνδέσεις:Εικαστικά, περιβαλλοντική εκπαίδευση

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τέσσερις κατηγορίες κτιρίων: τα δημόσια κτίρια-διοίκησης, τους νερόμυλους, τις ιδιωτικές οικίες και τα πυργόσπιτα-κουλέδες. Κρίνουμε σκόπιμο να μεταβούμε στο πεδίο, προκειμένου να παρατηρήσουμε από κοντά τα σωζόμενα κτίρια της πόλης, καθώς επιδιώκουμε την επαφή με το αυθεντικό και τη βιωματικότητα. Πριν από την επίσκεψη στο πεδίο δίνουμε στους μαθητές κάποιες πληροφορίες σχετικά με τους δημιουργούς αυτών των κτιρίων, το πλαίσιο στο οποίο κατασκευάστηκαν, πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά της κατασκευής τους, τους λόγους για τους οποίους απαντώνται όμοιά τους και σε άλλες πόλεις, την

περίπτωση της συνοικίας του Βαροσίου που έχει το πλεονέκτημα να μείνει άθικτη(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 168).

Προκειμένου να κατανοήσουν οι μαθητές την ενότητα παρέχουμε ως εκπαιδευτικό υλικό φωτογραφικό υλικό από τα οθωμανικά δημόσια κτίρια, ιδιωτικές οικίες της πόλης, για να παρατηρήσουν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία τους, την κατασκευή τους με τα ξυλοδεσιές, την αετωματική απόληξη, τα στοιχεία νεοκλασικισμού, τις συμμετρικές και δίδυμες κατοικίες(φωτο 20-22). Όσον αφορά τους νερόμυλους κατά την προετοιμασία στη σχολική τάξη θα ακούσουμε το τραγούδι του Χατζηδάκη "γύρνα φτερωτή του μύλου", δημιουργεί έντονους συνειρμούς και θα αποτυπωθεί νοερά η εικόνα στους μαθητές πριν από τη μελέτη του θέματος. Προκειμένου να κατανοήσουν και να ανασυνθέσουν τη λειτουργία των μύλων επιδεικνύουμε φωτογραφικό υλικό από μύλους που μελετήθηκαν στα όρια του νομού από τους μελετητές Κωτσόπουλου, Στόιο, Χριστόπουλο(φωτο 13-17).

3.3.4.ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ

Επισκεπτόμαστε το κτίριο της Μητρόπολης, λόγω της υποδειγματικής κατάστασης διατήρησης. Η πρώτη στάση μας είναι στο μητροπολιτικό μέγαρο. Το περιεργαζόμαστε και ζητάμε από τους μαθητές πώς θα σχολίαζαν τη μορφή του κτιρίου, είναι ένα απλό στη σύλληψη κτίριο ή μια περίτεχνη κατασκευή; Ποιος ήταν άραγε ο παραγγελιοδότης; Τι μηνύματα επεδίωκε να απευθύνει η χριστιανική κοινότητα ανοικοδομώντας ένα περίτεχνο και επιβλητικό κτίριο στην καρδιά της πόλης; Πώς σας φαίνεται η κατάσταση διατήρησής του; Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν; Η συνεχής χρήση, ο συμβολισμός του κτιρίου, η οικονομική ευρωστία της εκκλησίας; Σχολιάζουμε και την απεικόνιση της παράστασης της παράδοσης της πόλης που είναι ανηρητημένη στην είσοδο του κτιρίου. Τι φανερώνει η τοποθέτηση της; τι μηνύματα περνάει για τη θέση της εκκλησίας και το ρόλο της στην ιστορία του τόπου;

Η δεύτερη στάση μας είναι στον οθωμανικό κούλέ. Αυτή τη φορά έχουμε να κάνουμε με προγενέστερο κτίσμα που σώζεται αποσπασματικά. Προτρέπουμε τους μαθητές να αναλογιστούν τα υλικά της κατασκευής του, ποιοι λόγοι υπαγόρευαν τη χρήση των υλικών; Ως πού εκτιμάτε την έκταση του κτίσματος; Από τις πληροφορίες που μας παρέχει η Ζαρκάδα η έκταση εκτεινόταν μέχρι τη Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Υποδεικνύουμε εποπτικό υλικό από τον κουλέ Απτέρας των Χανίων για να αντιληφθούν τον όγκο και το χαρακτήρα της κατασκευής. Στην περίπτωση του κουλέ της Φλώρινας σώζονται μόνο σπαράγματα. Βρίσκεται εντός του αστικού ιστού κι έχουν οικοδομηθεί περίξ νέα κτίρια. Πριν από λίγα χρόνια μετά βίας μπορούσε κανείς να τον προσπελάσει. Σε ποιους λόγους αποδίδεται την καταστροφή και απαξίωση του μνημείου;

Στη συνέχεια θα σταθούμε με μεγάλη προσοχή και σε ικανοποιητική απόσταση στο κτίριο Πείου. Φροντίζουμε να έχουμε εποπτικό υλικό από το βιβλίο του Παπαγιαννάκη που να απεικονίζει το κτίριο στην εποχή της ακμής του και τη σταδιακή φθορά του. Ήταν μία συνηθισμένη οικία; Πάλι βρισκόμαστε στην περίπτωση ενός κτιρίου που δέσποζε στο χώρο. Το μέγεθος και η κατασκευή σχετίζεται με την επαγγελματική και οικονομική κατάσταση του ιδιοκτήτη. Υπάρχουν άλλες οικίες στο ποτάμι που σώζονται σε καλή κατάσταση. Ποιοι παράγοντες πιστεύετε ότι οδήγησαν την οικία Πείου στην εγκατάλειψη και καταστροφή; Θα θέλατε να ήσασταν ιδιοκτήτες ενός ιστορικού κτιρίου; Αν το κτίσμα αυτό είχε φωνή τι ιστορίες θα διηγούνταν πιστεύετε;

Αναφορικά με τους νερόμυλους, θα μεταβούμε στο χώρο του μύλου που πλέον έχει εντελώς διαφορετική χρήση, αναζητώντας να βρούμε στοιχεία που μπορούν να ενισχύσουν την υπόθεση ότι εκεί λειτουργούσε νερόμυλος, καθώς πρόκειται για προφορική παράδοση.

Τέλος στην επιστροφή η τελευταία στάση θα είναι στην πλατεία δικαιοσύνης, για να περιεργαστούμε τα δημόσια κτίρια των δικαστηρίων, της φυλακής. Πώς σας φαίνονται αυτά τα κτίρια σε σχέση με όλα όσα έχουμε μελετήσει και δει; Πώς είναι οι γραμμές τους; Λιτές, απλές, αποπνέουν ευρωπαϊκό αέρα, έχουν στοιχεία κλασικισμού; Συνάδουν με άλλα κτίρια της περιόδου; Ποιοι ήταν οι παραγγελιοδότες; Τι μηνύματα επεδίωκαν να απευθύνουν με αυτή την επιλογή κτιρίων; Οι επιλογές τους δικαιώθηκαν στο χρόνο; Τι υποδηλώνει η χρήση των κτιρίων; Πώς πιστεύετε ότι επιβίωσαν στο χρόνο αυτά τα κτίρια; Μήπως λόγω της μορφής τους;

Επιλέγουμε να επισκεφτούμε τα μνημεία πεζή, εφιστούμε όμως την προσοχή των παιδιών, καθώς βρισκόμαστε στο κέντρο της πόλης που σφύζει από ζωή, κάποια από τα κτίρια στεγάζουν πλέον υπηρεσίες ή κατοικούνται, συνεπώς δέχονται κοινό κι

άλλα είναι ερείπια, οπότε συντρέχει πραγματικά λόγος ανησυχίας κατά την προσπέλασή τους.

Για να διευκολύνουμε τους μαθητές να αναζητήσουν οι ίδιοι υλικό και να παράξουν γνώση, τους γνωστοποιούμε ιστότοπους που παρέχουν πληροφορίες για την ιστορία της Φλώρινας, όπως ο <https://www.florinapast.mysch.gr/>, <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=florina> , ‘‘Η Φλώρινα των αρχών του περασμένου αιώνα’’, το άρθρο του ηλεκτρονικού περιοδικού Αρχαιολογία, όπως αυτό στο https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2015/08/Kotsopoulos_2.jpg για τους νερόμυλους στην περιοχή της Φλώρινας, από το Αρχείο Άγγελου Νιτσάγια, τον ιστότοπο του πανεπιστημίου δυτικής Μακεδονίας που παρέχει πλούσιο πληροφοριακό υλικό για τα μνημεία της πόλης(<http://history.eled.uowm.gr/>).

Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές θα γίνουν ερευνητές, θα εργαστούν σε ομάδα, θα αναλάβουν ερευνητικό ρόλο, να διαβάσουν, να ανασυνθέσουν και να παρουσιάσουν στοιχεία για μνημεία της πόλης, μια διαδικασία που θα ενισχύσει την αυτοπεποίθησή τους και τη γνωριμία με τον τόπο τους.

Η παρουσίαση εργασιών σε κατανοητή μορφή ενώπιον ακροατηρίου συνεισφέρει στην κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος(Αβδελά, 1998, σ. 121). Επιλέγουμε αυτό να γίνει in situ. Καθοδηγούμε τους μαθητές να συγκεντρώσουν πληροφορίες σχετικά με τη χρήση των κτιρίων και να εστιάσουν στους λόγους, για τους οποίους βρίσκονται στην τωρινή τους κατάσταση. Τους εισάγουμε τον προβληματισμό για ποιο λόγο, πιστεύουν, ότι το κτίριο των δικαστηρίων συντηρήθηκε και στεγάζει υπηρεσία, άλλα κτίρια, όπως το Μητροπολιτικό Μέγαρο είναι συντηρημένα και δεσπόζουν, ενώ αντίστοιχα κτίρια, όπως οι νερόμυλοι ή το κτίριο Πείου, περιήλθαν σε αχρησία και αφέθηκαν στη φθορά του χρόνου. Το ίδιο ερώτημα απευθύνουμε και αναφορικά με τις ιδιωτικές κατοικίες. Μας απασχολεί όμως ιδιαίτερα να κοινοποιηθούν οι εικασίες στους υπόλοιπους μαθητές.

Στα πλαίσια της ομάδας οι μαθητές μπορούν να εκφραστούν βάσει ενδιαφερόντων: δηλαδή κάποιιοι μπορούν να καταπιαστούν με τη φωτογραφική ή τη ζωγραφική. Θα δώσουμε αυτή την ευχέρεια. Όσοι δηλαδή έχουν δεξιότητες στο σχέδιο μπορούν να αποτυπώσουν όψεις του θέματος σχεδιαστικά, σε συνεννόηση με τα μέλη της ομάδας.

Έπειτα οργανώνουμε την επίσκεψη στο πεδίο. Κατά την περιδιάβασή στο ιστορικό κέντρο της πόλης, προκειμένου να παρατηρήσουμε τα κτίρια της εποχής εφιστούμε την προσοχή των μαθητών στις επιγραφές άνωθεν της θύρας που φέρουν τη χρονολογία κατασκευής τους και λειτουργούν κατά κάποιον τρόπο ως επιγραφές εκθεμάτων σε "υπαίθριο μουσείο". Παρατηρούμε τις τεχνικές κατασκευής, τον τρόπο δόμησης, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, εφιστούμε την προσοχή στην κατάσταση διατήρησης των κτιρίων και διερευνούμε τους παράγοντες που συνέτειναν σε αυτό. Στα νεοκλασικά κτίρια εφιστούμε την προσοχή στις μεγάλες επιφάνειες, τη συμμετρική διάταξη των αρχιτεκτονικών μελών. Αναφορικά με τις οικίες, διατυπώνουμε τις θέσεις μας για το αν επρόκειτο για "λαϊκές" οικίες ή για σπίτια αξιωματούχων.

Αφήνουμε τους μαθητές να συλλογιστούν και να διατυπώσουν υποθέσεις με βάση αυτά που διάβασαν για τους λόγους που πολλά από τα μνημεία είναι ετοιμόρροπα, σώζονται αποσπασματικά(κουλές, κτίριο Πείου), σχολιάζουμε τη σήμανση των μνημείων. Προτρέπουμε να εξωτερικεύσουν την άποψη τους για το αν θα ήθελαν να έχουν διασωθεί κτίρια της περιόδου της τουρκοκρατίας ή αν θεωρούν ότι δεν έχει ενδιαφέρον ή δεν αξίζει. Όταν προσεγγίζουμε την περιοχή του "μύλου" αναθέτουμε στους μαθητές να διερευνήσουν αν συντρέχουν οι υποθέσεις για τη λειτουργία μύλου, αξιολογώντας και το εναπομείναν επισκευασμένο κτίριο. Αναλαμβάνουν ρόλο ερευνητή που εξετάζει αν υπάρχουν προϋποθέσεις βάσει όσων ειπώθηκαν στη σχολική τάξη:υπάρχει πρόσβαση σε τρεχούμενο νερό; Η κατασκευή του κτιρίου(μολονότι έγιναν παρεμβάσεις) προσομοιάζει σε κτίσμα μύλου; Υπάρχει δίοδος διαφυγής για το νερό;να ήταν άραγε μονός ή διπλός μύλος; Υπάρχει χώρος για τη διημέρευση του μυλωνά ή να υπήρχαν κι άλλα κτίσματα; Προσπαθούν να δώσουν απαντήσεις.

3.3.5.ΕΜΠΕΔΩΣΗ

Για να βοηθήσουμε περισσότερο τους μαθητές να εμπλακούν στο θέμα, σε δεύτερη φάση, εμπέδωσης, στο σχολείο, τους καλούμε όλες τις ομάδες να επωμιστούν έναν κοινωνικό ρόλο, μια θρησκευτική ταυτότητα ή επαγγελματική ιδιότητα και βάσει αυτής να παρουσιάσουν την οικία ή το χώρο εργασίας τους, έτσι η μια ομάδα θα εκπροσωπήσει υπαλλήλους της Οθωμανικής διοίκησης, άλλη:στρατιώτες/ υπηρέτες και άρχοντες που διαβιούσαν σε πυργόσπιτο(σκόπιμο να έχουμε και τις δύο απόψεις

και των υπαλλήλων και των αρχόντων), άλλη ομάδα έναν μιλώνα του 19^{ου} στη Φλώρινα και μια τελευταία ομάδα θα περιγράφει την οικία Χριστιανών-μουσουλμάνων που διαβιούσαν στην πόλη της Φλώρινας. Με αυτή την αφορμή ενθαρρύνουμε τους μαθητές να πάνε ένα βήμα παραπέρα και να διηγηθούν πώς φαντάζονταν τη ζωή αυτών των ανθρώπων μέσα στα συγκεκριμένα κτίρια.

Εναλλακτικά προκειμένου να κατανοήσουν οι μαθητές τη χρήση των μνημείων της πόλης μας, τους προτρέπουμε να αποδώσουν νοερά φωνή στα μνημεία, εφευρίσκοντας καταστάσεις που τα περιέχουν. Καλούμε τους μαθητές να δημιουργήσουν ιστορίες. Αποδίδουμε χρήσεις διαφορετικές από εκείνες της κατασκευής τους, φωτίζουμε όμως και τη θέση τους στο περιβάλλον, τη διακόσμησή τους, τη χρησιμότητά τους, με τρόπο αβίαστο και ευχάριστο. Έτσι οι μαθητές εξοικειώνονται με τα μνημεία και εισέρχονται στη θέση των κατεξοχήν χρηστών των κτιρίων, επιτυγχάνεται δηλαδή η ενσυναίσθηση(Γαβριλάκη, 2008, σ. 3). Καλούμε τους μαθητές να συλλογιστούν:αν ο Κουλές είχε φωνή τι θα διηγούνταν; Μάχες, παιχνίδια, κρυψώνες.

Μετά τις ασκήσεις εμπέδωσης μοιράζουμε στους μαθητές τα φύλλα εργασιών σχετικά με την ενότητα που μελέτησαν και κατόπιν συζητάμε τις απαντήσεις με όλους τους μαθητές.

Εκτιμώμενη διάρκεια, μία ώρα στη σχολική αίθουσα, δύο με τρεις ώρες στο πεδίο συν μία για το φύλλο εργασιών και τις ασκήσεις εμπέδωσης(5 δ/ω).

3.3.6.ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ

1) Πώς αξιολογείτε την προσπάθεια εκσυγχρονισμού που κατέβαλε ο Ταχσίν Ουζέρ με βάση τα έργα που πραγματοποίησε στην πόλη της Φλώρινας;

2) Ποιοι παράγοντες πιστεύετε ότι συντέλεσαν στην κατάσταση διατήρησης του μητροπολιτικού μεγάρου;

3) Αν ήσασταν ένα πρόσωπο του Δήμου και ήταν στην κρίση σας η απόφαση για την τύχη των οθωμανικών κτιρίων της διοίκησης, θα αποφασίζατε τη συντήρησή ή την κατεδάφισή τους; Για ποιους λόγους;

4) Με ποια χρώματα πιστεύετε ότι ήταν βαμμένα τα οθωμανικά δημόσια κτίρια;

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΠΥΡΓΟ-ΚΟΥΛΕ

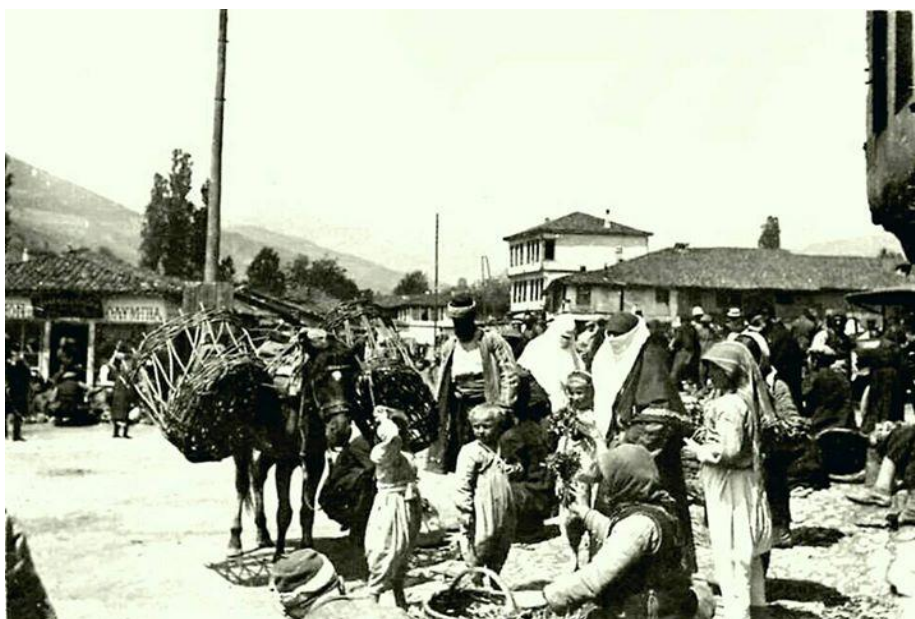
1) Για ποιους λόγους κατέφυγε ο ιδιοκτήτης του κουλέ στην επιλογή αυτού του τύπου κατοικίας;

2) Τι σκέφτεστε αναφορικά με την οικοδόμηση γύρω από την περιοχή του κουλέ;

3) Αποδώστε σχεδιαστικά την κάτοψη του συγκροτήματος του κουλέ, τι άλλο περιελάμβανε η έκταση κατά τη γνώμη σας;

4) Πώς φαντάζεστε τους ανθρώπους που διαβιούσαν στον κουλέ;

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ

1) Μπορείτε να ταυτίσετε την περιοχή που εικονίζει η φωτογραφία ([https://www.facebook.com/photo/?fbid=1339425142910043&set=gm.3751926051488128&__cft__\[0\]=AZVD4u11BzRmkTe3mf901ngE7jpU5momk3WJowAgz3b5ybzeLUtnIbaL0ejAGUGdDcBM6gy4z7mTMFoAFZMEmYGYyEXDTPoaUqaKxs_02_sGenODoL9PH1jiduXsOQd7KZZpceqLRROxwsmzlvUXd_qo&__tn__=EH-R](https://www.facebook.com/photo/?fbid=1339425142910043&set=gm.3751926051488128&__cft__[0]=AZVD4u11BzRmkTe3mf901ngE7jpU5momk3WJowAgz3b5ybzeLUtnIbaL0ejAGUGdDcBM6gy4z7mTMFoAFZMEmYGYyEXDTPoaUqaKxs_02_sGenODoL9PH1jiduXsOQd7KZZpceqLRROxwsmzlvUXd_qo&__tn__=EH-R)); Ποιά στοιχεία σας βοήθησαν να προσανατολιστείτε στο χώρο;

2) Προσπαθήστε να καταγράψετε συνοπτικά τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών κατοικιών της Φλώρινας των περασμένων αιώνων.

3) Παρατηρώντας τη φωτογραφία περιγράψτε πώς ήταν τα ξύλινα σπίτια της Φλώρινας;

4) Αν είχατε να επιλέξετε να ζήσετε σε ένα "ξύλινο σπίτι" ή σε ένα "πέτρινο" του Νυμφαίου, ποιο θα επιλέγατε, από άποψη κατασκευής;

Ανάκτηση

από

https://cdn.triimero.gr/uploads/2020/09/florina_nimfaio-870x500.jpg, την 8^η Μάρτη, 2021

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΕΡΟΜΥΛΟΥΣ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

1) Προσθέτοντας ποια στοιχεία σε ένα κτίσμα μπορείτε να το μετατρέψετε σε νερόμυλο;

2) Πιστεύετε ότι έχει νόημα η συντήρηση και αποκατάσταση ενός νερόμυλου στις μέρες μας ή είναι άσκοπο και ανώφελο;

3) Πώς καταργήθηκαν οι νερόμυλοι; Ποιος επωμίστηκε το έργο των μυλωνάδων;

4) Οι νερόμυλοι, ανεμόμυλοι χρησιμεύουν μόνο για το άλεσμα των σιτηρών;

Γνωρίζετε κάποια άλλη σύγχρονη χρήση τους;

3.4.3ⁿ ΕΝΟΤΗΤΑ: “ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ”

3.4.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Διαφοροποιό στοιχείο των πληθυσμών της ευρύτερης μακεδονικής περιοχής στα πλαίσια της οθωμανικής νομιμότητας των millet υπήρξε η θρησκεία. Βάσει αυτού του χαρακτηριστικού ο πληθυσμός διακρίνεται σε Χριστιανούς, Μουσουλμάνους, Εβραίους. Οι τόποι λατρείας των ανθρώπων, ναοί, τεμένη, ασκηταριά είναι χώροι, όπου ο άνθρωπος επικοινωνεί με το θείο. Αποπνέουν ιερότητα, σεβασμό, κατάνυξη. Οικοδομούνται βάσει των δυνατοτήτων της εκάστοτε κοινότητας και απηχούν την τεχνολογία, τα μέσα, την αισθητική της εποχής, τους δεσμούς των πιστών με τη θρησκεία, τα μηνύματα που επιθυμούν να απευθύνουν μέσω αυτών των μνημείων. Παρέχουν δηλαδή πολλαπλές πληροφορίες για την εποχή και τους ανθρώπους της και μας επιτρέπουν να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα.

Στην ενότητα αυτή εξετάζονται ενδεικτικά κάποιοι τόποι λατρείας της περιοχής. Προσπαθούμε να αποτυπώσουμε τους ετερόκλητους χώρους. Επιδιώκουμε να αναδείξουμε το στίγμα των λατρευτικών χώρων που εξελίσσονται, για να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού, πολλές φορές και ρηξικέλευθα, και φιλοξενούν κάτω από τη στέγη τους ομάδες του πληθυσμού υπό τον κοινό παρανομαστή της θρησκείας.

Ο Πατριάρχης ήταν ηγέτης της χριστιανικής ενότητας, ενώ ο σουλτάνος του Ισλάμ. Όλοι οι χριστιανοί ήταν Έλληνες και όλοι οι μουσουλμάνοι Τούρκοι (Berard, 1987, σ. 207). Τα μεγάλα τζαμιά ήταν τα εμφανή σύμβολα της οθωμανικής πόλης, μέρος ενός ευρύτερου συγκροτήματος που προσέφεραν κι άλλες εκπαιδευτικές, φιλανθρωπικές υπηρεσίες, περιελάμβαναν κρήνες (Κασκαμανίδης, 2018, σ. 45). Τα χριστιανικά μνημεία από την άλλη συνιστούν μαρτυρίες της προσπάθειας διάσωσης της ορθόδοξης πίστης και πολιτισμού και της συνεισφοράς των χριστιανικών πληθυσμών στην παιδεία του τόπου.

Τις πρώτες δεκαετίες μετά την κατάληψη συνεχίζεται η ανέγερση και διακόσμηση ναών που επιτρέπει η απουσία οργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Τσιούμη-Μαυροπούλου, 2002, σ. 89). Από τις επιστολές του Σέρβου ηγεμόνα Δουσάν γνωρίζουμε ότι το 14^ο αιώνα υφίστατο στην αγορά της Φλώρινας ναός του Αγίου Νικολάου, ο οποίος μετατράπηκε σε τζαμί. Πρόκειται για το τζαμί του Γιακούμπ Μπέη ή τζαμί της αγοράς, που τμήμα του σώζεται ως σήμερα. Ο Γιακούμπ Μπέης ακόμα και μετά το θάνατό του μερίμνησε για τη λειτουργία του τζαμιού και του

ξενώνα πλησίον του τζαμιού, που λειτουργούσε για τους φτωχούς μουσουλμάνους, αφήνοντας καταστήματα, χρήματα, νερόμυλους για τη χρηματοδότησή τους(Μεκάσης, 2012). Την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης λειτουργούσαν επτά τζαμιά που προέκυψαν από μετατροπές χριστιανικών ναών, στη γωνία Ιωάννη Άρτη και Παύλου Μελά λειτουργούσε ναός αφιερωμένος στον Άγιο Αθανάσιο, προστάτη των αγγειοπλαστών, στην πλατεία Αρχελάου, στην πλατεία Γ. Μόδη, στην παλιά αγορά και άλλα τρία στα δυτικά(Μεκάσης, 2013).

Κάπου στο 16^ο αιώνα με την οικονομική άνοδο των Ελλήνων παρατηρείται η κτίση νέων εκκλησιών και μοναστηριών, η ανακαίνιση παλαιών παρά τις σχετικές απαγορεύσεις των Οθωμανών. Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα οι συνθήκες στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας μεταβλήθηκαν: οι τουρκοκρατούμενες ελληνικές πόλεις άρχισαν να αναπτύσσονται οικονομικά, αναπτύχθηκαν πολιτιστικές σχέσεις με τη Δύση. Επίσης σύμφωνα με τον Μπούρα τα ελληνικά μοναστήρια απολάμβαναν ιδιότυπες φορολογικές υποχρεώσεις (ήπια φορολογία και ελαφρύνσεις) και γι'αυτό από το 16^ο αιώνα κατέφυγαν σε ανεγέρσεις, ανακαινίσεις, εικονογραφήσεις των καθολικών και των κτισμάτων(Δρακοπούλου, 1997, σ. 10-11).

Άνθιση σημειώνουν από το 16^ο αιώνα η μεταλλοπλαστική, χρυσοχοΐα, αργυροχοΐα και η ξυλογλυπτική, στην υπηρεσία των κοινωνικών αναγκών. Συνακόλουθα φιλοτεχνούνται αξιόλογα τέμπλα, δεσποτικοί θρόνοι, σταυροί και εικόνες (Βακαλόπουλος, 2000, σ.70-77). Κατά το 17^ο αι. η πόλη σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εβλιγια Τσελεμπί διέθετε δεκαεπτά ιερά. Μετά το 1870, με την αναγνώριση της Εξαρχίας παγιώθηκε και η εξαρχική ταυτότητα σε αντιδιαστολή με την πατριαρχική(Πιαδου-Tachou, 2018, p.119-120).

Κατά το 19^ο αι. ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης πύκνωσε κι έτσι κατόρθωσε να ανεγείρει τον πρώτο χριστιανικό ναό στην πόλη. Οι νέες εκκλησίες των χωριών και των πόλεων, σε αντίθεση με τα μοναστήρια, είναι απλές και ταπεινές, συχνά με χαμηλή είσοδο, ώστε αναγκάζεται κανείς να σκύψει, για να εισέλθει. Πολλές φορές ανεγείρονται κυριολεκτικά τη νύχτα! Για να διαλάβουν της προσοχής των κατακτητών, εξωτερικά συχνά μοιάζουν με αχυρώνες, στάβλους ή αποθήκες· καθώς δε διαφοροποιούνται από αυτά τα κτίσματα και τις γειτονικές κατοικίες(Βακαλόπουλος, 2000, σ.70-77). Παρατηρείται μία κατάπτωση και απομάκρυνση από τα βυζαντινά πρότυπα: οι ναοί έχουν μικρές διαστάσεις, φτωχή

διακόσμηση, χαρακτηρίζονται από την τάση ενσωμάτωσης στο περιβάλλον για την αποφυγή πρόκλησης του θρησκευτικού αισθήματος των μουσουλμάνων κατακτητών.

Εξακολουθούσαν οι βυζαντινοί τύποι των εκκλησιών, πράγμα που φανερώνει την προσκόλληση στην παράδοση, δε γεννώνται νέοι αρχιτεκτονικοί τύποι. Συνεχίζει λοιπόν στείρα η παράδοση της ξυλόστεγης βασιλικής, με δίρριχτη στέγη. Από οικοδομική άποψη απαντάται το δομικό σύστημα με πλίνθους αλλά λόγω κόστους μία συνήθης λύση είναι η απλή τοιχοποιία με αργούς, αδούλευτους δηλαδή λίθους. Τα παράθυρα σπανίζουν ή απουσιάζουν. Το φυσικό φως που εισέρχεται στους ναούς είναι λιγοστό κι έτσι επικρατεί μία μελαγχολική ατμόσφαιρα, που επιτείνεται από το τρεμουλιαστό φως των κεριών που "ζωντανεύει" τις μορφές των αγίων. Η διακόσμηση των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων είναι λιτή, οι ισλαμικές επιδράσεις είναι ελάχιστες (Βακαλόπουλος, 2000, σ. 70-77).

Ο μεγάλος αριθμός των ενοριακών ναών της μεταβυζαντινής εποχής αποδεικνύει περίτρανα τη θρησκευτική οργάνωση της πόλης και την πίστη των Φλωρινιωτών. Στη Φλώρινα παρατηρείται η αντίστροφη κατάσταση, η πλειονότητα των νεών ναών να ανεγείρονται στην ύπαιθρο και όχι στην πόλη, το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι οι συνθήκες στην ύπαιθρο ήταν ασφαλέστερες απ' ό τι στην πόλη.

Η εκκλησία και ο Μητροπολίτης στα χρόνια της τουρκοκρατίας ήταν το απόγειο των υπόδουλων ραγιαδών και σε σύμπνοια με τη δημογεροντία, συνέβαλαν στην πνευματική και κοινωνική επιβίωση του πληθυσμού. Ο ναός δεν αποτελούσε μόνο τόπο προσευχής αλλά καταφύγιο και σχολείο.

Η εικονογράφηση των ναών συνιστούσε μία διαδικασία μύησης στο δόγμα της Ορθοδοξίας (Βακαλόπουλος, 2000, σ. 70-77). Οι εικόνες έπαιζαν στην ορθόδοξη εκκλησία καθοριστικό ρόλο στη δημόσια και την ιδιωτική λατρεία. Απεικόνιζαν σκηνές από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, τα απόκρυφα Ευαγγέλια, τους βίους των αγίων, ιερά πρόσωπα και είχαν αντίστοιχα διδακτικό χαρακτήρα. Απέδιδαν τα χαρακτηριστικά του ιερού προσώπου, ώστε να μεταβιβάζουν τη χάρη των αγίων στον πιστό. Αναρτώνταν σε προσκυνητάρια ή τοίχους ναών ή κοσμούσαν το τέμπλο των ναών (Βοκοτόπουλος, 2004, σ. 13-14, 17). Η μυσταγωγική ατμόσφαιρα των ναών ενεργοποιούσε όλες τις αισθήσεις των πιστών, μέσα από τις διδακτικές τοιχογραφίες, το άκουσμα των ψαλμωδιών και του κηρύγματος, το λιβάνι και τα θυμιάματα. Όταν

οι πιστοί μετείχαν, μαλάκωναν οι ψυχές τους, ώστε να υπομείνουν τα δεινά, προσμένοντας τη μετά θάνατον δικαίωση(Βακαλόπουλος, 2000, σ.70-77).

Γι' αυτό το λόγο ενδεχομένως και οι κατώτερες ζώνες των τοιχογραφιών των εκκλησιών αναπαριστούσαν τα μαρτύρια των Αγίων, για να καταστούν αντιληπτά κι απτά στους πιστούς, να ταυτιστούν με τις μαρτυρικές αυτές μορφές και να αντιπαραβληθεί η αγιότητα των μορφών με τα δεινά των Χριστιανών. Η απεικόνιση των δωρητών μας διδάσκει για τον πλούτο και τη δύναμη των αρχόντων(Μουτσόπουλος, 1996, σ. 85).

Αναφορικά με τη ζωγραφική της Μακεδονικής σχολής, από τα τέλη του 14^{ου}–αρχές του 15^{ου} αιώνα απώλεσε την πνοή και δυναμική της και περιορίστηκε σε επανάληψη τύπων μεγάλων ζωγράφων, κατέληξε σε τέχνη λαϊκότερο, όπου μεταφέρεται στην τοιχογραφία η τεχνική της φορητής εικόνας: τα γυμνά μέλη των ασκητών απεικονίζονται αποστεωμένα, τα μάτια, αυτιά, μύτη, χέρια με μέγεθος μεγαλύτερο του φυσιολογικού, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κανόνες της προοπτικής και των φωτοσκιάσεων, υπηρετούν τη λογική του υπερκόσμιου(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 70-77).

Όπου υπάρχουν επιγραφές, είναι γραμμένες στην ελληνική μολονότι τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας εμφανίζονται στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και σλαβικές καλλιτεχνικές συντεχνίες (Μουτσόπουλος, 2003, σ.37). Από το 16^ο αιώνα διαφοροποιείται η μορφή και το περιεχόμενο των κτητορικών και πληθαίνουν οι επιγραφές, γεγονός που σχετίζεται με την αναρρίχηση των ζωγράφων στην κοινωνική ιεραρχία · οι επιγραφές με το όνομα του ζωγράφου, του αφιερωτή και τη χρονολογία αναγράφονταν συνηθέστερα στην πίσω πλευρά των εικόνων, αν και εξακολουθούσαν να είναι διαδεδομένες οι εικόνες χωρίς υπογραφή και χρονολογία(Βοκοτόπουλος, 2004, σ. 21). Οι επιλογές των κτητόρων αναφορικά με τις παραστάσεις των Αγίων, την ενδυμασία τους, τη διατύπωση των επιγραφών, τα μηνύματα που απευθύνουν φανερώνουν πολλά για την κοινωνική τους θέση, την ιδεολογία, τις λογοτεχνικές τους προτιμήσεις, το πνευματικό τους επίπεδο.

Μελετώντας τις επιγραφές τοιχογραφιών της ευρύτερης περιοχής της Φλώρινας στεκόμαστε και σε άλλα σημεία: παρατηρούμε ότι βρίθουν ορθογραφικών λαθών, ασυνταξιών, ενώ συχνές είναι και οι αναφορές ονομάτων σλαβικής προέλευσης. Εικάζουμε ότι τα κείμενα των επιγραφών δίνονταν στους ζωγράφους έτοιμα για

αντιγραφή, ενώ παρατηρούμε και την απουσία μνείας των ζωγράφων, ίδιον της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής(Δρακοπούλου, 1997, σ. 142, 144).

Στα εκκλησιαστικά τεκμήρια αντλούμε πληροφορίες από τα γλωσσικά κατάλοιπα του παρελθόντος για τον καθημερινό επαρχιακό βίο, μεταξύ αυτών και για τις μεσαιωνικές, σλαβικές εγκαταστάσεις(Λεβενιώτης, 2019, σ.628-629, 639). Γνωρίζουμε ότι σλάβοι εγκαταστάθηκαν σε δυσπρόσιτες, ορεινές ή ημιορεινές, ενώ πολυάριθμοι σλαβόφωνοι Βούλγαροι κτίστες, εργάτες και θεριστές συνέρρεαν στις μακεδονικές περιοχές, για να δουλέψουν με χαμηλό μεροκάματο στα τουρκικά, εβραϊκά κι ελληνικά τσιφλίκια. Η συμβίωση, γεινίαση και επιμιξίες Ελλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων και λοιπών Σλάβων ερμηνεύουν τη σλαβοφωνία ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε μεγάλο μέρος των αμόρφωτων κατοίκων της υπαίθρου της βόρειας Μακεδονίας. Οι Σλάβοι διαφοροποίησαν αλλά δεν ανέτρεψαν την προϋπάρχουσα πολιτική, κοινωνική, δημογραφική, οικονομική κατάσταση(Λεβενιώτης, 2019, σ. 632-636, 655).

Το γεγονός της διγλωσσίας ή σλαβογλωσσίας δεν αναιρεί την εθνική συνείδηση των ανθρώπων. Αναφορικά με τα σλαβικής προέλευσης ονόματα που απαντώνται στα μνημεία της εποχής, όπως Στόγιος, Γκάνος, Στόϊλος, ήταν αποτέλεσμα επιγαμιών και κουμπαριών που αφορούσαν ανθρώπους ελληνικής καταγωγής(Κολιόπουλου, 2000, 297).

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑ

Στον οικισμό της Φλώρινας πιθανολογείται ότι υπήρχε ναός του Αγίου Νικολάου, στην αγορά της πόλης. Το 19^ο αιώνα αυξήθηκε ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης και γι'αυτό ανεγέρθη χριστιανικός ναός. Η ευρύτερη περιοχή του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα ήταν μια περιοχή που είχε σημαντική θέση στη ζωή των Φλωρινιωτών. Ο λόφος αποκαλούνταν και "λόφος της εκκλησίας" και πιθανολογείται να συνδεόταν με κάποιο θρησκευτικό κέντρο που λειτουργούσε κατά τα ελληνιστικά χρόνια. Εκεί ανάβλυζε πηγή, στην οποία οι κάτοικοι απέδιδαν μεταφυσικές και ιαματικές ιδιότητες. Το γειτονικό χωριό Σκοπιά υπήρξε θρησκευτικό κέντρο της περιοχής ως το 1835(Κασκαμανίδης, 2018, σ. 168-169). Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, λίγο έξω από τη Φλώρινα, είναι μία τρίκλιτη νεκροταφιακή ξυλόστεγη βασιλική, με αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Ανεγέρθη το 1835(Μουτσόπουλος, 2003,

σ.224) επί Μητροπολίτη Νεοφύτου και υπήρξε η πρώτη χριστιανική εκκλησία (Βούρη, 2004, σ.134-136).

Για πολλά χρόνια οι Χριστιανοί της Φλώρινας δεν είχαν ναό και τελούσαν τα μυστήριά τους στο ναό του κοντινού χωριού Σκοπιάς. Όταν οι καιρικές συνθήκες ήταν εξαιρετικά δυσμενείς, λόγω των χιονοπτώσεων και του ψύχους, εκκλησιάζονταν στα σπίτια ιερέων της πόλης ή άλλα χριστιανικά. Το ίδιο ίσχυε και για τα μυστήρια: τελούνταν κι αυτά κατ'οίκον. Με την υπογραφή της συνθήκης της Αδριανούπολης(1829) οι Χριστιανοί των Βαλκανίων απέκτησαν δικαιώματα. Οι Χριστιανοί της Φλώρινας αιτήθηκαν από την τοπική Αρχή να κτίσουν ναό εντός της πόλης. Οι Οθωμανοί δεν το δέχτηκαν. Όταν οι Χριστιανοί απείλησαν να στείλουν επιστολή στο Σουλτάνο, οι τοπικοί άρχοντες υπέδειξαν ένα χώρο πλησίον του χριστιανικού νεκροταφείου, του λεγόμενου 'Ρουμ-λουκ' (=τόπος των Ρωμιών). Δεν είναι γνωστό αν υπήρξε επίσημο σουλτανικό φερμάνι. Άμεσα πάντως άρχισαν οι εργασίες της οικοδόμησης.

Αρχιμάστορας λέγεται πως ήταν κάποιος Μπάκουλης. Κατα τη διάρκεια των εργασιών Τούρκοι, Ρομά και Αλβανοί συσπειρώθηκαν και κατέστρεφαν ό,τι οικοδομούσαν οι Χριστιανοί. Οι πληροφορίες που καταγράφονται προέρχονται από προφορικές μαρτυρίες (υπάρχουν σχετικά άρθρα στον τοπικό τύπο). Όλες οι πληροφορίες συγκλίνουν ότι σημειώθηκε βία εκ μέρους των Οθωμανών. Συγκεκριμένα έχει καταγραφεί ότι κατά τη διάρκεια των εργασιών οι Χριστιανοί εργάτες λιθοβολούνταν, ο μηχανικός τραυματίστηκε, ενώ κατά τη διάρκεια της νύχτας οι Μουσουλμάνοι γκρέμιζαν ό,τι είχε κτιστεί τη μέρα! Ο ναός κατασκευάστηκε με απλά υλικά. Μέσα στα επόμενα χρόνια ανεγέρθη και ο ξενώνας για τους ιερομόναχους, νεωκόρους και κηροπλάστες.

Ο Καπετάν Λάκης Πύρζας κατέγραψε στα απομνημονεύματά του ότι αντιπροσωπεία των Χριστιανών επισκέφτηκε τον πασά της πόλης και εξέφρασε παράπονα. Πιθανότατα τον δωροδόκησαν. Ο πασάς ήταν φιλέλληνα, κάλεσε τους τοπικούς άρχοντες και τους έκανε συστάσεις με το επιχείρημα ότι δικαιούνται κοντά στα ελληνικά σχολεία να έχουν και ελληνική εκκλησία. Συνέστησε στους Χριστιανούς να επισπεύσουν της εργασίες τους πριν εκείνος απομακρυνθεί και ο διάδοχός του δε θα ήταν τόσο συγκαταβατικός. Για να κερδίσουν χρόνο, λέγεται, ότι εργάστηκαν πολλοί Φλωρινιώτες χριστιανοί εθελοντικά κι όταν έφτασαν στη στέγη

και είχαν σωθεί τα υλικά, ξήλωσαν τα κεραμίδια από τις στέγες των σπιτιών τους και τους στάβλους, για να ολοκληρώσουν το ναό. Ο ναός ολοκληρώθηκε εντός 35 ημερών, το Μάρτη του 1835(σώζεται και επιγραφή με το έτος κατασκευής).

Το κωδωνοστάσιο βρισκόταν όπου βρίσκεται το σημερινό καμπαναριό, είχε λίθινη βάση και ήταν φτιαγμένο με ξύλινα δοκάρια. Η καμπάνα κατασκευάστηκε στο Περλεπέ. Όταν κτύπησε πρώτη φορά, προκάλεσε οργή στους Οθωμανούς. Η περιοχή του ναού και της γειτονιάς ονομάστηκε "Χατζή Τεπέ"(=ο λόφος του προσκυνητή ή του Αγίου, βρίσκεται άλλωστε στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα). Οι Ορθόδοξοι με σουλτανικό φερμάνι το 1890 ανήγειραν το αγίασμα του ναού, φέρνοντας νερό από τον οικισμό που βρίσκεται παραπάνω.

Η επιλογή ανέγερσης ναού του Αγίου Γεωργίου ήταν σκόπιμη, καθώς ο Αη Γιώργης ήταν δημοφιλής Άγιος μεταξύ των μουσουλμάνων. Με τον καιρό παραδίδεται ότι συμμετείχαν και Μουσουλμάνοι στους εορτασμούς ανήμερα του Αη Γιώργη(πρόκειται για μια αμφιλεγόμενη διατύπωση). Ήταν η μέρα που άρχιζε η θερινή περίοδος των αγροτών και βοσκών. Οι βοσκοί έκαναν το γύρο του ναού με το κοπάδι τους, για να μην αρρωσταίνουν τα ζώα. Έχουμε διαπλοκή προλήψεων με θρησκευτικές δοξασίες(Μεκάσης, 2014).

Ο ναός κατεδαφίστηκε το 1947, λόγω επικίνδυνων ρωγμών, ανακατασκευάστηκε αλλά απώλεσε κάποια από τα ιδιαίτερα τυπολογικά στοιχεία του, όπως το χαγιατί. Έξι ζεύγη κιόνων διαιρούν το εσωτερικό της βασιλικής σε τρία κλίτη. Στη ΒΔ άκρη υπάρχει κλιμακοστάσιο που οδηγεί στο γυναικωνίτη. Η δίριχτη στέγη παρουσιάζει τις τυπικές αποτμήσεις δυτικά και ανατολικά.

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου εψάλη η ιστορική πρώτη δοξολογία μετά την απελευθέρωση, με την παρουσία του Διαδόχου Κωνσταντίνου και των άλλων επισήμων. Ιστορική έχει παραμείνει η προσφώνηση του Μητροπολίτη Πολύκαρπου(Μουτσόπουλος, 2003, σ.224).

MINAPEΣ

Στα μέσα του 17^{ου} αι. σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, λειτουργούσαν στην πόλη δύο τζαμιά από τα 14 που υπήρχαν. Τα δύο από αυτά κρίνονταν ως άξια λόγου, ενώ τα υπόλοιπα τα χαρακτηρίζει "συνοικιακά μικρά τεμένη". Πρόκειται για το τζαμί της αγοράς, επί της οδού Νερέτης, τμήμα του οποίου σώζεται ως σήμερα και

για το τζαμί στο δρόμο του σπιτιού του Καρά Αχμέτ Αγά που προσομοίαζε με τζαμί σουλτάνων¹(Κασκαμανίδης, 2004, σ. 90, 91).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην πόλη της Φλώρινας λειτουργούσαν επτά τζαμιά, διάσπαρτα στην πόλη, ώστε να εξυπηρετούν τις διαφορετικές συνοικίες. Η ύπαρξη των πολλαπλών τζαμιών υπογράμμισε τον οθωμανικό χαρακτήρα της πόλης. Από τις φωτογραφίες των Γάλλων και το γαλλικό χάρτη διαπιστώνουμε πως πρόκειται για μονώροφα κτίρια ορθογώνιας κάτοψης με το μεγάλο άξονα στη διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, με τετράρριχτη στέγη. Απεικονίζονται στο χάρτη τα επτά. Οι μιναρέδες τους βρίσκονταν συνήθως στη νοτιοδυτική πλευρά και ήταν κατασκευασμένοι από πέτρα.

Τα μοναστήρια των δερβίσηδων που λειτουργούσαν σε πόλεις, από όπου διέρχονταν δρόμοι, παρείχαν προστασία και ασφάλεια και εξυπηρετούσαν την ανάγκη αστικοποίησης των πληθυσμών. Οι δερβίσηδες συνέβαλαν στην κατάκτηση των Βαλκανίων, εργαζόνταν για τον εξισλαμισμό των γηγενών πληθυσμών και την ενσωμάτωση των νομάδων. Με τα βακούφια διασφαλιζόνταν τα οικονομικά μέσα για αγαθοεργίες και θρησκευτικούς σκοπούς. Κάθε τέτοιο συγκρότημα περιλάμβανε imaret για διανομή φαγητού στους άπορους, ιεροδιδασκαλείο, κτίριο για υγειονομική περίθαλψη, βιβλιοθήκες, ξενώνες, πολλές φορές σκεπαστές αγορές, καταστήματα, χάνια...(Κασκαμανίδης, 2018, σ.43-44).

Το τζαμί της αγοράς εξυπηρετούσε τη συνοικία της αγοράς. Το τζαμί και το ανώτερο τμήμα του μιναρέ καταδαφίστηκαν το 1953-1954. Βάσει της τυπολογίας του τοποθετούνταν μεταξύ 15^{ου} και 17^{ου} αιώνα, ίσως και το 18^ο(Μεκάσης, 2003, σ. 18-32). Στην ίδια οικοδομική νησίδα ενυπήρχαν και άλλα μουσουλμανικά μνημεία, όπως ο τεκές των δερβίσηδων του Τάγματος Halveti, ο ξενώνας του τεκέ, ο μεντρεσές, δερβίσικο μασωλείο(Μεκάσης, 2003) που περιέβαλαν την εσωτερική αυλή του τεμένους(Οικονόμου, Στόιος, 2009).

Το καθαυτό τζαμί ονομαζόταν Çarsi Cami ή YakosuBey(Κασκαμανίδης, 2009), είχε μιναρέ ύψους άνω των 15 μέτρων. Διέθετε ανοίγματα με φεγγίτες στο πάνω μέρος, στην πλευρά της εσωτερικής αυλής στην ανατολική όψη. Ο μιναρές εφάπτονταν στο κτίριο. Η είσοδος βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του. Εσωτερικά υπήρχε κυκλική σκάλα που οδηγούσε στο άνω μέρος.

¹Ως σουλτανικά τζαμιά χαρακτηρίζει ο Κασκαμανίδης Γ. είτε αυτά που οικοδομήθηκαν με χρήματα που έστειλε ο ίδιος ο σουλτάνος, είτε εκείνα που προήλθαν από μετατροπή ναών της Αγίας Παρασκευής. Η δεύτερη εκδοχή φαίνεται επικρατέστερη κατά τον ίδιο.

Η βάση του μιναρέ ήταν χτισμένη με τρεις σειρές πλίνθων οριζόντια και δύο κατακόρυφα. Το συνολικό ύψος του είναι 3,80μ. Κατασκευάστηκε από αργούς ντόπιους λίθους(ποταμίσιες πέτρες) και έχει ισχυρό κονίαμα(κουρασάνι) ως συνδετικό υλικό. Το εσωτερικό του μιναρέ οικοδομείται με ακατέργαστους λίθους.

Η κατασκευή του μιναρέ, βάσει του μετρικού συστήματος κατασκευής, τοποθετείται το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, κατά το 1794-1795. Πιθανόν ο μιναρές να αντικατέστησε προγενέστερο, χαμηλότερο μιναρέ. (Οικονόμου, Στόιος, 2009). Την περίοδο 1953-1954 το τζαμί κατεδαφίστηκε εξολοκλήρου, εκτός από το τμήμα της βάσης του μιναρέ(Μεκάσης, 2003).

3.4.2.ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Οι στόχοι μας για την ενότητα είναι:

- να γνωρίσουν οι μαθητές κάποια μνημεία της πόλης μας,
- να καλλιεργήσουν θετική στάση απέναντι στα υλικά κατάλοιπα.
- οι μαθητές να αναπτύξουν ένα πνεύμα οικουμενικότητας και κατανόησης μεταξύ των λαών.
- να αναπτύξουν την ανεκτικότητα για το διαφορετικό, σεβασμό για τα μνημεία του πολιτισμού ανεξαρτήτως των πεποιθήσεων και ιδεολογιών που απηχούν.

Διαθεματικές συνδέσεις με το μάθημα των θρησκευτικών, τεχνικών, της γλώσσας, περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, εικαστικών.

Όλα αυτά επιδιώκουμε να επιτευχθούν μέσα από την προσωπική εμπλοκή των μαθητών με τα μνημεία. Δε σκοπεύουμε να προσεγγίσουμε τα πλέον "σημαίνοντα" μνημεία αλλά να εξοικειωθούν και να γνωρίσουν καλύτερα μνημεία που διέρχονται καθημερινά, παραγνωρίζοντας τη σημασία και την ιστορία τους. Με αυτό το γνώμονα επιλέξαμε να εστιάσουμε την προσοχή των μαθητών στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου που βρίσκεται εντός των ορίων της πόλης κι έχει την ιστορία της. Στον αντίποδα θα διερευνήσουμε τα απομεινάρια του μιναρέ του τζαμιού της αγοράς, ως το μοναδικό εναπομείναν μνημείο λατρευτικού χαρακτήρα των Οθωμανών.

Αναφορικά με τα οθωμανικά μνημεία της πόλης, όπως και για πολλά μεταβυζαντινά μνημεία της πόλης, ο χρόνος άφησε τα σημάδια του ανεπιστρεπτί. Προκειμένου να τα οπτικοποιήσουμε, να τα πλάσουν οι μαθητές νοερά και να

κατανοήσουν την αίγλη και τη λειτουργία τους, καταφεύγουμε σε συγκριτική μελέτη ομοειδών μνημείων άλλης περιοχής, με σαφή κοινά στοιχεία. Καταφεύγουμε στη συνδρομή του googleearth, μιας εύχρηστης εφαρμογής, την οποία τα παιδιά χειρίζονται με ευκολία. Η επιλογή της σύγκριση, επισήμανση αναλογιών, απελευθερώνει από τη δυσπραγία και εκμεταλλευόμαστε τις αναλογίες κοινωνικών-οικονομικών καταστάσεων, παρέχοντας ένα minimum ιστορικής γνώσης. Συνεπώς θα χρειαστούμε πρόσβαση σε η/υ, θα παρουσιάσουμε εποπτικό υλικό.

Προετοιμασία στη σχολική τάξη:

Στην πρώτη φάση προσέγγισης των μνημείων που άπτονται θρησκευτικού ενδιαφέροντος, για να ενεργοποιήσουμε τη συζήτηση, θα επιχειρήσουμε να ανασύρουμε πρότερες γνώσεις, προβάλλοντας στους μαθητές εικόνες ετερόκλητων μνημείων που τους είναι οικεία. Έτσι θα δείξουμε εικόνες από ασκηταριά, εικόνες ναών. Θα μελετήσουμε τις δεήσεις των πιστών που φανερώνουν στοιχεία της ταυτότητας των πληθυσμών, γι' αυτό το σκοπό θα επιδείξουμε μια επιγραφή στην τάξη(φωτο 30)κι άλλη μια θα εξετάσουμε in situ, στο ναό του Αγίου Γεωργίου(φωτο 26). Θα εξετάσουμε αν οι σωζόμενοι χώροι ανταποκρίνονται στα δημογραφικά στοιχεία που γνωρίζουμε για τη σύσταση του πληθυσμού και αν όχι, ποιοί παράγοντες συνέβαλαν σ' αυτή την ανισομερή κατανομή τους.

Προβάλλουμε κάποιες εικόνες μεταβυζαντινών ναών που προσομοιάζουν με στάνες-στάβλους(φωτο 29) και την εικόνα του σωζόμενου τμήματος του μινιρέ από την πόλη της Φλώρινας(φωτο 31). Θα αξιοποιήσουμε επιγραφή από ναό, για να μελετήσουμε την ποιότητα των επιγραφών. Στόχος δεν είναι να καταστήσουμε ειδήμονες ούτε να τους κουράσουμε αλλά να παρατηρήσουν και να κατανοήσουν.

Θα αξιοποιήσουμε την εφαρμογή στον ιστότοπο, [TA TZAMIA THS OΘΩMANIKHS ΦΛΩPINAΣ | ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΣΚΑΜΑΝΙΔΗ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ Odyssey.js \(learn4change.gr\)](http://TA_TZAMIA_THS_OΘΩΜANIKHS_FΛΩPINAΣ | ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΣΚΑΜΑΝΙΔΗ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ Odyssey.js (learn4change.gr)). Έτσι οι μαθητές θα έχουν μια συνολική άποψη της πόλης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με τα τζαμιά που πλέον δεν υφίσταντο.

Μία εύκολη και απλοϊκή δραστηριότητα είναι η αντιστοίχιση των μνημείων με τους πιστούς. Επικεντρωνόμαστε στην παρατήρηση και περιγραφή εξωτερικών στοιχείων. Επιδεικνύοντας λοιπόν εποπτικό υλικό ασκηταριών, μεταβυζαντινών ναών, τζαμιών απευθυνόμαστε στους μαθητές και περιμένουμε να γνωρίζουν ότι στα μεν πηγαίνουν και προσεύχονται χριστιανοί, στα δε μουσουλμάνοι.

3.4.3.ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ:

Έπειτα προκρίνουμε να πραγματοποιήσουμε επίσκεψη στο πεδίο. Για να κεντρίσουμε το ενδιαφέρον των μαθητών επιλέγουμε να τους δώσουμε ένα ερέθισμα για το πού θα πάμε, διαβάζοντας το ποίημα "εκεί", ώστε να κάνουν υποθέσεις για τον προορισμό· παράλληλα γίνεται αναφορά σε σημεία της πόλης, γνώριμα και μη. Οι λέξεις μέσα από τη λογοτεχνία-ποίηση συνεισφέρουν στην ανάκληση εικόνων και οι αναγνώστες-μαθητές προσλαμβάνουν κι ερμηνεύουν βάσει των πρότερων γνώσεών τους(Παπαρούση, Τσιλιμένη & Κιοσσές, 2011, σ. 234-235). Παραθέτουμε το ποίημα:

Το ποίημα του Λούστα "Έκεί"

Εκεί

Που πήγαινα να πεθάνω

Με το παλτό στο χέρι

Συνάντησα κάποιον στην Στροφή

Του Αγίου Γεωργίου

Και μου είπε με χαμηλή φωνή

Ότι

Όσο ζούσα-έτσι και αλλιώς-

Ήμουν πάντα απών

Ύστερα

Με ρώτησε "αν θέλω τίποτα"

"Μια και κατεβαίνει στην αγορά"

Και 'γω του είπα να μου φέρει

Ένα ψωμί από τον Κ'ρλε

Και μισή οκά ελιές

από τον Χατζηεφραιμίδη στην Πλατεία

Γύρισε προς το απόγευμα

Τα έφερε
Και όταν τον ρώτησα "Πόσο κάνουν"
Μου είπε "Σώπα καημένε"
Υστερα
Ανέβηκα κρυφά στο καμπαναριό
Και χτύπησα μαλακά την καμπάνα
Νομίζω ήταν "φα" φυσικό
Το είδα σας λέω
ν'απλώνεται στον κάμπο
φθάνοντας έως την Βεύη
Ρωτάς ποιος ήταν-κανείς
Ένα παιδί-ή δύο παιδιά
σαν όλα τα άλλα
Νά τος τώρα στο λόφο
Στον Άη-Γιώργη της Φλώρινας
Ξαπλωμένος κάτω από τις ακακίες
Κοιτάει στον Σταθμό
Με την Ευλογία του Κυρίου
Και
Εις τους αιώνας των αιώνων
Αμήν.

Καταφεύγουμε στο πεδίο, για να περιεργαστούμε τα μνημεία από κοντά. Η διαδρομή που επιλέγουμε, οδηγεί από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο τζαμί της αγοράς. Κατά την επίσκεψη στο χώρο υποβάλλουμε ερωτήματα προς απάντηση

στους μαθητές, για να επιστήσουμε την προσοχή τους στα μνημεία καθαυτά. Προτρέπουμε να τα παρατηρήσουν σχολαστικά.

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στην πόλη, είναι εύκολα προσπελάσιμη σε μια περιοχή αδιάλειπτα κατοικημένη ανά τους αιώνες που συνοψίζει πολλά στοιχεία της ιστορίας του τόπου. Εφαρμόζουμε την ανακαλυπτική μάθηση. Επισημαίνουμε τους λόγους που επιλέξαμε να επισκεφτούμε το ναό: γιατί ήταν ο πρώτος χριστιανικός ναός που ανεγέρθηκε στην πόλη κάτω από αντίξοες συνθήκες, βρίσκονται εντός του αύλειου χώρου του τάφοι μακεδονομάχων κι έτσι έχει να διηγηθεί πολλές πτυχές της τοπικής ιστορίας, έχει αξιόλογο ξυλόγλυπτο διάκοσμο, στον οποίο αξίζει να επιστήσουμε την προσοχή των μαθητών ξυλόγλυπτη ωραία πύλη, εξοικειωνόμαστε παράλληλα με μια μορφή τοπικής τέχνης.

Αναμένουμε από τους μαθητές να αναγνωρίσουν την αρχιτεκτονική μορφή του ναού, που τους είναι γνώριμη. Τους καλούμε να παρατηρήσουν το χώρο προσεκτικά και να εντοπίσουν μόνοι τους, κόσμια και με σεβασμό στο χώρο, στοιχεία που προσδιορίζουν τη χρονολογία του ναού, αναφερόμενοι στην επιγραφή του ναού. Καλούμε τους μαθητές να προβληματιστούν για την τοπογραφία του ναού και τη σημασία της ευρύτερης περιοχής, την ύπαρξη αγιάσματος, παρεκκλησιού, παραπάνω βρίσκεται η ελληνιστική πόλη. Το τέμπλο του ναού εικάζεται ότι έχει συντεθεί από τμήματα παλιότερων άλλων εικονοστασιών, κατασκευάστηκε μια περίοδο που χαλάρωναν οι διοικητικοί και οικονομικοί περιορισμοί αναφορικά με την ανοικοδόμηση και επισκευή ναών. Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος περιορίζεται σε ζώνες φυτικού διακόσμου που πλαισιώνουν τις εικόνες (Τσιώκας, 2002, σ.147). Δεν παραλείπουμε να επισημάνουμε, τις τέσσερις δεσποτικές εικόνες, έργα έντεχνου ύφους μεταξύ αυτών την εικόνα του Ιησού Χριστού, του 1865, που φανερώνουν ζωγράφο ενημερωμένο, δεν αναγράφεται το όνομά του, διακρίνεται για την άρτια τεχνική και υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα (Ζάρρα, 2002, σ. 161). Τέλος στον αύλειο χώρο υπάρχει μια επιτύμβια στήλη του 1900, της κόρης Ελένης, που απεβίωσε σε ηλικία 20 χρονών κι έχει ενδιαφέρον να τη μελετήσουμε.

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΜΙΝΑΡΕ

Κατά την επίσκεψη στο χώρο του μιναρέ, διατυπώνουμε ερωτήσεις αναφορικά με το υφιστάμενο τμήμα που σώζεται.

Είναι οικείο το σχήμα του σωζόμενου μιναρέ; Ποιό σχήμα διακρίνετε;

Έχετε ξαναδεί κάτι παρόμοιο;

Από τι υλικό είναι φτιαγμένο;

Πόσο παλιό πιστεύετε ότι είναι;;

Σε τι πιστεύετε ότι χρησίμευε ο ευρύτερος χώρος;

Πώς είναι οι σημερινοί χώροι λατρείας των μουσουλμάνων;

Τι είδους άνθρωποι πιστεύετε ότι θα το επισκέπτονταν;

Ποιά πιστεύετε ότι ήταν η θέση του μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον;

Καλούμε τους μαθητές να στοχαστούν πώς να έμοιαζε ολόκληρο το μνημείο την εποχή της ακμής του. Για να διευκολύνουμε τους μαθητές να αναπαραστήσουν το τζαμί, επιδεικνύουμε φωτο από αντίστοιχο μνημείο στα Τρίκαλα που σώζεται σε καλύτερη κατάσταση (φωτο 32 από τζαμί στα Τρίκαλα). Ποιες σκέψεις κάνουν για τη διάσωση ενός τόσο απροελάχιστου δείγματος του τζαμιού από την πληθώρα των τζαμιών που μελετήσαμε στο σχολείο από το διαδραστικό χάρτη; Τι εντύπωση αποκομίζουν για τη στέγαση πλησίον του τζαμιού; Με την ολοκλήρωση της επίσκεψης καλό είναι να φωτογραφίσουμε τα μνημεία, ώστε να μπορούμε, αν επιθυμούμε να ψηφιοποιήσουμε αλλά και να έχουμε αναμνηστικές φωτογραφίες.

3.4.4. ΕΜΠΕΔΩΣΗ

Μία από τις δραστηριότητες που επιλέξαμε να πραγματοποιήσουμε με τους μαθητές κατά την επιστροφή στο σχολείο, στα πλαίσια της δημιουργικής έκφρασης είναι ένα παιχνίδι ρόλων ανάμεσα στους φορείς που αποφάσισαν για την τύχη των τζαμιών. Αφού παρουσιάσουμε συνοπτικά το ιστορικό υπόβαθρο των γεγονότων, τους καλούμε να υποδυθούν ρόλους προσώπων που αποφάσισαν για την τύχη των μνημείων. Πρόκειται για μια διαλογική αντιπαράθεση, όπου μαθητές υποδύονται ρόλους ιστορικών προσώπων και παρουσιάζουν τα διλήμματα που ανέκυψαν στα χρόνια αναφορικά με σημαντικά κτίρια της πόλης. Οι μαθητές αφού οργανώσουν την

επιχειρηματολογία τους και προετοιμαστούν για διάλογο, τοποθετούνται επί του θέματος(Καβαλιέρου, 2006, σ. 485). Οργανώνουν τη συλλογιστική τους βάσει των πεποιθήσεων, της ιδεολογίας που πιστεύουν ότι θα ενστερνίζονταν τα εν λόγω άτομα. Θα τους δοθεί ένα χρονικό διάστημα να προετοιμαστούν και συγκεκριμένος χρόνος να αναπτύξουν την επιχειρηματολογία τους. Το παιχνίδι αυτό, λόγου και επιχειρημάτων, θα τους μνήσει στην οργάνωση της επιχειρηματολογίας και στο να αντικρούουν αντεπιχειρήματα. Συμβάλλει στο να κατανοήσουν την ιστορική συγκυρία, να οργανώνουν τη σκέψη τους και να παραπέμπουν σε ιστορικά γεγονότα(Κόκκινος, ανάκτηση 15^η Μαρτίου, 2021, σ.251-252).

Κάποιος μαθητής θα υποδυθεί το νομάρχη της πόλης, άλλοι τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, άλλοι τους εκπροσώπους της Γενικής Διοίκησης της Θεσσαλονίκης, άλλοι πιο μετριοπαθείς και σκεπτικιστές κατοίκους που έχουν δευτερες σκέψεις, άλλοι σκληροπυρηνικούς που καταπιέστηκαν και δεινοπάθησαν στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, φυσικά πρέπει να εκπροσωπηθεί η μερίδα του κλήρου. Μπορούμε ακόμα και να δραματοποιήσουμε τη διαμάχη λόγου, με κάποια εξαρτήματα που προσιδιάζουν στην ιδιότητα των προσώπων και την εποχή, να το μετατρέψουμε σε αυτοσχέδιο θεατρικό, ακόμα και να το παρουσιάσουμε στη σχολική ομήγυρη.

Μια τελευταία σκέψη για δραστηριότητα που υλοποιούμε σε συνεννόηση με τους μαθητές, εφόσον τους ενδιαφέρει, είναι η κατασκευή επιτραπέζιου παιχνιδιού. Πρόκειται για μια απλού τύπου κατασκευή με τη μορφή του προσφιλούς παιχνιδιού-φιδάκι- μόνο που αντί για δάγκωμα από φίδι ή σκάλες, θα αντιμετωπίζουν μια καταστροφή-τιμωρία ή επιβράβευση αντίστοιχα: λόγου χάρη το γκρέμισμα εκκλησίας των χριστιανών, όταν φτάνουν στη συνοικία Τσεκούρ μαχαλά, θα υφίστανται τιμωρία από τους Οθωμανούς για παραβίαση κανόνων, τιμωρίες, όπως την τροφοδότηση του χαμάμ για όσους συνελήφθησαν να κυκλοφορούν τη νύχτα χωρίς φανάρι, γκρέμισμα εκκλησιών ή μετατροπή τους σε τζαμί, απώλεια των κτημάτων των χριστιανών. Αντίστοιχα εκεί που το δημοφιλές παιχνίδι έχει σκάλες για προώθηση σε πλησιέστερη στο τέρμα θέση, θα έχουμε ως επιβραβευση μια κούρα στο χαμάμ, την απόκτηση άδειας για οικοδόμηση χριστιανικού ναού, την αποχώρηση των Οθωμανών με τους ανταλλάξιμους, την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος που θα οδηγήσει κατευθείαν στο τέρμα. Εφόσον το επιθυμούν οι μαθητές το κατασκευάζουμε, το εικονογραφούμε με φωτογραφίες ή σχέδια των μνημείων που δημιούργησαν οι

μαθητές, το παίζουμε στην τάξη και στη συνέχεια το έχουμε στη βιβλιοθήκη του σχολείου μαζί με τα υπόλοιπα επιτραπέζια. Συνδυάζει την ψυχαγωγία με τη γνώση.

Εκτιμώμενος χρόνος: μία διδακτική ώρα για την παρουσίαση της ενότητας, τρεις για τις επισκέψεις στο πεδίο, συν μια για τα φύλλα εργασιών και τις δραστηριότητες εμπέδωσης, συνολικά πέντε.

3.4.5.ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟΝ Ι.Ν. Α. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

1) Εντοπίστε στοιχεία που μας κατατοπίζουν για το χρόνο κατασκευής του ναού.

2) Πώς συνδέεται ο ναός με πρόσωπα του μακεδονικού αγώνα;

3) Ποιο γεγονός απεικονίζεται στην παράσταση & πώς μπορεί να σχετίζεται με το ναό;

4) Ας υποθέσουμε ότι φιλοξενείτε ένα φίλο σας από άλλη πόλη, θα τον φέρνατε να επισκεφτεί το ναό του Αγίου Γεωργίου. Σε μια υποτιθέμενη "ξενάγηση" σε ποιά στοιχεία του ναού θα επικεντρωνόσασταν;

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΜΙΝΑΡΕ

1.Απαριθμήστε τύπους μεταβυζαντινών θρησκευτικών μνημείων που απαντώνται στην περιοχή σας.

1.....2.....3.....4.....

2)Τμήμα τι είδους κτιρίου αποτελούσε ο μιναρές και σε ποια πληθυσμιακή ομάδα απευθυνόταν;

3.Αναφορικά με το τμήμα του μιναρέ που σώζεται, από τι άλλα κτίρια πιστεύετε ότι πλαισιώνονταν; Σχεδιάστε τα και καταγράψτε τις χρήσεις τους

4.Δείτε την εικόνα του Κουρσούμ Τζαμιού των Τρικάλων. Τι διαπιστώνετε αναφορικά με το μέγεθος και την κατάσταση διατήρησης του μιναρέ του παλιού τζαμιού της Φλώρινας;

3.5.4^η ΕΝΟΤΗΤΑ: ‘‘ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ’’

3.5.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι καθοριστικός για την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας ενός λαού, αφού παραδίδει την εθνική και γλωσσική παράδοση από γενιά σε γενιά, εξωραΐζοντας ή ανακατασκευάζοντας το παρελθόν, συνδέει τους νέους με την πολιτιστική τους κληρονομιά και ανακόπτει την επιρροή της οικογένειας. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα συνιστούν μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου, αναπαράγουν την κρατούσα ιδεολογία και ομογενοποιούν τον πληθυσμό (Piadou-Tachou, Andreou, 2018, p.115-116, 120).

Πριν από τον αγώνα της ανεξαρτησίας, η εκκλησία και οι κοινότητες κατέβαλαν προσπάθειες για την εκπαίδευση των υπόδουλων Ελλήνων. Η εκκλησία, το Ορθόδοξο Πατριαρχείο, οι πνευματικά ‘‘φωτισμένοι’’ σύστηναν σχολεία, ενίσχυαν και συντηρούσαν προϋπάρχοντα. Ήταν δηλαδή ο βασικός φορέας διαχείρισης των εκπαιδευτικών δομών. Στόχος των αγωνιζόμενων Ελλήνων υπήρξε, μέσω της παιδείας, η εθνική αποκατάσταση, η πολιτική επιβίωση και πνευματική οργάνωση (Κουτουζιάδου, 2007, σ.26, 31).

Κατά το 15^ο και 16^ο αιώνα δεν υπήρχαν προσκόμματα στη λειτουργία σχολείων. Η Πύλη είχε εκχωρήσει το δικαίωμα ίδρυσης σχολείων και ναών, χάρη στις ευνοϊκές μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτων. Αρκούσε μία αίτηση του μητροπολίτη στην Πύλη κι αν δεν υφίστατο κάποιο διοικητικό κώλυμα, το αίτημα ικανοποιούνταν. Έτσι διατηρούσε και το δικαίωμα να αποφασίζει για την έγκριση αδειών. Το πρόγραμμα των σχολείων και οι διορισμοί των δασκάλων επαφιόταν στο Πατριαρχείο. Σε επίπεδο κοινότητας τα εκπαιδευτικά ζητήματα διαχειριζόταν ο Μητροπολίτης και η Εφορία (Ανδρέου, Ηλιάδου-Τάχου, 2007).

Ο πρώτος Πατριάρχης μετά την άλωση, ο Γεννάδιος ίδρυσε, το 1454, την Πατριαρχική Σχολή ή ‘‘Μεγάλη του Γένους Σχολή’’ (το εκπαιδευτικό ίδρυμα που αντιστοιχεί στο σημερινό Γυμνάσιο). Στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα μέρη λειτουργούσαν ‘‘κοινά σχολεία’’, για τα οποία οι πιο ευκατάστατοι γονείς πλήρωναν οι ίδιοι. Κάποια τόνωση της παιδείας επέρχεται περί τα μέσα του 16^{ου} αιώνα χάρη στην ευεργετική επίδραση Ελλήνων λογίων που επέστρεφαν στην πατρίδα τους κι έπειτα υπήρξε καταλυτική η απόφαση του Πατριάρχη Ιερεμίας του τρανού, το 1593, η ίδρυση σχολείων να επαφίεται στην κρίση των μητροπολιτών για την περιοχή

ευθύνης τους. Έκτοτε πληθαίνουν τα ελληνικά σχολεία, ενώ εμφανίζονται και σπουδαίοι δάσκαλοι του γένους(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 80-81). Ιδρύθηκαν σχεδόν παντού ανώτερες και κατώτερες σχολές. Σημαντική υπήρξε και η προσφορά του Πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη(1572-1638) που με τη συνδρομή πλουσίων Ελλήνων ίδρυσε πολλά σχολεία(Σβορώνος, 1999, σ. 50).

Δεν μπορεί να παραγνωριστεί η συμβολή της μεσοαστικής τάξης που δημιουργήθηκε και δραστηριοποιήθηκε έξω από τα σύνορα του ελλαδικού χώρου, ενισχύοντας οικονομικά και συμβάλλοντας έτσι στις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις(Σβορώνος, 1999, σ. 15). Οι Έλληνες της διασποράς υπήρξαν οι κύριοι φορείς ιδεολογίας της Ελλάδας το 19^ο αιώνα. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, ο βασικός μηχανισμός πολιτισμικής ομογενοποίησης, μοχλός ανασυγκρότησης και προόδου, θεμελιώθηκε νομοθετικά το 1833-1837, η ελληνική αστική τάξη το υποστήριξε οικονομικά και οργανωτικά, χρηματοδοτώντας και παρέχοντας επαγγελματικά διέξοδα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι κατά την περίοδο 1880-1913 τα ιδιωτικά κεφάλαια που διατίθεντο για την εκπαίδευση υπερέβαιναν τον κρατικό προϋπολογισμό που δαπανούνταν για τον ίδιο σκοπό(Κουτουξιάδου, 2007, σ. 14-15, 59, 123)! Ο ευεργετισμός τάχθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ιδεολογίας και υπηρέτησε το αίτημα του αλυτρωτισμού(Ανδρέου, Ηλιάδου-Τάχου, 2007).

Και οι γονείς όμως είχαν επωμιστεί σε πολλές περιπτώσεις το έργο της μετάδοσης στοιχειωδών γνώσεων στα παιδιά τους (Βακαλόπουλος, 2000, σ. 80-81). Η οικονομική δυσπραγία ήταν ο ανασταλτικός παράγοντας που παρεμπόδιζε τη λειτουργία σχολείων. Το περιβόητο πνευματικό σκοτάδι που περιγράφεται σε σχολικά εγχειρίδια όταν αναφέρονται στην περίοδο, αναφέρεται στην αναπόφευκτη σύγκριση με το πνεύμα του Διαφωτισμού που είχε επικρατήσει το 19^ο και δημιουργούσε αυξημένες προσδοκίες(Ανδρέου, Ηλιάδου, 2008, σ.277).

Μεγάλη ώθηση στην εκπαίδευση των Ελλήνων έδωσε ο 'Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων', που ιδρύθηκε το 1868, όπως και άλλοι διδακτικοί σύλλογοι(Κουτουξιάδου, 2007, σ. 14-15, 59, 123). Η άποψη των εκπροσώπων του 'Συλλόγου προς διάδοση των ελληνικών γραμμάτων' για τους ετερόγλωσσους πληθυσμούς των ελληνικών χωρών ήταν πως οι ετερόγλωσσοι πληθυσμοί είτε δεν μπορούσαν είτε δεν ήθελαν τις δικές τους γλώσσες ως όργανο της πνευματικής τους ανάπτυξης, ασπάστηκαν τη γλώσσα του ελληνικού έθνους και ενέμειναν σε αυτή ως

μέλη ενός συμπαγούς σώματος, στην προκειμένη του ελληνικού έθνους(Κολιόπουλος, 2000, σ. 97-98). Στην πόλη της Φλώρινας είχε συσταθεί ο "Μουσικός Σύλλογος Φλωρίνης-Ορφεύς", με σκοπό την καλλιέργεια του ελληνικού τραγουδιού και την "εξουδετέρωση" των ακουόμενων σλαβικών τραγουδιών, εκπληρώνοντας ταυτόχρονα και φιλανθρωπικό έργο(Αθανασιάδου, Δασκαλάκη, 2004, σ. 546).

Το 1846 ψηφίστηκε ο κανονισμός των αλληλοδιδασκτικών σχολείων για τον έλεγχο των διδακτικών βιβλίων και την επιδίωξη ομοιόμορφης εκπαίδευσης. Το 1851 ψηφίστηκε ο Οργανισμός των Παρθεναγωγείων, το 1866 συστάθηκε η Κεντρική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα και το 1871 συστάθηκε η Εκπαιδευτική Επιτροπή του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, με σκοπό την ενίσχυση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Ανάμεσα στο 17^ο αιώνα και το 19^ο λειτουργούσαν ιδιωτικά σχολεία, σχολεία που ίδρυναν μητροπολίτες-ιερωμένοι, που συστήνονταν από ιερωμένους αλλά ενίσχυαν και λοιποί τοπικοί παράγοντες, σχολεία που ενίσχυαν και συντηρούσαν συντεχνίες και τέλος κοινοτικά σχολεία που λειτουργούσαν βάσει των εθνικών και κοινοτικών κανονισμών (Ανδρέου, Ηλιάδου, 2008, σ.283, 288-289).

Για την περιοχή της Φλώρινας αντλούμε στοιχεία για την εκπαίδευση της περιόδου από το αρχείο της μητρόπολης Μογλενών. Το ενδιαφέρον του επίσημου κράτους για την εκπαιδευτική κατάσταση στο νομό εκδηλώνεται μετά το 1890, λόγω των προσπαθειών για επαναπροσδιορισμό των εδαφικών διεκδικήσεων. Το 1893 είχε ενταθεί η σχισματική προπαγάνδα μέσω της ίδρυσης και λειτουργίας των σχισματικών σχολείων. Η ξένη προπαγάνδα βρήκε γόνιμο έδαφος στην περιοχή την περίοδο 1890-1904(Ηλιάδου, 1997, σ.141, 143-146, 177) και επεκτάθηκε στα εκπαιδευτικά ζητήματα(Berard, 1987, σ. 287). Η βουλγαρική κοινότητα έκτισε στην πλατεία Ερμού το τριώροφο κτίριο του τρίτου Γυμνασίου περί το 1880.

Τις πρώτες δεκαετίες του 1800 και πριν το 1850 στα πλαίσια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων(Τανζιμάτ) επιτράπηκε η λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Η ευημερούσα χριστιανική κοινότητα συντηρούσε τα σχολεία της εποχής(Τσαπάνου, 2000, σ.10· Αθανασιάδου, Δασκαλάκη, 2004, σ. 546). Ο Έλληνας πρόξενος του Μοναστηρίου, Φοντάνας, σε περιοδεία του στη Φλώρινα το 1889 κατέγραψε την ύπαρξη πολυάριθμων ελληνικών σχολείων, γεγονός που αποδεικνύει το ενδιαφέρον

του πληθυσμού για το ζήτημα της εκπαίδευσης, μολονότι δεν ανήκε στο επίσημο ελληνικό κράτος. Τα ίδια επιβεβαίωσε και ο Μόδης που ανέφερε πως από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσε σχολείο στη Φλώρινα παρά τη φτώχεια και το μικρό αριθμό του χριστιανικού πληθυσμού(Αθανασιάδου, Δασκαλάκη, 2004, σ. 544).

Η εκπαιδευτική πολιτική στο μεταίχμιο του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα αποσκοπούσε στην ειρηνική συνύπαρξη των κατοίκων των διαφορετικών κοινοτήτων της περιοχής που ιδρύουν αντίστοιχα δικά τους εκπαιδευτήρια, πρόκειται για τη μουσουλμανική, την ελληνική και την εξαρχική. Τη δεκαετία 1910 προστέθηκαν και τα σχολεία της εβραϊκής και ρουμανικής. Η εκπαίδευση είχε επωμιστεί το φορτίο της διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης(Ηλιάδου-Τάχου, 2008, σ. 95, 100).

Στο χώρο όπου σήμερα στεγάζεται το Εκκλησιαστικό Λύκειο, πλησίον του μητροπολιτικού μεγάρου, συστήθηκε το 1908 μια σειρά κοινοτικών καταστημάτων κι εργαστηρίων που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της ελληνικής εκκλησίας. Τα έσοδά τους συντηρούσαν σχολεία, όπως και το ξενοδοχείο "Μητρόπολις" που ενίσχυε με έσοδα την κοινότητα(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 30-32). Εκεί στεγαζόταν και το ελληνικό σχολείο πριν την αγορά της οικίας του Ιζέτ Πασά(Μεκάσης, 2010)..

Σε αυτό το πλαίσιο συστήθηκε από τον πρόξενο Ίωνα Δραγούμη το οικοτροφείο της επαρχίας Μογλενών, μετά από σχετική εισήγηση του μητροπολίτη Πελαγονίας, προκειμένου να διδαχτεί η ελληνική γλώσσα. Το κτίριο του Εθνικού Οικοτροφείου επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, με κλασικιστικές αναφορές, κατασκευάστηκε μεταξύ 1905-1906 από τον Καϊμακάμη Χασάν Ταχσίν Ουζέρ. Εκεί φοιτούσαν νεαροί μουσουλμάνοι. Το 1907-1908, ιδρύθηκε το ΠαρθENAγωγείο στον προαύλιο χώρο του Α΄ δημοτικού σχολείου (το κτίριο του Β΄ δημοτικού), εκεί όπου βρισκόταν το Σελαμλίκι(Μεκάσης, 2014). Το ΠαρθENAγωγείο υπήρξε το πρώτο επίσημο εκπαιδευτικό ίδρυμα που λειτούργησε στη Φλώρινα την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ήταν επτατάξιο και επιβεβαιώνει την ύπαρξη γυναικείου πληθυσμού στον καζά της Φλώρινας.

Την ίδια περίοδο, περί το 1902, λειτουργούσαν δύο νηπιαγωγεία που στεγάζονταν σε ιδιωτικές οικίες, το 1905 αριθμούσαν πέντε (Αθανασιάδου, Δασκαλάκη, 2004, σ. 545). Το 1891-1900 ιδρύθηκε η Αστική Σχολή της Φλώρινας,. Το 1903 αυξήθηκαν οι εκπαιδευτικές δαπάνες, ενώ το 1904 μειώθηκαν λόγω των ενόπλων συρράξεων. Τα χρόνια του μακεδονικού αγώνα αυξήθηκαν τα ορφανά, γι' αυτό το 1905-1906 η

ελληνική κοινότητα αποφάσισε να στεγαστεί το αρρεναγωγείο στην οικία του Ιζετ Πασά και επί τούτου αγοράστηκε και επισκευάστηκε από κάλφα. Για τη φροντίδα των ορφανών παιδιών δημιουργήθηκαν οικοτροφεία αρρένων και θηλεών, στο υπόγειο του αρρεναγωγείου. Η ελληνική κοινότητα επωμίστηκε τη στέγαση και σίτιση των παιδιών(Αθανασιάδου, Δασκαλάκη, 2004, σ. 546· Μεκάσης, 2014) που ως τότε στεγαζόταν στη Μοδέστειο Σχολή του Πισοδερίου(Κολιόπουλος, 2000, σ. 88-89, 95-96). Όσοι από τους νέους επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο, έπρεπε να φοιτήσουν στο Γυμνάσιο του Μοναστηρίου. (Αθανασιάδου, Δασκαλάκη, 2004, σ. 546).

Η οθωμανική κοινότητα από την άλλη διατηρούσε μεντρεσέ, ιεροδιδασκαλείο, το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της ισλαμικής εκπαίδευσης, όπου διδάσκονταν ανάγνωση, απομνημόνευση, ερμηνεία του Κορανίου, θρησκευτικό δίκαιο, θεολογία, φιλοσοφία. Οι δεξιότητες που αντιστοιχούσαν στο επίπεδο της στοιχειώδους εκπαίδευσης διδάσκονταν στα τζαμιά. Ο Ιγγλέσης έκανε λόγο για ένα ανώτερο αρρεναγωγείο, έξι δημοτικά σχολεία κι ένα παρθενγωγείο που διατηρούσε η μουσουλμανική κοινότητα της Φλώρινας στα 1910. Η φοίτηση ήταν δωρεάν και μη υποχρεωτική, αναπαρήγαγε την κατεστημένη κοινωνική διαστρωμάτωση και εκπαίδευε τα μελλοντικά στελέχη της κοινότητας: ιερωμένους, δασκάλους, δικαστές. Παράλληλα πρέπει να λειτουργούσαν και ιδιωτικά κοινοτικά σχολεία(Ηλιάδου-Τάχου, Μπέτσας, 2008, σ.95-96).

Αναφορικά με την εκπαίδευση των μουσουλμανόπαιδων της εποχής γνωρίζουμε από το 'αεροπλάνο' του Τζουμαλί, ότι οι άλλοι μουσουλμάνοι δεν έβλεπαν ευνοϊκά την απόφαση του πατέρα του να τον στείλει εσώκλειστο στο Λύκειο της Κωνσταντινούπολης, καθώς στην εποχή του αρκούσε για τα αγόρια να τελειώσουν το οθωμανικό σχολαρχείο. Σύμφωνα με την οθωμανική κουλτούρα η μόρφωση απομάκρυνε τα παιδιά από την πατρική εστία. Όσο για τα κορίτσια, αρκούσε να τους μάθει ο χότζας να διαβάζουν το Κοράνι(Καρρά, 2008, σ.48). Η θρησκεία τους επέτασσε τα τέκνα των μουσουλμάνων να ακολουθούν την παράδοση και να συνεχίζουν την απλή ζωή των γονιών τους(Αλεξίου, 2008, σ.48-49).

Τα κτίρια του Εξαρχικού Γυμνασίου και το Ελληνικό σχολείο είναι ενδεικτικά εκλεκτιστικά κτίρια (Οικονόμου, 2014). Τα σχολεία της επαρχίας Μογλενών χρηματοδοτούνταν κατά βάση από το 'Σύλλογο προς διάδοση των ελληνικών

γραμμάτων'. Σταδιακά η εκπαιδευτική προσπάθεια που αφορούσε την κοινότητα της Φλώρινας συστηματικοποιήθηκε και πέρασε στα χέρια ειδικών(Ηλιάδου, 1997, σ.141, 143-146, 177). Το οθωμανικό εκπαιδευτήριο μεταβλήθηκε σε οικοτροφείο αρρένων. Το αρρεναγωγείο στέγασε το Α' δημοτικό σχολείο, το Παρθεναγωγείο το Β' δημοτικό(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ. 61, 81, 152).).

Κατά το 19^ο αιώνα η ελληνομάθεια ασκούσε γοητεία στους ετερόγλωσσους ορθόδοξους Χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συνιστούσε προϋπόθεση οικονομικής και κοινωνικής ανόδου(Κολιόπουλος, 2000, σ. 88-89, 95-96). Την επίδραση και δυναμική της ελληνικής παιδείας, όπως και την αύξηση των σχολείων που σημειώθηκε το 1745-1890 επιβεβαιώνει και ο Berard που περιηγήθηκε στη Μακεδονία το 1890-1893(Berard, 1987, σ. 28-29, 277).

Στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία τη μεγαλύτερη πυκνότητα την παρουσίαζαν τα ελληνικά σχολεία το 19^ο αιώνα σε ετερόγλωσσους θύλακες βλαχόφωνων και σλαβόφωνων. Όπως είχε διατυπώσει και ο Έλληνας πρόξενος του Μοναστηρίου το 1890 'τα ελληνικά σχολεία είναι ανώτερα των ρουμανικών και η ελληνική γλώσσα αναγκαία προς βιοπορισμό'(Κολιόπουλος, 2000, σ. 88-89, 95-96).

3.5.2.ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΛΑΝΟ

Οι στόχοι μας για την ενότητα της εκπαίδευσης την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι:

-να αναζητήσουν την ιστορία γνώριμων κτιρίων.

-να αξιολογήσουν την εκπαιδευτική κίνηση της εποχής.

-οι μαθητές να εξοικειωθούν με τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα κτιρίων που διασώζονται στην πόλη.

-να διερευνήσουν τις συγκυρίες που υπαγόρευσαν την επιλογή συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών τύπων

Αναφορικά με τη μαθησιακή διαδικασία

-να καλλιεργήσουν κριτική ικανότητα.

Συναισθηματικά:

-οι μαθητές αναζητώντας και κατακτώντας γνώσεις, να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους και να χτίσουν αυτοπεποίθηση.

-να εργαστούν σε ομάδες, να συνεργαστούν.

-να εκφραστούν δημιουργικά μέσω του σχεδίου, της φωτογραφίας.

Η ενότητα συνδέεται διαθεματικά με το μάθημα της γλώσσας, κοινωνική και πολιτική αγωγή.

Θα αξιοποιήσουμε διδακτικά το ακόλουθο παράθεμα, για να εμπεδώσουν τη συνεισφορά της αστικής τάξης και των εθνικών ευεργετών στην παιδεία του έθνους. Η σχολική αίθουσα είναι εφοδιασμένη με Η/Υ, για να αναζητήσουμε πληροφορίες στο διαδίκτυο.

''Κάθε χωριό της Μακεδονίας έχει γραμμένο στη μετόπη του σχολείου του το όνομα του δικηγόρου, του караβοκύρη, του траπεζίτη ή του μπακάλη που όλη του τη ζωή ιδροκόπησε για να κερδίσει μια περιουσία και που στο τέλος τη χρησιμοποίησε με το μόνο τρόπο που του υπαγόρευε η αγάπη του για το Γένος και για τη Δόξα''.

Το παραπάνω παράθεμα μπορεί να σταθεί η αφορμή, για να ξεκινήσουμε τη διερεύνηση του ζητήματος της παιδείας την περίοδο της οθωμανικής κατακτήσης. Ρωτάμε τους μαθητές πώς αντιλαμβάνονται το παράθεμα από το έργο του Berard *''Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες-Τούρκοι-Βλάχοι-Αλβανοί-Βούλγαροι-Σέρβοι''* (1987). Οι μαθητές έχουν προϋπάρχουσες γνώσεις για το θέμα, ώστε να διατυπώσουν άποψη και να αξιολογήσουν τις πληροφορίες που παρατίθενται σχετικά με το ρόλο των εθνικών ευεργετών και της ανερχόμενης αστικής τάξης.

Καθώς υπάρχει στο διαδίκτυο άφθονο υλικό για κάποια από τα ιστορικά σχολεία της πόλης μας, (<http://history.eled.uowm.gr/wp-content/uploads/2019/11/>) είναι καλή ιδέα είναι να προτρέψουμε τους μαθητές να το ανακαλύψουν. Αυτή η διαδικασία συνιστά και ένα είδος έρευνας. Μπορούν να ερευνήσουν υπό την καθοδήγησή μας την ιστορία του κτιρίου του Β΄ Δημοτικού, του Εξαρχικού σχολείου και του Οικοτροφείου. Επιλέξαμε τα τρία κτίρια, καθώς αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές περιπτώσεις κτιρίων με εκπαιδευτικό χαρακτήρα, ως προς την εξέλιξή τους στο χρόνο. Το πρώτο εξακολουθεί να λειτουργεί ως δημοτικό σχολείο της πόλης, το δεύτερο κατεδαφίστηκε και στη θέση του ανεγέρθη ένα εντελώς διαφορετικής

τεχνοτροπίας-μακεδονικού τύπου, “σύγχρονο” εκπαιδευτήριο, ενώ το τρίτο λειτουργεί στεγάζοντας πλέον υπηρεσία. Μέσα από αυτά τα κτίρια μπορούν να διαπιστώσουν οι μαθητές πόσο διαφορετική εξέλιξη μπορούν να έχουν ομοειδή μνημεία και πόσο διαφορετικά να αξιοποιηθούν.

3.5.3.ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ

Στην επόμενη συνάντηση συζητάμε για τα μνημεία επιτόπου στο πεδίο. Δεν παραλείπουμε να εφοδιαστούμε με φωτογραφικές μηχανές. Οι μαθητές παρουσιάζουν τις πληροφορίες που κατάφεραν να συλλέξουν και τις εμπλουτίζουμε. Μας ενδιαφέρει να κατανοήσουν πως τα κτίρια εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του πληθυσμού και εξέφραζαν την αισθητική, την πολιτική και το πρόγραμμα του παραγγελιοδότη τους, να κατανοήσουν για ποιους λόγους ομοειδή κτίρια έχουν τελείως διαφορετική τύχη.

Έχουμε την ευκαιρία να περιεργαστούμε τα μνημεία από κοντά, την αίσθηση που αποπνέουν στο χώρο, το πόσο λειτουργικά είναι στην τωρινή χρήση τους, αν θεωρούν οι μαθητές τη συντήρησή τους εύκολη υπόθεση, αν παρέχουν ασφάλεια σε περίπτωση φυσικών καταστροφών. Βρισκόμαστε στο 2^ο δημοτικό σχολείο ρωτάμε πώς τους φαίνεται η όψη του κτιρίου, για ποιους λόγους πιστεύουν ότι διατηρήθηκε, συντηρήθηκε και λειτουργεί το σχολείο, αν θεωρούν ότι είναι λειτουργικό και μπορεί να καλύψει τις σύγχρονες ανάγκες εκπαίδευσης.

Μεταβαίνουμε στο κτίριο του Τρίτου Γυμνασίου, πρώην οικονομικού και επιδεικνύουμε εποπτικό υλικό από το κατεδαφιστέν κτίριο. Για ποιους λόγους πιστεύετε ότι κατεδαφίστηκε το κτίριο, αν ήταν δικαιολογημένη κατά τη γνώμη σας αυτή η απόφαση. Έχουμε δύο περιπτώσεις σχολείων που το ένα συντηρήθηκε, ενώ το άλλο κατεδαφίστηκε; Πώς τους φαίνεται η μορφή του σύγχρονου κτιρίου, αναγνωρίζουν στοιχεία της μακεδονικής αρχιτεκτονικής;

Τέλος μετακινούμαστε στο κτίριο του Οικοτροφείου, που στεγάζει κοινωνικές υπηρεσίες του δήμου. Η φιλοσοφία αυτού του κτιρίου είναι διαφορετική, σχετίζεται μορφολογικά με τα υπόλοιπα κτίρια της Οθωμανικής Διοίκησης; Σας αρέσει η αισθητική του;

Κατά την επιστροφή μας στο σχολείο συμπληρώνουν τα φύλλα εργασίας σε 20' και τα συζητάμε, παρουσιάζοντας τις απόψεις και τις γνώσεις που αποκόμισαν στα μέλη

των υπόλοιπων ομάδων. Ιδιαίτερα εμμένουμε στη διατύπωση των απόψεων των μαθητών σχετικά με την καταστροφή του Εξαρχικού σχολείου.

3.5.4.ΕΜΠΕΔΩΣΗ

Έχοντας συγκεντρώσει πληροφορίες για το γκρέμισμα του εξαρχικού σχολείου και τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες δρομολογήθηκε, ενεργοποιούμε την ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των μαθητών για το πώς αξιολογούν το γεγονός. Πώς πιστεύουν πώς θα έπρεπε να είχε χειριστεί το ζήτημα η ελληνική πλευρά; Οι τοπικές αρχές, οι θρησκευτικές αρχές, οι πνευματικοί άνθρωποι; Θα είναι ταυτόχρονα εκτός από ανταλλαγή απόψεων, μια άσκηση επιχειρηματολογίας κι έκφρασης που προτρέπουμε να την εξελίξουν και σε δραματοποιημένο διάλογο.

Συνολική εκτιμώμενη διάρκεια δράσης 5 διδακτικές ώρες.

3.5.5.ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

- 1) Τι εντύπωση σας δημιουργεί η μορφή του κτιρίου; Σε ποιο ρεύμα το εντάσσετε;
- 2) Αναφορικά με την κατάσταση διατήρησης του κτιρίου ποιές διαπιστώσεις κάνετε; Συμφωνείτε με την αξιοποίησή του;
- 3) Ποιά πιστεύετε ότι μπορεί να ήταν τα χρώματα του κτιρίου που στέγαζε το παρθεναγωγείο τα χρόνια της κατασκευής του;
- 4) Ποιές πιστεύετε ότι θα ήταν οι αντιδράσεις των μαθητών των μουσουλμανόπαιδων, χριστιανόπαιδων, παιδιών της εξαρχικής κοινότητας όταν θα συναντιόνταν τυχαία κατά τη μετάβαση ή αποχώρηση από το σχολείο;

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΕΞΑΡΧΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

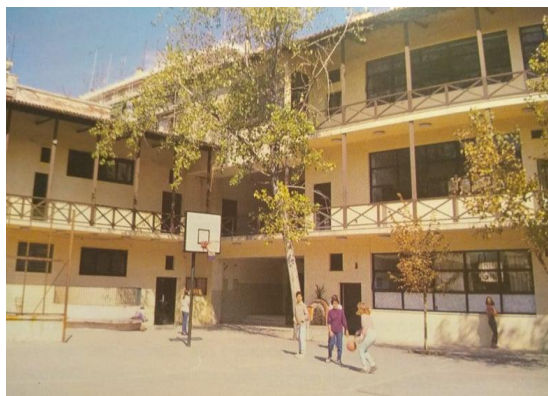

1) Ποιο από τα δύο κτίρια πιστεύετε ότι είναι πιο κατάλληλο, για να στεγάσει σχολείο, το τωρινό ή αυτό που κατεδαφίστηκε;

2) Πώς σας φαίνεται η θέση του εξαρχικού σχολείου;

3) Αν ταξιδεύατε στο χρόνο κι ήταν στη δικαιοδοσία σας η διατήρηση ή κατεδάφιση του εξαρχικού σχολείου, τι θα αποφασίζατε;

4) Παρατηρώντας το κτίριο του Οικονομικού Γυμνασίου Φλώρινας, διαπιστώνετε ομοιότητες με αυτό του Πειραματικού του ΑΠΘ στη Θεσσαλονίκη που εικονίζεται παρακάτω;

Η φωτο αριστερά από το βιβλίο του Κωτίδη Αντώνη, "Μοντερνισμός και Παράδοση", Θεσσαλονίκη, 1993

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΟΙΚΟΤΡΟΦΕΙΟ

1) Η σημερινή χρήση του κτιρίου είναι διαφορετική από την αρχική;

2) Πώς σας φαίνεται η θέση του κτιρίου του οικοτροφείου;

3) Πώς αξιολογείτε την κατασκευή του κτιρίου (φωτισμός, στυλ);

4) Τελικά από όσα μελετήσαμε και είπαμε για τον Ταχσίν Ουζέρ πώς θα τον χαρακτηρίζατε; ως κατακτητή, ως οραματιστή, εκσυγχρονιστή;

3.6.5^η ΕΝΟΤΗΤΑ: “ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ”

3.6.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Η μέχρι τώρα εξέταση των μνημείων διαφωτίζει κυρίως από την πλευρά των Χριστιανών. Σε μια προσπάθεια να φωτίσουμε στον αντίποδα και την ιδιοσυγκρασία των Οθωμανών, θα μελετήσουμε ένα μνημείο συνυφασμένο με τον πολιτισμό και τη θρησκεία τους, τα χαμάμ. Στην πόλη της Φλώρινας σώζεται το χαμάμ, περιφραγμένο εντός του αστικού ιστού. Για να κατανοήσουμε όμως καλύτερα τη σημασία του, θα διερευνήσουμε τη σημασία των λουτρών και ειδικότερα τη σημειολογία του καθαρισμού στη μουσουλμανική θρησκεία.

Στο ζήτημα της καθαριότητας και προσωπικής υγιεινής οι απόψεις διαφέρουν από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο, διαμορφώνονται από παράγοντες κοινωνικούς, θρησκευτικούς, οικονομικούς. Αναφορικά με τα οθωμανικά λουτρά, την περίοδο που μελετάμε, συνοψίζουν τις διαφορές μεταξύ θρησκείων και πολιτισμών. Στην καθημερινότητα της Δύσης, κατά το Μεσαίωνα, ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η καθαριότητα περιοριζόταν στο πλύσιμο του προσώπου και των χεριών. Η καθαριότητα του σώματος προστέθηκε αργότερα με τα νέα δεδομένα που εισήγαγε η επιστήμη.

Την περίοδο του Μεσαίωνα οι θέρμες και τα λουτρά ήταν συνώνυμα με τις ταβέρνες, τα χαρτοπαίγνια, ως χώροι ακολασίας, βίας και ταραχών. Για τους Μουσουλμάνους ωστόσο, η καθαριότητα ήταν συνυφασμένη με την πίστη τους. Το Κοράνι συγκεκριμένα επέβαλλε τον καθαρισμό του σώματος πριν την προσευχή, καθώς το πλύσιμο θεωρούνταν ότι εξάλειφε τα αμαρτήματα της ψυχής. Εδώ συνίσταται η χρησιμότητα των Χαμάμ. Τα Χαμάμ λοιπόν ήταν σημείο κατατεθέν κάθε μουσουλμανικής πόλης, ενώ τα σπίτια των εύπορων Οθωμανών διέθεταν λουτρό λιθόκτιστο ή μαρμάρινο. Αποτελούσαν τα πρώτα έργα που κατασκεύαζαν οι Οθωμανοί με την κατάκτηση μιας πόλης, κατανοούμε λοιπόν τη σπουδαιότητα που είχαν στη ζωή τους.

Αναφορικά με τον τύπο αυτών των κτισμάτων, αποτελούνταν από μία τρουλλωτή αίθουσα με θόλο, τα αποδυτήρια που θερμαίνονταν, ώστε να αλλάζουν οι επισκέπτες ρούχα και να στεγνώνουν οι πετσέτες. Η δεύτερη αίθουσα ήταν θερμαινόμενη, ώστε να συνηθίσει το σώμα τη ζέστη. Διέθετε πεζούλια για ανάπαυση και γούρνες για όσους δεν άντεχαν τη ζέστη. Στην τρίτη αίθουσα επικρατούσε πολλή ζέστη, ενώ το

δάπεδο στο μέσο της αίθουσας ήταν υπερυψωμένο, για να ξαπλώνει κανείς σε υπευψωμένο έδρανο καλυμμένο με μαρμαρίνη πλάκα και να του κάνουν εντριβές. Υπήρχαν κι εκεί γούρνες για πλύσιμο. Μπορούσε κανείς με τη στρόφιγγα να περιχύσει τον εαυτό του με νερό, καθώς το κοράνι επέτασσε το πλύσιμο να γίνεται με τρεχούμενο νερό. Η Τρίτη αίθουσα διέθετε βοηθητικούς χώρους υγιεινής(αποχωρητήριο), δωμάτια αποτρίχωσης. Στα κτίρια των χαμάμ δεν υπήρχαν πουθενά παράθυρα, για να μη φεύγει η ζέστη και ο ατμός. Ο φωτισμός γινόταν μέσω φεγγιτών που ήταν ενσωματωμένοι στους τρούλους του κτίσματος.

Τα λουτρά ήταν μονά ή διπλά, για να χρησιμοποιούνται τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες(Μπαλτά, 2001), με εισόδους βέβαια σε διαφορετικούς δρόμους. Στις περιπτώσεις που τα χαμάμ δεν ήταν διπλά για άντρες και γυναίκες, διατίθεντο κάποιες ώρες και ημέρες για χρήση σε γυναίκες. Όταν χρησιμοποιούνταν διαδοχικά και για τα δύο φύλα, τοποθετούσαν ένα ύφασμα στην είσοδο που ενημέρωνε για τη χρήση και απαγόρευε την είσοδο στο άλλο φύλο(Κανετάκη, 2001). Με την είσοδο σε αυτά ο υπεύθυνος παρέδιδε ένα λινό ύφασμα, δύο πετσέτες και ξύλινα τσόκαρα, έφερε την ευθύνη φύλαξης των προσωπικών αντικειμένων.

Η εποπτεία του χαμάμ ενέπιπτε στις αρμοδιότητες του μουχτεσίμπη, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την καλή λειτουργία του. Το 1503 υφίστατο κανονισμός για τη λειτουργία των χαμάμ που καθόριζε τις αρμοδιότητες και δικαιοδοσίες του μουχτεσίμπη. Έπρεπε λόγω χάρη το χαμάμ να είναι καθαρό, με ζεστό και κρύο νερό. Στα χαμάμ εργάζονταν νεαρά αγόρια-οι μαλάκτες(dellak) και γυναίκες που υπηρετούσαν τις λουόμενες(natur). Ο κανονισμός προέβλεπε ότι τα νεαρά αγόρια που εργάζονταν έπρεπε να είναι ντυμένα και εύστροφα, τα ξυράφια να είναι ακονισμένα τέλεια, οι πετσέτες καθαρές. Οι πετσέτες των μουσουλμάνων δεν έπρεπε να δίνονται σε απίστους. Υπήρχε φροντίδα δηλαδή του νομοθέτη για ζητήματα υγιεινής και διαφύλαξης των ηθών.

Με τα χαμάμ συνδέονταν και κάποιες ποινές: Πιο συγκεκριμένα όσοι κυκλοφορούσαν νύχτα σε δρόμους πόλεων χωρίς φανάρι, παραδίνονταν στους πατρώνους λουτρών που τους υποχρέωναν να κουβαλούν ξύλα για την τροφοδοσία των φούρνων των λουτρών ως το πρωί. Επρόκειτο για μια ρυπαρή δουλειά και η σκόνη στα ρούχα αυτών που την έκαναν φανέρωνε το παράπτωμά τους(Μπαλτά, 2001). Η απόπειρα ανδρών να εισέλθουν στα λουτρά τις ημέρες και ώρες που

προορίζονταν για χρήση των γυναικών, τιμωρούνταν με ποινή θανάτου(Ασβεστά & Βιγγοπούλου, 2001).

Συνήθως τα χαμάμ οικοδομούνταν χάρη σε αφιερώσεις, ήταν βακούφικα. Οι σουλτάνοι και μέλη της οικογένειάς τους, αξιωματούχοι αφιέρωναν εισοδήματά τους για την ανοικοδόμηση, λειτουργία και συντήρηση των χαμάμ. Ακολούθως τα ονόματά τους αναγράφονταν σε επιγραφές άνωθεν της θύρας εισόδου.

Τα οθωμανικά χαμάμ θεωρούνται από αρχιτεκτονική άποψη τα τελειότερα. Πληροφορίες για την ύπαρξή τους αντλούμε από Δυτικούς περιηγητές. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο Εβλιγιά Τσελεμπί και ο Δημητριάδης που γνωρίζουμε ότι περιηγήθηκαν στην πόλη της Φλώρινας. Οι ξένοι περιηγητές εντυπωσιάζονταν από το τελετουργικό καθαρισμού στα χαμάμ, το θεωρούσαν στοιχείο εξωτισμού. Αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλούς καλλιτέχνες, υπάρχει πληθώρα έργων λογοτεχνικών και ζωγραφικών έργων που άπτονται της θεματολογίας του χαμάμ. Οι περιηγητές παραδίδουν ότι τα χρησιμοποιούσαν μουσουλμάνοι και μη χωρίς διάκριση(Μπαλτά, 2001). Η αναζωογόνηση και ευφορία που επέρχονταν μετά από τις θεραπείες ευνοούσε την ειρηνικά συνύπαρξη των λουόμενων(Ασβεστά & Βιγγοπούλου, 2001). Οι απόψεις για το αν συνυπήρχαν στον ίδιο χώρο χριστιανές και μουσουλμάνες δίστανται, καθώς το ισλάμ δεν επέτρεπε στις μουσουλμάνες να θέτουν τα κορμιά τους σε θέα απίστων.

Οι υπηρεσίες του χαμάμ πλην του πλυσίματος, δηλαδή το μασάζ, ξύρισμα, αποτρίχωση, δεν ήταν προσιτές για όλους. Οι λιγότερο πλούσιοι προμηθεύονταν από πωλητές στην πόρτα του χαμάμ "χρίσμα", αλοιφή για αποτρίχωση δηλαδή και ένα είδος σφουγγαριού κι έβρισκαν μπαρμπέρη για το κόψιμο των μαλλιών τους(Μπαλτά, 2001). Μπορούσαν επίσης να προμηθευτούν τα απαραίτητα για την περιποίηση του σώματος:έλαια, μπουκαλάκια με ροδόνερο, γάντια μάλαξης(Κανετάκη). Οι γυναίκες μπορούσαν να περιποιηθούν την επιδερμίδα και την κόμη τους(Ασβεστά & Βιγγοπούλου, 2001). Παραδίδεται ότι διέθεταν κι ένα είδος καφετζή που προμήθευε τους θαμώνες με τάβλι, ναργιλέ και κουρέα(Κανετάκη, 2001).

Για τους άνδρες το χαμάμ σηματοδοτούσε έναν τόπο συνάντησης με φίλους και συζήτηση. Οι γυναίκες κατ'αναλογία μιλούσαν, κάπνιζαν, χόρευαν, τραγουδούσαν, έπιναν καφέ, έτρωγαν, περνούσαν όλη τους τη μέρα σε κάθε τους επίσκεψη στο χαμάμ. Συναντούσαν τις φίλες τους μουσουλμάνες, έλεγαν κουτσομπολιά,

διασκεδάσαν. Για το σκοπό αυτό ετοίμαζαν εδέσματα, γίνονταν καλέσματα, αποφάσιζαν τα ρούχα τους, τα κοσμήματά τους. Οι φτωχές έπλεναν εκεί τα ρούχα τους(Μπαλτά, 2001), παρακολουθούσαν ακόμα και θέατρο σκιών. Συνεπώς αποτελούσαν την κύρια διέξοδο των γυναικών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τα επισκέπτονταν με συχνότητα μιας-δυο φορές την εβδομάδα(Ασβεστά & Βιγγοπούλου, 2001). Καταλαβαίνουμε ότι θα συνιστούσαν την υπέρτατη απελευθέρωση και διασκέδαση των μουσουλμάνων να απενδύονται τα συντηρητικά μιάτια που επέτασσε η θρησκεία τους, να συναντούν τις φίλες τους και να διασκεδάζουν, χωρίς την παρουσία ανδρών και αδιάκριτων βλεμμάτων.

Τα σωζόμενα λουτρά ανά την Ελλάδα είναι λίγα, λόγω της ευπάθειας των υλικών και της συνεχούς συντήρησης που χρήζουν, συνήθως υπάγονται στο ΥΠΠΟ. Ειδικά όταν ο χώρος στερείται ιερότητας ή κάποιας χρησιμότητας, όπως τα χαμάμ, δε συζητιέται η συντήρησή του, πόσο μάλλον όταν υπάγεται σε μία περίοδο ξενικής κυριαρχίας(Μπαλτά, 2001). Σε κάποιες περιπτώσεις έχουν αξιοποιηθεί, όπως το Μπέη Χαμάμ που φιλοξενεί περιοδικές εκθέσεις, το Γενι Χαμάμ στη Θεσσαλονίκη που στεγάζει κοινωνικές εκδηλώσεις ή τους Αέρηδες στην Αθήνα, όπου λειτουργεί το Μουσείο των Λουτρών(Κανετάκη, 2001).

ΤΟ ΧΑΜΑΜ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Στην πλατεία Δικαιοσύνης λειτουργούσε βακούφικο λουτρό που διατηρείται, ενώ το αρχαίο λουτρό της αγοράς κατεδαφίστηκε το 1924(Ζαρκάδα-Πιστιόλη, 2003, σ.25). Το οθωμανικό λουτρό ήταν κτισμένο σε μη κεντρικό σημείο, στην κοίτη του ποταμού Σακουλέβα, δυτικά της πλατείας Δικαιοσύνης, λειτουργούσε ως το 1959(Μεκάσης, 1994, σ. 34-39).

Ο κεντρικός πυρήνας του λουτρού απαρτίζεται από ορθογώνια κάτοψη και περιελάμβανε θερμό χώρο και καζάνι. Καλύπτεται με θόλο και έχει φωτιστικές οπές. Στις τέσσερις γωνίες έχει τέσσερα ημιχώνια που στηρίζουν το θόλο. Στους τρεις τοίχους υπάρχουν τρεις κρήνες, στον τέταρτο τοίχο υπάρχει μία εσοχή με καμάρα, ίσως αποτελούσε την αρχική είσοδο στο λουτρό. Υπήρχαν δύο χώροι, το ατομικό λουτρό και ο προθάλαμος, με θολωτή κάλυψη, συνιστούν επέκταση στον κεντρικό πυρήνα του λουτρού. Η σημερινή είσοδος στο λουτρό γίνεται μέσω προθάλαμου.

Η τοιχοποιία αποτελείται από τοπικούς λίθους και οπτόπλινθους. Σε ύψος 0,73μ υπάρχει πηλοσωλήνας διαμέτρου 0,050μ που μετέφερε θερμό νερό από το καζάνι στο

εσωτερικό. Οι τοίχοι του βασικού πυρήνα έχουν πάχος 0,72μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν επεκταθεί. Στο εσωτερικό, το δάπεδο του θερμού χώρου καλύπτεται από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Το δάπεδο του ατομικού λουτρού και του προθάλαμου ήταν κατασκευασμένο από κεραμικά πλακίδια .

Τα ανοίγματα (θύρες) του λουτρού διαμορφώνονται με κυκλικά τόξα στο πάνω μέρος. Σε μεταγενέστερα χρόνια η έκταση των ανοιγμάτων μειώθηκε, ίσως για να περιοριστούν οι θερμικές απώλειες του θερμού χώρου. Στα υπόλοιπα τμήματα(καζάνι, προθάλαμος, ατομικό λουτρό) σώζονται πολλές από τις αυθεντικές πλάκες.

Το οθωμανικό λουτρό έχει τέσσερις διακριτές οικοδομικές φάσεις που καλύπτουν μία χρονική περίοδο τριών αιώνων. Ο βασικός πυρήνας του λουτρού χρονολογείται σύμφωνα με το μετρικό σύστημα κατασκευής του στα τέλη του 16^{ου}-αρχές του 17^{ου} αιώνα, σύμφωνα με την αναφορά του Εβλιγιά Τσελεμπή, το 1661(Οικονόμου, Στόιος, 2009). Το γεγονός ότι έγιναν παρεμβάσεις και προσθήκες στο θερμό χώρο, το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, αποδεικνύει ότι ήταν σε χρήση και προσπαθούσε να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες του πληθυσμού. Οι επεμβάσεις συνεχίστηκαν το 19^ο αιώνα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα προστέθηκε κτίσμα αποδυτηρίων, τα ερείπια αυτού του κτίσματος κατεδαφίστηκαν πρόσφατα, αφού είχε περιέλθει σε ερείπιο(Οικονόμου, Στόιος, 2009).

3.6.2.ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στην ενότητα αυτή επιδιώκουμε οι μαθητές να:

- να καλλιεργήσουν το σεβασμό και τη θετική στάση για τα μνημεία άλλων λαών στη χώρα μας και την πόλη μας ειδικότερα.
- να αναπτύξουν ανοχή στη διαφορετικότητα.
- να διαπιστώσουν τη φθορά του χρόνου και του ανθρώπου στο δομημένο περιβάλλον.
- να προβληματιστούν για το χρέος της κοινωνίας απέναντι στα μνημεία πολιτισμικής κληρονομιάς.
- να μελετήσουν τα μνημεία καθαυτά και να κατανοήσουν τη χρήση τους.

Κρίνεται απαραίτητο, προκειμένου να κατανοήσουν οι μαθητές τη λειτουργία και σημειολογία αυτών των μνημείων και να προσδιορίσουν τη θέση τους στο σήμερα,

επειδή όλα βρίσκονται σε αποσπασματική κατάσταση κι από τα σωζόμενα κατάλοιπα δεν μπορούν οι μαθητές να ανασυνθέσουν το μέγεθος των κτισμάτων, να παρέχουμε πληροφοριακό υλικό σχετικό με τη χρήση και τη λειτουργία τους. Για να γίνει περισσότερο εύληπτο, παραθέτουμε εποπτικό υλικό(φωτο 41-42). Καταφεύγουμε σε σύγκριση με αντίστοιχα μνημεία, που σώζονται σε καλύτερη κατάσταση ώστε να έχουν οι μαθητές ένα μέτρο σύγκρισης(φωτο 40).

Η μελέτη του χαμάμ μας βοηθά να προσεγγίσουμε τη μουσουλμανική θρησκεία και αντίληψη στον αντίποδα της χριστιανικής. Έπειτα παρατηρώντας τα μνημεία καθαυτά, οι μαθητές θα αντιληφθούν τον κοινωνικό τους ρόλο(Γαβριλάκη, 2008, σ. 3). Θα διαμορφώσουν ολοκληρωμένη εικόνα και άποψη για τη σημασία τους στην κοινωνική ζωή του τόπου κι έτσι μπορούν να αξιολογήσουν αν ήταν συνετή ή όχι η κατεδάφισή τους και αν τα θεωρούν μνημεία της πολιτισμικής κληρονομιάς.

Αφόρμηση: Απόσπασμα από την ελληνική ταινία "ή δε γυνή να φοβήται τον άνδρα" με την Μάρω Κοντού και το Γ. Κωνσταντίνου που ο Γιώργος Κωνσταντίνου ρωτά τη Μάρω Κοντού απειλητικά: "έχει ζεστό νερό ή θα πάω στο χαμάμ;" Το αναπαράγουμε, για να δημιουργήσουμε ένα ευχάριστο κλίμα και να κατανοήσουν οι μαθητές ότι δεν είναι και τόσο ξένα και μακρινά στην ελληνική πραγματικότητα τα χαμάμ, αφού βλέπουμε ότι τη δεκαετία του '70 βρίσκονται ακόμα σε χρήση, έχοντας όμως μία αρνητική χρειά. Ο πρωταγωνιστής το λέει εκβιαστικά στη σύντροφό του. Δεν είναι λοιπόν τόσο μακρινά και ξένα στη συνείδηση των Ελλήνων τα χαμάμ. Δεν είναι όμως ξένα και στη σύγχρονη εποχή, αφού λειτουργούν ως χώροι ευεξίας και σε γυμναστήρια. Βρίσκουμε αφορμή, για να διερευνήσουμε αν γνωρίζουν τη λειτουργία τους και για ποιους λόγους έχουν γνωρίσει άνθιση τα τελευταία χρόνια.

Ως εκπαιδευτικό υλικό θα προβάλλουμε εποπτικό υλικό: από το Μπεη Χαμάμ, Γενι Χαμάμ, Αέρηδες που εξυπηρετούν τη συγκριτική μελέτη τόπων, με εμφανή κοινά στοιχεία, καθώς η σύγκριση προσδίδει πλεονεκτήματα στη μάθηση. Ταυτόχρονα προβάλλουμε oriental έργα των Ingres και άλλων ζωγράφων με συναφή θεματολογία, που αναπαράγουν μεν στερεότυπα, αναπαριστούν όμως το κλίμα που επικρατούσε και ήταν ιδιαιτέρως προσφιλές στους Ευρωπαίους περιηγητές(φωτο 43-45).

Εμείς τα μελετάμε ως συνώνυμο της μουσουλμανικής αντίληψης σε συνάρτηση με τα ιστορικά συγκείμενα, ως τη μία όψη, της ζωής των μουσουλμάνων. Επιβίωσαν στο χρόνο και τα ενστερνίστηκαν, όπως φαίνεται και χριστιανοί. Στο τέλος της ιστορικής

διαδρομής διερευνούμε το πού βρισκόμαστε εμείς οι νεοέλληνες σήμερα; Έχουμε απομακρυνθεί από τη σφαίρα επιρροής του χριστιανισμού; μήπως έχουμε ενστερνιστεί στοιχεία του ανατολικού κόσμου; Ο σημερινός παγκοσμιοποιημένος τρόπος ζωής που υιοθετούμε μας τοποθετεί στη Δύση ή στην Ανατολή; Ή μήπως επιλεκτικά ενσωματώνουμε στοιχεία των δύο κόσμων κατά πώς βολεύει; Αποτελεί μία αφορμή για σκέψη, επαναπροσδιορισμό.

3.6.3.ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ

Στη συνέχεια κρίνουμε σκόπιμο να μεταβούμε στο μνημείο, για να βιώσουν οι μαθητές την επαφή με το αυθεντικό μνημείο, να διαπιστώσουμε αν προσλαμβάνουν κάτι από την αρχική του αίγλη που περιγράψαμε και αν όχι, να αναζητήσουμε ποιοι παράγοντες ευθύνονται γι' αυτό. Δεν ξεχνάμε να προμηθευτούμε φωτογραφικές μηχανές.

Κατά την επίσκεψη στο μνημείο σκόπιμο είναι να παρατηρήσουμε και να εμμείνουμε στην κατάσταση διατήρησής του, σχολιάζοντας τις παρεμβάσεις που έχουν γίνει στο χώρο(περίφραξη, στέγαστρο), να διατυπώσουν οι μαθητές τη γνώμη τους σχετικά με αυτό: το προστατεύουν αλλά ταυτόχρονα μήπως το καθιστούν απροσπέλαστο; Θα σταθούμε στο γεγονός της δόμησης πέριξ αλλά και εντελώς κολλητά του μνημείου. Τι φανερώνει αυτό και ποιά είναι η γνώμη των μαθητών; Θεωρείτε ότι κάτι τέτοιο είναι επιτρεπτό στις μέρες μας; Ποιός είναι υπεύθυνος για τη διαφύλαξη της πολιτισμικής κληρονομιάς; Ενδείκνυται η σύγκριση με τα απομεινάρια του κουλέ που δεν έχουν αντίστοιχα περιφραχτεί, βρίσκονται ομοίως εντός του αστικού ιστού, πλησίον καταστημάτων και κατοικιών· έπειτα ενεργοποιούμε τη συζήτηση για την επάρκεια της σήμανσης και του παρεχόμενου πληροφοριακού υλικού.

Θα αφήσουμε για το τέλος σαν επίλογο την ανάγνωση του ποιήματος της Μαριλίτσας Βλαχάκη επιτόπου στο χώρο κατά την επίσκεψή μας, καθώς δημιουργεί ζωηρές εντυπώσεις και συναισθήματα και μετουσιώνει σε ένα βαθμό το κλίμα του χαμάμ. Μπορούν οι μαθητές να βιώσουν κάποια από αυτά τα συναισθήματα; Τι θα τους βοηθούσε να κατανοήσουν καλύτερα το χώρο. Παρατίθεται το ποίημα:

Ακούω τον ήχο των νερών μιας μεγάλης λεκάνης που μέσα της παλινδρομεί ο όγκος τους. Η κάθε λεπτότατη κίνηση αντανακλά το φως που στραφταλίζει στα νερά, κυλάει απαλά, υγρό πάνω στους λευκούς ιδρωμένους τοίχους. Ο χώρος μη προσδιορισίμος, η

γεωμετρία του καμπύλη. Ένας βόμβος συνεχής μες στα αυτιά μου και ψίθυροι. Κανείς ήχος εδώ δεν ξεπερνά την ένταση του παφλασμού των νερών. Η θερμότητα υποβάλλει ψιθύρους. Οι παλάμες υγρές τα χέρια μου είναι μουδιασμένα απ'τους ώμους, παράλυτα. Λευκά σώματα, χαλαρά μες στο ζεστό νερό, ατμοί, άχνα, λευκότης υποκίτρινη. Σταματώ τις εργασίες του νου.

Καμία σέψη θλιβερή ούτε υπέρμετρα ευχάριστη-προετοιμασία θανάτου. Συγκατοίκηση γεροντικών και νεανικών σωμάτων χωρίς ντροπή ή αηδία. Τα υγρά που εκπορεύονται από τα σώματα ενώνονται με την υγρασία του τοπίου. Τα μάτια θολά μισόκλειστα, απουσία βούλησης. Βυθίζομαι στο νερό όπου λιώνουν και διαλύονται στη θέρμη του τα περιττά βάρη. Σβήνεται από την μνήμη ο έξω κόσμος. Όσο κρατάει μια ανάσα. Αναδύομαι. Περπατώ μερικά εκατοστά πάνω από το έδαφος.

3.6.4.ΕΜΠΕΔΩΣΗ

Προκειμένου να ασκήσουμε τη δημιουργικότητα των παιδιών, στα πλαίσια της καλλιέργειας της ιστορικής ενσυναίσθησης καταφεύγουμε σε μία άσκηση δημιουργικής γραφής, αφήνοντας στους μαθητές το περιθώριο να επιλέξουν μεταξύ δυο σεναρίων: Πρώτο σενάριο:Υποθέστε πως είστε ένας Χριστιανός του 19^{ου} στη Φλώρινα και συλληφθήκατε να κυκλοφορείτε βράδυ χωρίς λάμπα. Ως τιμωρία θα εργαστείτε στην τροφοδοσία του χαμάμ, μία ρυπαρή και ντροπιαστική για χριστιανούς εργασία. Περιγράψτε στους συμμαθητές σας την περιπέτειά σας. Δεύτερο σενάριο: Είστε μουσουλμάνος-α και ετοιμάζεστε να επισκεφτείτε το χαμάμ. Ποιά η προετοιμασία για την έξοδό σας και ποιες οι προσδοκίες σας;

Πρόκειται ουσιαστικά για τις δύο πτυχές του ίδιου χώρου και επιδιώκουμε οι μαθητές να κατανοήσουν πως κάτι που για τους μεν ήταν διασκέδαση, κοινωνική συναναστροφή, για τους δε μπορούσε να γένει αγγαρεία, επονείδιστη εργασία. Δημιουργώντας δικές τους ιστορίες, οι μαθητές αποκτούν ένα κίνητρο, για να ασχοληθούν με την ιστορία και κατανοούν την κατασκευή της ιστορικής γνώσης(Αβδελά, 1998, σ. 120). Εκτιμώμενος διδακτικός χρόνος:4 ώρες

3.6.5.ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΧΑΜΑΜ

- 1) Πώς αξιολογείτε την απουσία ανοιγμάτων του κτιρίου;

- 2) Αν ήσασταν μέλος του δημοτικού συμβουλίου της πόλης κι έπρεπε να ψηφίσετε σε συνεδρίαση υπέρ της διατήρησης κι ανάδειξης του μνημείου ή της κατεδάφισης αντίστοιχα, ποια θέση θα κρατούσατε;

- 3) Αν ήσασταν τουρίστας στην πόλη της Φλώρινας, πιστεύετε ότι υπάρχουν επαρκείς και κατατοπιστικές πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης;

- 4) Πιστεύετε πως είχαν θέση οι χριστιανοί σε αυτό το χώρο;

3.7.6ⁿ ΕΝΟΤΗΤΑ: “ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ”

3.7.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Σύμφωνα και με τη διατύπωση του Μπρεχτ ότι ωραίο είναι κάθε τι που φέρει τη σφραγίδα της κοινωνικής εξέλιξης, οι άνθρωποι “προηγούνται” έναντι των αντικειμένων-μνημείων, επικεντρωνόμαστε λοιπόν στη ζωή τους, έστω κι αν είναι εφήμερη έναντι των μνημείων. Οι προσωπικότητες και οι απλοί άνθρωποι σκιαγραφούνται στο πλαίσιο δράσης τους, συνδέονται με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, μέσα από τα αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν, τα σπίτια που ζούσαν, τα επαγγέλματα που ασκούσαν. Στο μικροσκόπιο της έρευνάς μας βρίσκεται η Φλώρινα ως οθωμανικό χωριό που μετεξελίχθηκε και αστικοποιήθηκε.

Η πολιτισμική ετερότητα αποτελούσε και αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας των κατοίκων της Φλώρινας. Ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η θρησκεία αποτελούσε το διακριτό γνώρισμα των κοινωνικών ταυτοτήτων των πληθυσμιακών ομάδων (Μάνος, 2004, σ.562, 571-572). Η καθημερινότητα της πόλης της Φλώρινας διαμορφωνόταν από τον ετερόκλητο πληθυσμό της που απαρτιζόταν από Χριστιανούς, Μουσουλμάνους κι Εβραίους. Υπήρχαν λοιπόν οι μουσουλμάνοι και οι μη μουσουλμάνοι. Οι μουσουλμάνοι έχαιραν προνομίων, ενώ οι υπόλοιποι είχαν υποδεέστερα ατομικά δικαιώματα, πλήρωναν επαχθέστερους φόρους, τύχαιναν μεροληπτικής αντιμετώπισης από τον Τούρκο δικαστή, τον καδή και υφίσταντο ακόμα και βαρύτερες ποινές. Διακρίσεις υφίσταντο ακόμα και ως προς την αμφίεσή τους: απαγορευόταν στους χριστιανούς να φορούν τουρμπάνια συγκεκριμένων χρωμάτων (λευκό ή πράσινο), τα σπίτια τους είχαν συγκεκριμένο χρωματισμό. Η θέση των Ελλήνων ήταν ιδιαίτερος δυσχερής, ιδιαίτερα σε περιοχές με συμπαγείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς.

Αν κάποιος ήθελε να κερδίσει την εύνοια του κατακτητή και να συναλλάσσεται μαζί του, όφειλε να μιλά τη γλώσσα του. Έτσι εξηγείται η επικράτηση της τουρκικής γλώσσας σε διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας (Βακαλόπουλος, 2000, σ.42-43). Κάθε συνοικία λοιπόν αποτελούσε μια διοικητική και φορολογική μονάδα που διοικούσε ο ιμάμης και είχε ως κοσμικό αντιπρόσωπο τον κεχαγιά. Αντίστοιχα στις χριστιανικές ή εβραϊκές συνοικίες το ρόλο αυτό είχαν οι παπάδες ή ραβίνοι. Οι θρησκευτικοί ηγέτες διοικούσαν και εκπροσωπούσαν τις συνοικίες ευθύνης τους. Συνιστούσαν όμως και έναν ισχυρό κοινωνικό σύνδεσμο: τα μέλη κάθε συνοικίας ήταν υπεύθυνα για τους

άπορους, τα ορφανά, την προίκα των κοριτσιών, όπως και για την περιφρούρηση της τάξης και της ηθικής. Υπήρχε πρόβλεψη εκ μέρους των μελών για τη φύλαξη κατά τις βραδινές ώρες, με περιπολίες νυχτοφυλάκων. Αυτό φανερώνει μια αλληλεγγύη και ισχυρούς δεσμούς κοινοτικής οργάνωσης. Οι κοινότητες του ελληνικού χώρου, με αναγωγές από την αρχαιότητα επιβίωσαν με την ανοχή της οθωμανικής διοίκησης, καθώς εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της διοίκησης(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 79).

Η θρησκεία υπαγόρευε τον τρόπο ζωής. Οι ναοί και οι ενορίες ήταν το επίκεντρο των δραστηριοτήτων. Εκεί συναθροίζονταν οι πιστοί, για να διευθετήσουν τα της κοινότητας(Μεκάσης, 2014). Οι κοινωνικές σχέσεις των Χριστιανών διαπλέκονταν στους κόλπους της εκκλησίας, σε αντιδιαστολή με τους Μουσουλμάνους που συγχρωτίζονταν στα χαμάμ. Μέσα από τις εκκλησίες γίνονταν οι γνωριμίες των νέων, ενώ στα ξύλινα χαγιάτια πιθανόν κανόνιζαν οι γριές τα προξενιά των νέων, μεταλαμπάδευαν γνώσεις πρακτικές και εμπειρίες, επιβίωναν οι παραδόσεις, κοινωνικοποιούνταν γενικά οι άνθρωποι. Χωρίς αμφιβολία εκεί θα εξυφαίνονταν και δόλοι (Μουτσόπουλος, 1996, σ. 86). Οι γυναίκες εκκλησιάζονταν ξεχωριστά από τους άντρες(Βακαλόπουλος, 2000, σ.71).

Η εναλλαγή των ενοριών θα πρέπει να ήταν συνηθισμένη, ενώ η έννοια του μαχαλά πρυτάνευε στην κοινωνική ζωή. Οι κάτοικοι των μαχαλάδων συνδέονταν, εκτός από τη γειτνίαση, με κοινές συνήθειες, ήθη, έθιμα. Μέσα από τον πυρήνα του μαχαλά ταξίδευαν τα νέα της κοινότητας, όπως και από τους ντελάληδες ή και μετά τον εκκλησιασμό της Κυριακής. Αυτοί ήταν οι τρόποι μετάδοσης των ανακοινώσεων της δημογεροντίας αναφορικά με τις εντολές της τουρκικής διοίκησης και την κατανομή των φόρων.

Στο έργο του Ανώνυμου "Ελληνική Νομαρχία" καταγράφεται ότι οι υπόδουλοι Έλληνες γεωργοί την περίοδο της τουρκοκρατίας ζούσαν σε τόσο δυσμενείς συνθήκες, χειρότερα ακόμα κι από τα ζώα. Στην κατάσταση αυτή είχαν περιέλθει όχι μόνο λόγω των κατακτητών αλλά και των κοτζαμπάσηδων. Οφείλαν να καταβάλουν τα απαιτούμενα για τη συντήρηση των ενόπλων ιππέων των Τούρκων Σπαχήδων και τα έξοδα διατροφής των τούρκικων στρατευμάτων, όταν αυτά κατέστειλαν κάποια αναταραχή. Οι αγάδες διέθεταν απεριόριστη εξουσία που άγγιζε τα όρια της ασυδοσίας(Μαρρέ, 1984, σ. 147-148). Σύμφωνα με το συγγραφέα Τζουμαλί βέβαια,

οι μουσουλμάνοι ήταν ολιγαρκείς άνθρωποι, ευτυχισμένοι με τα σπίτια, τα αμπέλια τους, τα χωράφια, τα μαγαζιά τους(Αλεξίου, 2008, σ.48-49).

Το 19^ο αι. αναδιοργανώθηκε η οθωμανική διοίκηση και σε αυτό το πλαίσιο εκλέγονταν κοινοτικοί άρχοντες επιφορτισμένοι με καθήκοντα, οι μουχτάρηδες/κεχαγιάδες, δημογέροντες. Μεταξύ των καθηκόντων τους ήταν η τοπική παραγωγή, το εμπόριο, η δημόσια υγεία, τα σχολεία, η λειτουργία των θρησκευτικών ιδρυμάτων, τα δημόσια έργα, η επίλυση διαφορών και η εξιχνίαση εγκλημάτων (Κασκαμανίδης, 2018, σ.45, 104, 149). Οι εκλογές των αρχόντων ήταν ελεύθερες, η εκλογή προσώπων υπαγορευόταν σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική του επιφάνεια(Βακαλόπουλος, 2000, σ. 79).

Στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας βρίσκονταν οι διοικητικοί, στρατιωτικοί άρχοντες μαζί με τους ανώτερους διοικητικούς υπαλλήλους. Τις αρχές του τόπου συγκροτούσαν ο αρχηγός των σπαχήδων, ο αρχηγός των γενίτσαρων, ο αγορανόμος, ο εισπράκτορας των τελών της αγοράς, ο κεχαγιάς της πόλης, ο αγάς του κεφαλικού φόρου(Οικονόμου, 2007, σ. 34). Κάτω από αυτή την ελίτ βρίσκονταν οι προύχοντες, οι αστοί της εποχής και ήταν επιφορτισμένοι με τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των πολιτών και κράτους. Στην τάξη αυτή υπάγονταν και οι θρησκευτικοί λειτουργοί(ιμάμηδες, δερβίσηδες). Στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκονταν οι απλοί πολίτες, τεχνίτες, έμποροι, αρτοποιοί... Τέλος υπήρχαν οι "προλετάριοι", νερουλάδες, αχθοφόροι, μικροπωλητές, επιστάτες, όπως και περιθωριακές ομάδες κλεφτών, ανέργων(Κασκαμανίδης, 2018, σ. 48).

Αναφορικά με τις κοινωνικές τάξεις του ελληνικού πληθυσμού: οι άλλοτε δυνατοί-τιμαριούχοι του Βυζαντίου αποτελούσαν πλέον μία μικρή μειοψηφία. Τώρα συνιστούν τους χριστιανούς σπαχήδες που σταδιακά αφομοιώνονταν. Η μεγάλη μάζα του λαού αποτελούνταν από τους βιοτέχνες, γεωργούς, βοσκούς, ελεύθερους, δουλολάροικους και σκλάβους. Οι χριστιανοί και μουσουλμάνοι βιοτέχνες που κατείχαν τεχνικές γνώσεις για την εξυπηρέτηση του συνόλου, οργανώνονταν σε συντεχνίες, τα "ρουφέτια" ή "εσνάφια". Τα μέλη αυτών των ενώσεων συνέδεε το κοινό οικονομικό συμφέρον. Πολλοί βιοτέχνες ασκούσαν ταυτόχρονα και το εμπόριο των ειδών που κατασκευάζουν. Άλλοι προσπαθούσαν να προωθήσουν τα προϊόντα τους στους εμπορικούς δρόμους ανατολής-δύσης.

Η άφιξη των καταδιωγμένων Εβραίων από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες έδωσε μια ώθηση στην οικονομική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες, οι διωγμένοι Εβραίοι και λίγοι Τούρκοι αποτέλεσαν τους εκπροσώπους της αστικής τάξης στα εμπορικά κέντρα του ελληνικού. (Βακαλόπουλος, 2000, σ.44-53).

Γενικά στη Φλώρινα την περίοδο που την επισκέφτηκε ο Εβλιγιά Τσελεμπί απαντάται δραστηριότητα και στους τρεις τομείς της παραγωγής: οι κάτοικοι καταπιάνονται με τη γεωργία. Είναι ιδιαίτερα σημαντική η καλλιέργεια καπνού. Συντηρούν κήπους, δραστηριοποιούνται συντεχνίες επαγγελματιών(παράγουν υφάσματα πουκαμίσων, μεταποιούν μέταλλα), ενώ υπάρχει πρόβλεψη για παροχή υπηρεσιών στους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας και της απονομής δικαιοσύνης(Κασκαμανίδης, 2018, σ. 110, 114-115).

Το 1834-1835 εμφανίστηκαν οι χριστιανοί επαγγελματίες της Φλώρινας οργανωμένοι σε εσνάφια από κοινού με μουσουλμάνους(Βούρη, 2004, σ.134-136). Η πόλη το 1881 διέθετε δέκαεπτά κλιβάνους, γεγονός που υποδεικνύει την αστικότητα του χώρου, δώδεκα χάνια, όλα ιδιωτικά, ξυλουργεία, εργαστήρια, πλήθος νερόμυλων. Υπήρχαν σιδηρουργεία, βυρσοδεψία, βαρελοποιεία, υποδηματοποιεία εγχώριας κατασκευής, καταστήματα ραπτικής και οινοπνευματοποιεία. Όλα αυτά μας επιτρέπουν να κάνουμε εικασίες για το βιοπορισμό του πληθυσμού και για το χαρακτήρα της πόλης(Βούρη, 2004, σ.140).

Κάποια από τα επαγγέλματα που καταγράφονται στον οδηγό του 1910 του Ιγγλέση, με τη μεγαλύτερη συχνότητα είναι αυτά του κεραμιτζή, γεγονός που μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι οι κεραμιτζήδες τον 20^ο αιώνα στη Φλώρινα συνιστούσαν μία επαγγελματική συντεχνία με παραγωγικό έργο. Έπονται τα επαγγέλματα του τσουκαλά, του φούρναρη, και του χασάπη. Με μικρότερη συχνότητα απαντώνται τα επαγγέλματα του σαπουντζή, του παπά, του μυλωνά και του κηπουρού, των τσαρουχάδων, κουρέων και δύο γουναράδων. Πολύ πιο σπάνια ήταν τα επαγγέλματα του εφαπλωματή, μαχαλελή, ιατρού, χρυσοχόου, βαφέα, κηροποιού...(Ηλιάδου, 2008). Γενικευτικά θα λέγαμε ότι οι Μουσουλμάνοι ασχολούνταν με το εμπόριο σίτου, ξύλου και τη μεταποίηση σιδήρου, ενώ οι Χριστιανοί δραστηριοποιούνταν στον εμπορικό και μεταποιητικό κλάδο(Γούναρης & Μιχαηλίδης, 2002, σ. 108). Το χριστιανικό στοιχείο, το έτος 1910, υπερείχε στον παραγωγικό τομέα, στο μεταπρατικό τομέα, ήλεγχε τις υπηρεσίες, όμως υστερούσε στα επαγγέλματα που

προϋπέθεταν επιστημονική κατάρτιση και στα οποία την πρωτοκαθεδρία είχαν οι Οθωμανοί(Ηλιάδου-Τάχου, 1996). Σύμφωνα με το συγγραφέα Τζουμαλί, οι μορφωμένοι της κωμόπολης ήταν οι Ρωμιοί(Αλεξίου, 2008, σ.48-49).

Το 1883 στην επαρχία Μογλενών διαβιούσαν 2433 οικογένειες ορθόδοξων και 699 οικογένειες σχισματικών που ισοδυναμούν σε 22225 ορθόδοξους και 4893 σχισματικούς(Ηλιάδου, 1997, σ.14, 142). Η συνοικία των εξαρχικών χριστιανών αναπτυσσόταν γύρω από το ναό του Αγίου Παντελεήμονα, του ενοριακού τους ναού (Βούρη, 2004, σ. 140). Οι Χριστιανοί της Φλώρινας από το 1870 ήταν διχασμένοι σε πατριαρχικούς και εξαρχικούς και συµμερίζονταν αντίστοιχα ελληνικά ή βουλγαρικά εθνικά ιδεώδη(Κασκαμανίδης, 2006, σ. 143). Η ρήξη στους κόλπους των χριστιανών επήλθε περί το 1870, όταν εγκαθιδρύθηκε βουλγαρικό σχολείο. Το 1870 συγκροτήθηκε και η εξαρχική κοινότητα της πόλης(Βούρη, 2004, σ.134-136). Διαιωνιζόταν ανταγωνισμός και ένταση μεταξύ των δύο ομάδων, εμφανής ακόμα και μεταξύ των μαθητών των δύο σχολείων, καθώς τον υπέθελπαν οι ίδιοι οι καθηγητές και των δύο πλευρών, προτρέποντάς τους να επιτίθενται στους αλλόδοξους(Μεκάσης, 2010).

Η Φλώρινα δε συνιστούσε εμπορικό ή θρησκευτικό προορισμό, απλώς εξυπηρετούσε τις ανάγκες του πληθυσμού της και συνιστούσε διαμεσολαβητικό σταθμό εμπορευμάτων(Κασκαμανίδης, 2004· Βούρη, 2004, σ. 138). Η οικονομία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν "κλειστή", κάθε οικογένεια προμηθευόταν τα απαραίτητα από τα κτήματα/περιβόλι, από το γείτονα ή από το παζάρι-πανηγύρι, ή από τουςπραματεντάδες. Κάθε σπίτι φρόντιζε να έχει αυτάρκεια(Μουτσόπουλος, 1996, σ. 86).

Ως τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων, το 1910, η Φλώρινα αριθμούσε 10000 κατοίκους, εκ των οποίων οι 6450 ήταν Τούρκοι, οι 3000 Έλληνες και 550 Βούλγαροι. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνει με ελάχιστη απόκλιση η Ηλιάδου και ο Χαλκιάπουλος(Βούρη, 2004, σ.140).

3.7.2.ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Οι στόχοι για την τελευταία ενότητα είναι οι μαθητές:

-να εμπεδώσουν την αλληλοκατανόηση και οικουμενικότητα των λαών.

-να οπτικοποιήσουν τους ανθρώπους που δημιούργησαν και έζησαν στα μνημεία που πραγματευτήκαμε.

-να αντιληφθούν τα κοινά ζητούμενα όλων των ανθρώπων, διαχρονικά, για μια πατρίδα, οικογένεια, ένα σπιτικό, εργασία.

-να καλλιεργήσουν το σεβασμό σε παναθρώπινες αξίες.

-να εργαστούν σε ομάδες.

Ως εκπαιδευτικό υλικό προβάλλουμε εποπτικό υλικό, όπου απεικονίζονται “οι μεν” και “οι δε”, οι χριστιανοί, μουσουλμάνοι και ρομά που έζησαν στη Φλώρινα τον 20^ο αιώνα(φωτο 46-52). Πρόκειται για φωτογραφικό υλικό και καρτ-ποσταλ, έχουμε και μια φωτο από το γλυπτό του Δογούλη, καθώς αποδίδει τριδιάστατα τις μορφές που αντικρύζουμε στις φωτογραφίες. Απομακρυνόμαστε από τα μνημεία καθαυτά και θέτουμε στο επίκεντρο τους ανώνυμους πρωταγωνιστές που τα κατασκεύασαν και έζησαν σε αυτά. Κρίνεται σκόπιμο να δούμε κάποιες φωτογραφίες του πληθυσμού της περιόδου, γυναίκες με παραδοσιακές ενδυμασίες, μουσουλμάνες, να αναδειχτεί ο ετερόκλητος πληθυσμός, για να αντιληφθούν οι μαθητές πώς ήταν οι άνθρωποι που δημιούργησαν και φιλοξενήθηκαν σε αυτά τα μνημεία.

Στη συνέχεια ως εκπαιδευτικό υλικό αξιοποιούμε κάποια αποσπάσματα από το έργο του Τούρκου λογοτέχνη Τζουμαλί που γεννήθηκε στη Φλώρινα το 1920 και καταγράφει τις αναμνήσεις του πατέρα του, λόγω του φιλειρηνικού και αντιπολεμικού πνεύματος που αποπνέει, ενώ το τελευταίο απόσπασμα προέρχεται από το αρχείο του Ταχσίν Ουζέρ, όπως το επεξεργάστηκε ο Ρουδομέτωφ.

Είναι θεμιτό στο κλείσιμο της ενασχόλησης μας με την περίοδο, τα μνημεία της και τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν, οι μαθητές να κατανοήσουν πως πέρα από τις όποιες διαφορές, είχαν πολλά κοινά, έζησαν και δημιούργησαν στον ίδιο τόπο, ήταν η κοινή πατρίδα τους. Μοιράστηκαν κοινές εμπειρίες, οι ζωές τους διαπλέχτηκαν. Αυτό είναι το ενστάλαγμα όλης της προσπάθειάς μας. Επιλέξαμε στο κλείσιμο της ενότητας να καταφύγουμε σε μελέτη πηγών για την περίοδο, από λογοτεχνικό έργο, τις οποίες μελετούν οι μαθητές χωρισμένοι σε ομάδες και καταγράφουν τις πληροφορίες που αντλούν για τη συνύπαρξη των πληθυσμών και τις μεταξύ τους σχέσεις. Στη συνέχεια τις κοινοποιούν ανά ομάδα και τις σχολιάζουν. Οι ιστορίες του Τζουμαλί περιέχουν εικόνες οικείες και γνώριμες. Οι περιγραφές του είναι ζώντανες

και γλαφυρές, μετουσιώνουν την εικόνα της πόλης την εποχή που την έζησε(Καρρά, 2008, σ. 42-46).

A.

Από τον τρόπο που αντιδρούσαν τους έβλεπε να αντιμετωπίζουν τη διακήρυξη της ελευθερίας ανάλογα με τον τρόπο ζωής που έκαναν, κι όχι ανάλογα με τη γλώσσα και τη θρησκεία τους. Οι περισσότεροι ήταν χωριάτες μικροκτηματίες κι άνθρωποι του σιναφιού. Ό,τι κι αν ήταν, Τούρκοι, Βούλγαροι ή Ρωμιοί, ήταν πλασμένοι, ζυμωμένοι με τις έγνοιες και τα προβλήματα του χωριού και του σιναφιού τους.[...] Με τη διακήρυξη της ελευθερίας κατάλαβαν για άλλη μια φορά πως όποια κι αν ήταν η γλώσσα κι η θρησκεία τους, είχαν όλοι τους κοινό μερτικό, αδιαφιλονίκητα δικαιώματα στα χώματα αυτά που είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει. Η γη αυτή ανήκε ξαφνικά σε όλους. Παρόλο που δεν τους είχε γίνει ακόμα συνείδηση, διαισθανόντουσαν από γενιάς σε γενιά, με την κοινή τους λογική πως η γη δεν έχει γλώσσα και θρησκεία. Η γη δεν ανήκει σε γλώσσες και θρησκείες αλλά σ'αυτούς που έχουν γεννηθεί και ζουν πάνω της. Δεν μπορεί να γίνει κτήμα του Τούρκου, του Ρωμιού ή του Βούλγαρου. Όποτε το δικαίωμα αυτό περιοριζόταν σε μια μόνο κοινότητα ανάμεσά τους, όποια κι αν ήταν αυτή, άρχιζε αμέσως ο καβγάς. Κι όσο θα γίνεται αυτή η αδικία, θα γίνεται καβγάς. Στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον.

Τζουμαλί, 1900, 'Ο θάνατος του καπετάν Ζόλε', σ. 99

B.

Ήταν τρία τέσσερα χρόνια μεγαλύτερός μου. Διάβαζε πολύ. Όπου κι αν κοιτούσες μες στο μαγαζί του έβλεπες εφημερίδες διπλωμένες στα τέσσερα, παρατημένες στον πάγκο, στις καρέκλες, στο ράφι με τα υφάσματα, στριμωγμένες πάνω στις σιδερένιες κρεμάστρες του τοίχου. Όποτε τον συναντούσα στο δρόμο τα χέρια του ήταν γεμάτα βιβλία. Στη Φλώρινα όλοι τον ήξεραν σαν τον Αρσένιο το ράφτη. Μπαινοβγαίναμε στο μαγαζί του κι ούτε που μας περνούσε απ'το μυαλό πως ήταν Ρωμιός κι ορθόδοξος. Κι εκείνος όλους τους καλωσόριζε, κι ήταν για όλους απλά και μόνο ο Αρσένιος ο ράφτης. Γι'αυτό σμίγανε στο μαγαζί του Βαλκάνιοι από κάθε έθνος, χωρίς καβγάδες και φασαρίες. Ήταν μάλιστα το μαγαζί του το στέκι όλων των ντόπιων που, όποια κι αν

ήταν η γλώσσα κι η θρησκεία τους, ορθόδοξοι, μουσουλμάνοι, Ρωμιοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Βλάχοι, Αλβανοί ή Τούρκοι, θέλαν να ζήσουν μαζί χωρίς φασαρίες κι έριδες.

Τζουμαλί, 'Ένας εισαγγελέας καμιά φορά...', Μακεδονία 1900, σ.200

Γ. Όταν οι Έλληνες κατέλαβαν την Φλώρινα έσκισαν τις φωτογραφίες μου που κρέμονταν στα σχολεία και στο Διοικητήριο. Ο ελληνικός πληθυσμός της Φλώρινας είπε στον Διοικητή. Ο Ταχσίν μπέης ήταν ένας άνθρωπος που αγαπούσε την πατρίδα. Τον εκτιμούσαν όλα τα μιλλέτια. Τότε ο ίδιος προσωπικά ο Έλληνας Διοικητής ξανατράβηξε τις φωτογραφίες τις έβαλε σε κορνίζα και τις κρέμασε στις παλιές τους θέσεις. Όταν το έμαθα προσευχήθηκα και ευχαρίστησα τον Θεό. Την ανθρωπιά και την Δικαιοσύνη την δεχόμαστε πάντα από όπου και αν προέρχονται...

Το απόσπασμα είναι από το έργο του Ρουδομέτωφ, 'Η Τελευταία Οθωμανική Διοίκηση της Μακεδονίας, μέσα από το Ημερολόγιο και το Αρχείο του Τούρκου Αξιωματικού Ταχσίν Ουζέρ, 1899 – 1912'.

Χωρίζοντας τους μαθητές σε τρεις ομάδες, αναθέτουμε να μελετήσουν τα αποσπάσματα, να μεταφέρουν στους συμμαθητές τους όσα διατυπώνονται και να ανταλλάξουν απόψεις για όσα λέγονται, συμφωνούν ή διαφωνούν; Έχουν νιώσει έτσι να συνδέονται με ανθρώπους αλλοεθνείς ή άλλης θρησκείας από αυτούς;

Επιλέχτηκαν αυτά τα παραθέματα, για να συνοψίσουν την κατακλείδα την ενασχόλησής μας ότι πάνω από όλα μετρά ο άνθρωπος ανεξαρτήτως ταυτότητας, ιδεολογίας, θρησκείας.

3.7.3.ΕΜΠΕΔΩΣΗ

Τα μέλη κάθε ομάδας θα υποδυθούν το ρόλο παιδιών ετερόκλητων πληθυσμιακών ομάδων της Φλώρινας του 17^{ου} -19^{ου} αιώνα: κάποιοι θα είναι μουσουλμάνοι, κάποιοι εξαρχικοί, κάποιοι χριστιανοί πατριαρχικοί, σλαβόφωνοι, Ρομά, Εβραίοι. Εκπρόσωπος κάθε ομάδας διατυπώνει την άποψή της ομάδας του για τις μεταξύ τους σχέσεις την περίοδο που μελετήσαμε, τα παράπονά του από τα μέλη των άλλων ομάδων και τις επιδιώξεις του. Στη συνέχεια τις παρουσιάζουν ενώπιον των συμμαθητών τους.

Η εκτιμώμενη διάρκεια για την ενότητα είναι δύο διδακτικές ώρες.

Μετά λοιπόν από την ενασχόληση μας με το κομμάτι της ιστορίας και του πολιτισμού του παρελθόντος, στην προσπάθειά μας να ανακεφαλαιώσουμε και να ανασυνθέσουμε την ατμόσφαιρα από την εποχή που μελετήσαμε, μπορούμε να οργανώσουμε μια γιορτή με υλικά που παραπέμπουν στην εποχή του ενδιαφέροντός μας. Η σκέψη μας είναι να οργανώσουμε μια πολιτισμική βραδιά με θεατρική παράσταση και παρουσίαση των στοιχείων που συλλέξαμε.

Θα αναρτήσουμε στην αίθουσα επιμελώς τα σχέδια και τις φωτογραφίες των μαθητών από όλες τις δραστηριότητες που οργανώσαμε. Προτείνουμε λοιπόν να γευτούμε γεύσεις που επιβιώνουν από το παρελθόν ως τις μέρες μας, θα παρασκευάσουμε "έλληνικό ή τούρκικο" καφέ, θα γευτούμε κεμπάπια Φλώρινας("kebar"= ψητό κρέας, τούρκικη λέξη). ένα έδεσμα που απαντάται στην περιοχή της Μακεδονίας με διάφορες ονομασίες. Πιθανότατα υπήρχε και πριν από την τούρκικη κατάκτηση και οι Τούρκοι τα ονόμασαν ψητά, δηλαδή kebar. Παρασκευάζονταν και πωλούνταν σε κεμπαπτήδικα της αγοράς, τα καταλάωναν τόσο οι χωρικοί που προσέρχονταν την ημέρα της αγοράς, όσο και οι κάτοικοι της πόλης στις εξόδους τους. (Μεκάσης, 2003-2004). Με τη λήξη του προγράμματός μας θα γευτούμε και φαγητό ανάλογο που φροντίζουμε να το προμηθευτούμε και να το μοιράσουμε στους μαθητές.

3.8.ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Καθώς πρόκειται για το κλείσιμο του project δε θα διανεύουμε στην τελευταία ενότητα φύλλα εργασιών, αντ'αυτών θα διανεύουμε φύλλα αξιολόγησης της συνολικής προσπάθειας. Προκειμένου να είμαστε αποτελεσματικοί και να βελτιωνόμαστε στο έργο μας είναι συνετό να αξιολογούμε τον εαυτό μας και το κοινό μας. Η αξιολόγηση είναι μια συνεχής διαδικασία, για να ελέγχουμε την έκβαση της έρευνάς μας και να την επαναπροσαρμόζουμε. Συνιστά μέσο ανατροφοδότησης, που μας πληροφορεί για την επιτυχία των μεθόδων και στρατηγικών μας(ΔΕΠΠΣ), ειδικά για το μάθημα της ιστορίας που φύσει ανανεώνεται διαρκώς και ο δάσκαλος οφείλει να αναδιπλώνεται, για να ανταπεξέλθει(Γιαννακόπουλος, 2004, σ.130).

Αξιολογούμε τους εκπαιδευτικούς στόχους που θέσαμε, την πορεία της μεθόδου μας, τη συμμετοχή των μαθητών μας, το αν κατέκτησαν δεξιότητες, γνώσεις, στάσεις, συναισθήματα, δεξιότητες αναπαράστασης του ιστορικού υλικού, την καθαυτή ερευνητική διάθεση και επινοητικότητα των μαθητών, την αλληλεπίδρασή

τους(Λεοντσίνης, ανάκτηση την 15^η Μαρτίου, 2021, σ.14). Ερευνάμε αν αξιοποιήθηκαν οι δυνατότητες του διαδικτύου, την ποιότητα των επιχειρημάτων και των διαλόγων. Ήταν αποτελεσματικές οι μέθοδοί μας; προσέλκυσαν τους μαθητές; Προσέφεραν ψυχαγωγία; Συμμετείχαν ευχάριστα οι μαθητές; Με τον τρόπο αυτό λαμβάνουμε ανατροφοδότηση και βελτιώνουμε τις δράσεις μας. Η σύγχρονη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας υπαγορεύει την αξιολόγηση των μαθητών βάσει της ομαδοσυνεργατικής μεθόδου, υπό μορφή project(Γιαννακόπουλος, 2004, σ.131). Στο τελικό λοιπόν στάδιο καλούμε τους μαθητές να αξιολογήσουν το πρόγραμμα, μέσω ερωτηματολογίου, κατά προτίμηση ανώνυμα. Έτσι αποκτάμε μια εικόνα για τις απόψεις των μαθητών:για το αν διασκέδασαν, αν έμαθαν, αν οι θεματικές ενότητες κέντρισαν την προσοχή τους, αν τους δημιουργήθηκαν θετικά συναισθήματα, αν συνεργάστηκαν καλά με τους συμμαθητές τους, αν αξιοποίησαν διαδικτυακούς ιστότοπους και λαμβάνουμε την ανατροφοδότησή μας(Μιχαλά, Τσώλης, 2018, σ. 368).

ΦΟΡΜΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

- 1) Οι θεματικές που μελετήσαμε σας φάνηκαν ενδιαφέρουσες; (Βαθμολογήστε από το 1-5, όπου 5=πολύ ενδιαφέρουσα και 1=αδιάφορη)
- 2) Αποκομίσατε νέες γνώσεις; (βαθμολογήστε από το 1-5, όπου 5=ναι, πολλές, 4=αρκετές, 3=κάποιες, 2=λίγες, 1=ίσως)
- 3) Θα θέλατε να συμμετάσχετε σε κάτι αντίστοιχο στο μέλλον; (5=σίγουρα, 4=ναι, 3=μάλλον, 2=ίσως, 1=όχι).
- 4) Διασκεδάσατε; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 5) Συνεργαστήκατε καλά στην ομάδα σας; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 6) Οι ιστότοποι που επισκεφτήκαμε σας φάνηκαν κατατοπιστικοί; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 7) Οι ιστότοποι που επισκεφτήκαμε σας φάνηκαν εύχρηστοι; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 8) Επισκεφτήκατε ξανά μόνοι σας κάποιους από τους ιστότοπους που είδαμε μαζί; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 9) Διασκεδάσατε στα παιχνίδια ανάληψης ρόλων; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 10) Σας βοήθησαν τα παιχνίδια ανάληψης ρόλων να κατανοήσετε καλύτερα τα μνημεία και τις κοινωνικές-ιστορικές συγκυρίες; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 11) Οι εικόνες-φωτογραφίες-cart postal σας βοήθησαν στην κατανόηση; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 12) Οι αγώνες επιχειρηματολογίας βοήθησαν στο να μπεείτε στη θέση των προσώπων και να κατανοήσετε τα γεγονότα; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).
- 13) Οι ασκήσεις δημιουργικής γραφής σας δυσκόλεψαν; (1=όχι, 2=ναι και όχι, 3=λίγο, 4=αρκετά, 5=πολύ)
- 14) Τα παραθέματα σας δυσκόλεψαν; (1=όχι, 2=ναι και όχι, 3=λίγο, 4=αρκετά, 5=πολύ)
- 15) Τα παραθέματα σας βοήθησαν στην κατανόηση; (5=πολύ, 4=αρκετά, 3=λίγο, 2=και ναι και όχι, 1=όχι).

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όσο κι αν η συλλογική μνήμη επιθυμεί να διαγράψει κάποιες σελίδες της ιστορίας κι αυτές ακόμα αποτελούν κομμάτι της ταυτότητας μας και ψύγματα αυτών των εποχών επιβιώνουν στις μέρες μας, στη γλώσσα μας, στην τέχνη, στον πολιτισμό της καθημερινότητάς μας. Είτε προσπερνάμε αδιάφορα είτε απαρνιόμαστε ως ξένα, η πόλη μας έχει αυτό το γνώρισμα, να διαφυλάσσει στους δρόμους της ένα σκηνικό άλλων εποχών, ξεχασμένο πολλές φορές από το χρόνο. Το πώς θα διευθετηθεί αυτό το πολιτισμικό απόθεμα είναι ζήτημα πρωτίστως πολιτικό, το πώς θα το προσλάβουν οι νέοι άνθρωποι είναι ζήτημα εκπαίδευσης κι εκεί υπεισέρχεται ο ρόλος των δασκάλων.

Σε αυτή την εργασία επιχειρήσαμε να κινητοποιήσουμε το ενδιαφέρον των μαθητών για κάποια από τα μνημεία της πόλης, άλλα σε καλή κατάσταση, άλλα ετοιμόρροπα, άλλα εξαφανισμένα, να τους εμπλέξουμε στη διαδικασία μάθησης. Επιχειρήσαμε να γνωρίσουμε καλύτερα το οικείο και το άλλο, το "ξένο", πάντα με σεβασμό, να αξιολογήσουμε το πώς επιβιώνουν στην πόλη μας, πώς έχουν αποτιμηθεί. Το κάναμε αυτό για να ανασυνθέσουμε ιστορίες, να τις συνδέσουμε με τα μνημεία, για να γνωρίσουν καλύτερα μέσα από το άλλο, τον εαυτό τους και την πόλη τους. Η προσέγγισή μας ήταν πολυαισθητηριακή, πραγματοποιήσαμε επισκέψεις στα μνημεία, για να τα αφουγκραστούμε καλύτερα, αναζητήσαμε την ιστορία τους και την ιστορία των ανθρώπων που έζησαν σε αυτά, ερμηνεύοντάς τα με το δικό μας τρόπο, δίδοντας περιθώρια αυτενέργειας. Προτρέψαμε τους μαθητές να ζήσουν τα γεγονότα, δραματοποιώντας τα, σαν να ήταν οι πρωταγωνιστές της ιστορίας, τα μετατρέψαμε σε παιχνίδια. Συνδύασαμε την ιστορία με τέχνη, ποίηση και τελικά δρέψαμε όλοι μαζί τους κόπους των προσπαθειών μας σε μια γιορτή που οργανώσαμε στο σχολείο μας.

Αν καταφέρουμε να εμφυσήσουμε το ενδιαφέρον των μαθητών για όσα πραγματευτήκαμε, παρά όλες τις διαστρεβλώσεις, παρανοήσεις, περιθωριακές χρήσεις του παρελθόντος που διαιωνίζονταν για χρόνια, θα έχουμε πετύχει το στόχο μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

1. Αβδελά, Έ. (1998). *Ιστορία και σχολείο*. Τετράδια 6. Αθήνα:Νήσος
2. Αθανασιάδου, Ι., Δασκαλάκη, Ν. (2004). Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Φλώρινα ως την απελευθέρωση(1912). Στο συλλογικό τόμο *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία & Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου
3. Ακαμάτη-Λιλιμπάκη, Μ. & Ακαμάτης, Ι. (2006). *Η ελληνιστική πόλη της Φλώρινας*. Θεσσαλονίκη:ΥΠΠΟ
4. Αλεξίου, Β. (2008). Η ζωή των παιδιών όπως τη σκιαγραφεί ο Ν. Τζουμαλί στο βιβλίο του "Μακεδονία 1900". Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου "Necati Cumali. 1921-2001: ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα"* του Παιδαγωγικού Τμήματος του ΠΔΜ. Επιμέλεια: Μ. Σουλιώτης. Θεσσαλονίκη:Βιβλιολογεΐον
5. Ανδρέου Α., Ηλιάδου- Τάχου, Σ. (2007). Τα κληροδοτήματα στη Μακεδονία ως το 1930. *Πρακτικά Συνεδρίου "Ο ευεργετισμός και τα κληροδοτήματα"*, Κύθηρα. Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων. Σσ.71-87. Ανάκτηση την 3^η Μάη 2020 από [:https://www.researchgate.net/publication/279526694_Ta_klerodotemata_ste_Makedonia_os_to_1930](https://www.researchgate.net/publication/279526694_Ta_klerodotemata_ste_Makedonia_os_to_1930)
6. Ανδρέου, Α., Ηλιάδου, Σ.(2008). Οι δομές της παιδείας στα "Κρυφά Σχολεία"(1453-1912). Στο *Η διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου. Αθήνα:Μεταίχμιο
7. Ανδρέου, Α., Ηλιάδου-Τάχου, Σ., Κασίδου, Σ. (2008). Κώδιξ πρακτικών των συνεδριάσεων της Ελληνικής Ορθοδόξου Αντιπροσωπείας της πόλεως Φλωρίνης 1907-1926. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου "Necati Cumali. 1921-2001: ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα"* του Παιδαγωγικού Τμήματος του ΠΔΜ. Επιμέλεια: Μ. Σουλιώτης. Θεσσαλονίκη: Βιβλιολογεΐον.
8. Ανδρέου, Α., Κασβίκης, Κ.(2008). Το μετέωρο βήμα της σχολικής ιστορίας στα νέα εγχειρίδια για το Δημοτικό Σχολείο. Στο *Η διδακτική της Ιστορίας*

- στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου. Αθήνα:Μεταίχμιο
9. Ασβεστά & Βιγγοπούλου, Α. (2001). Περιηγητές στα χαμάμ. Επιμέλεια Δ. Δαμασκός. Επτά ημέρες. *Καθημερινή*. Τεύχος 13^{ης} Μάη 2001. Ανάκτηση 15 η Απρίλη 2020.
 10. Βαϊνά, Μ. (1997). *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον 21^ο αι*. Αθήνα: Gutenberg
 11. Βακαλόπουλος, Α.(2000). *Νέα ελληνική ιστορία. 1204-1985*. Θεσσαλονίκη:Βάνιας
 12. Berard, (1987). *Τουρκία & Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες-Τούρκοι-Βλάχοι-Αλβανοί-Βούλγαροι-Σέρβοι*. Β' έκδοση. Μετάφραση: Μ. Λυκούδης. Εισαγωγή και σχόλια Θ. Πυλαρινός. Αθήνα: Τροχαλίας.
 13. Βλάχου, Μ. (2006). Η αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος και η οργανική του ένταξη στο μάθημα της Ιστορίας. Στο *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*. Επιμέλεια: Κόκκινος Γιώργος & Νάκου Ειρήνη. Αθήνα:Μεταίχμιο
 14. Βοκοτόπουλος, Π. (2004). *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*. Αθήνα:Εκδοτική Αθηνών
 15. Βούρη, Σ. (2004). Η Φλώρινα στο μεταίχμιο του 19^{ου}-20^{ου} αιώνα. Εθνικές συγκρούσεις και κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Στο συλλογικό τόμο *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία & Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου
 16. Burke, P. (2003). *Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*. Αθήνα: Μεταίχμιο
 17. Γαβριλάκη, Ε. (2008). *Το Μουσείο σαν παιχνίδι ή η Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων*. Ανάκτηση από ed.uoc.gr/~didgram/pdf/GAVRILAKI.pdf. στις 25, Νοέμβρη, 2019.
 18. Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ε. (2003). Η κοσμική τέχνη στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στο: *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*. Επιμέλεια:Ευ.

Ματθιόπουλος & Ν. Χατζηνικολάου. Ηράκλειο:Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

19. Γιαννακόπουλος, Δ. (2004). Η αξιολόγηση του μαθήματος της Ιστορίας και η αξιολόγηση της διδασκαλίας της Ιστορίας στην Ελληνική Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Στο *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*. Ανάκτηση από: <http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos9/GIANAKOPOULOS.pdf> τη 17η Μαρτίου, 2021
20. Γιαννούτσου, Ν. (2015). Αξιοποίηση των ψηφιακών μέσων στη μουσειοπαιδαγωγική. Στο *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*. Επιμέλεια:Νίκη Νικονάνου. Ανάκτηση από [eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ECD393/Εκπαιδευτικά Εργαλεία.pdf](http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ECD393/Εκπαιδευτικά_Εργαλεία.pdf)
21. Γκόρια, Σ. & Παπαδοπούλου, Μ. (2011). Πολυτροπικά κείμενα στο Νηπιαγωγείο:η περίπτωση των χαρτών. Στο *Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα:εφαρμογές στην επικοινωνία, την εκπαίδευση, τη μάθηση και τη γνώση*. Επιμέλεια:Μάριος Πουρκός και Ελένη Κατσαρού. Θεσσαλονίκη:Νησίδες
22. Γκότση, Σ. (2011). Το μουσείο, το μνημείο και οι διαφορετικοί κάτοικοι της πόλης. Για μια επαναδιαπραγμάτευση των ορίων της δημόσιας ιστορίας. *Monumenta*3.
23. Γούναρης, Β. (1994). Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940. *Μακεδονικά*, 29(1), σσ. 201-237.
24. Γούναρης, Β. & Μιχαηλίδης, Ι. (2002). Η νεότερη και σύγχρονη περίοδος. Στο *Η Φλώρινα και η περιοχή της*. Επιμέλεια: Ευάγγελος Κυριακούδης. ΝΑΦ
25. Δελαπόρτα, Α. (2017). *Δημόσιος βίος και Λαογραφία*. Σημειώσεις ΕΛΠ. Ανάκτηση την 21^η Μάη 2020 από <https://eap.academia.edu/AspasiaDelaport>
26. ΔΠΠΣ Ανάκτηση από http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/9deppsaps_Istorias.zip τη 16η Μαρτίου, 2021

27. Δημαράς, Α. (1988). *Η μεταρρύθμιση που δέν έγινε(Τεκμήρια ιστορίας).Α 1821-1894*. Αθήνα:1988
28. Δημητριάδης, Β. (1973). *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*.
29. Δρακοπούλου, Ε. *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή(12^{ος}-16^{ος} αι.)*. Ιστορία-τέχνη-επιγραφές. *Τετράδια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*. Αρ. 5. Αθήνα:Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία
30. Ζαρκάδα Πιστιόλη, Χ.(2003). *Η αρχιτεκτονική της Φλώρινας στην περίοδο του Μεσοπολέμου*. Διδακτορική διατριβή. ΑΠΘ.
31. Ζάρρα, Η. (2002). *Η νεότερη εκκλησιαστική ζωγραφική. Στο Η Φλώρινα και η περιοχή της*. Επιμέλεια: Ευάγγελος Κυριακούδης. ΝΑΦ
32. Ζάρρα, Ι.(2015). *Σχέσεις εκκλησιαστικής-θρησκευτικής και κοσμικής ζωγραφικής*. Στο συλλογικό έργο Ζάρρα, Ι., Μεράντζας, Χ., Τσιόδουλος, Σ. *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα:Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3926> (Ανάκτηση 16η Δεκέμβρη, 2019)
33. Ζάρρα, Ι.(2015). *Το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου και η καλλιτεχνική δημιουργία στην τουρκοκρατούμενη ηπειρωτική χώρα κατά τον 19^ο αι*. Στο συλλογικό έργο Ζάρρα, Ι., Μεράντζας, Χ., Τσιόδουλος, Σ. *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα:Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3926> (Ανάκτηση 16η Δεκέμβρη, 2019)
34. Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (1996). *Επί τη Επετείω της απελευθέρωσης της Φλωρίνης*. *Αριστοτέλης*, τ.239-240. Φλώρινα.
35. Ηλιάδου-Τάχου, Σ.(1996). *Προσωνύμια και επαγγέλματα των κατοίκων της Φλώρινας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*. *Αριστοτέλης*, τ.235-236. Φλώρινα.
36. Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (1997). *Οι δομές της κοινοτικής εκπαίδευσης στις εκκλησιαστικές επαρχίες Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς και Μογλενών κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*. Διδακτορική διατριβή. ΑΠΘ

37. Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2004). Η δημογραφική, οικονομική, κοινωνική και εκπαιδευτική εξέλιξη της πόλης της Φλώρινας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Στο συλλογικό έργο *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία & Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου
38. Ηλιάδου-Τάχου, Σ., Μπέτσας, Ι. (2008). Η εκπαίδευση στο μεταίχμιο 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα: Η περίπτωση της Φλώρινας. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 'Necati Cumali. 1921-2001: ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα'* του Παιδαγωγικού Τμήματος του ΠΔΜ. Επιμέλεια: Μ. Σουλιώτης. Θεσσαλονίκη: Βιβλιολογεΐον
39. Θεοδούλου, Αι. & Αρχοντάκης, Χ. (2016). Περιπατώντας στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: εκπαιδευτικό σενάριο με τη χρήση εικονικών και διαζώσης περιηγήσεων. Στο *Πρακτικά 4^{ου} Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Κεντρικής Μακεδονίας. 8, 9, & 10 Απριλίου 2016. 'Αξιοποίηση Τεχνολογίας των Επικοινωνιών στη Διδακτική Πράξη*. Επιμέλεια: Γιάννης Σαλονικίδης
40. Piadou-Tachou, S., Andreou, A. (2018). Education, urbanization and national identity's construction: the development of the semi-urban centers of western Greek Macedonia (1912-1936). Pp. 115-139
41. Καβαλιέρου, Μ. (2006). Η δραματοποίηση ως διδακτική πρακτική και η χρήση της στη διδασκαλία της Ιστορίας. Στο *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*. Επιμέλεια: Κόκκινος Γιώργος & Νάκου Ειρήνη. Αθήνα: Μεταίχμιο.
42. Καλλιβρετάκης, Λ., Χρυσανθόπουλος, Καμονάχου, Μ., Ζωγράφου Κ. (2013). *Τοπική Ιστορία: Θεωρία και Μεθοδολογία για ερευνητικές και εκπαιδευτικές δράσεις. Πρόγραμμα Επιστημονικών Μελετών 2013*. Ίδρυμα Ι. Λάτση. Συντονίστρια: Σ. Ματθαίου
43. Καλογιάννη, Αι.(2015). Η περίπτωση του Αθανασάκειου Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου. Στο *Αξιοποιώντας παιδαγωγικά τις επισκέψεις σε μουσεία. Πρακτικά Συνεδρίου 'Η Άνοιξη των Μουσείων'*. Σσ 115-134
44. Κανετάκη, Ε. (2001). Τα οθωμανικά Λουτρά. Επιμέλεια Δ. Δαμασκός. *Επτά ημέρες. Καθημερινή*. Τ. 13^{ης} Μάη 2001. Ανάκτηση 15^η Απρίλη 2020.

45. Καραμανωλάκης, Β. (2011). *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα(19^{ος}-20^{ος} αι.)*. Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Αθήνα
46. Καρρά, (2008). Ο ποιητής και πεζογράφος Νετζατί Τζουμαλί "μια γνωριμία με φόντο τη Φλώρινα". Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου "Necati Cumali. 1921-2001: ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα"* του Παιδαγωγικού Τμήματος του ΠΔΜ. Επιμέλεια: Μ. Σουλιώτης. Θεσσαλονίκη: Βιβλιολογεΐον
47. Κασβίκης, Κ. (2008). Υλικός πολιτισμός και αρχαιολογικές αφηγήσεις. Στο *Η διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου. Αθήνα:Μεταίχιμο
48. Κασβίκης, Κ. & Ανδρέου, Α. (2008). Περιβάλλοντα ιστορικής εκπαίδευσης εκτός σχολείου: ιστορικό τοπίο, αρχαιολογικοί χώροι και μουσεία, μνημεία και "τόποι" πολιτισμικής αναφοράς. Στο συλλογικό έργο *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*. Επιμέλεια: Νίκη Νικονάνου & Κώστας Κασβίκης. Αθήνα: Πατάκη.
49. Κασκαμανίδης, Γ. (2004). Οθωμανική τοπογραφία στη Φλώρινα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στο συλλογικό τόμο *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία & Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου
50. Κασκαμανίδης, Ι. (2008). Η Φλώρινα κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Χαρτογράφηση των συνοικιών της πόλης. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου "Necati Cumali. 1921-2001: ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα"* του Παιδαγωγικού Τμήματος του ΠΔΜ. Επιμέλεια: Μ. Σουλιώτης. Θεσσαλονίκη: Βιβλιολογεΐον
51. Κασκαμανίδης, (2018). *Οθωμανική ιστορία Φλώρινας*.
52. Κόκκινος, Γ., (1998). *Απο την Ιστορία στις Ιστορίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
53. Κόκκινος, Γ. *Η διδακτική της Ιστορίας. Διεπιστημονικό αλλά και αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο. Η ελληνική απόκλιση*. Ανάκτηση από [8540.pdf \(ekt.gr\)](#) την 15^η Μαρτίου 2021.
54. Κόκκινος, Γ., Γατσωτής, Π. (2008). Επιστημολογία της Ιστορίας, Διδακτική της Ιστορίας και εκπαιδευτική έρευνα. Στο *Η διδακτική της Ιστορίας στην*

Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου.
Αθήνα:Μεταίχιμο

55. Κολιόπουλου, Ι. (2000). Ιστορία της Ελλάδος από το 1800. *Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων*, τεύχος Α'. Θεσσαλονίκη:Βάνιας.
56. Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία(1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Αθήνα:Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
57. Κουσερή, Γ. (2017). Έκφραση ιστορικής σκέψης στο σχολείο και το Μουσείο. *Στο Νέα Παιδεία* Τ. 162 Σ.σ. 115-138
58. Κουτουζιάδου, Α. (2007). *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση, (1830-1913)*. Διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
59. Κωτίδης, Α. (1993). *Μοντερνισμός και "Παράδοση" στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*. Θεσσαλονίκη:University Studio Press
60. Κωτσόπουλος, Σ., Στόιος- Χριστόπουλος, Α. & Γεωργαντά, Α.(2015). Οι παραδοσιακοί νερόμυλοι της περιοχής Φλώρινας-Πρεσπών. Ιστορικό πλαίσιο- Γεωγραφικός εντοπισμός-Τυπολογία-Προτάσεις αξιοποίησης. Ανάκτηση την 8^η, Απρίλη 2020 από <https://www.archaiologia.gr/blog/2015/08/31/%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%B A%CE%BF%CE%AF-%CE%BD%CE%B5%CF%81%CF%8C%CE%BC%CF%85%CE%BB%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%87/>
61. Λεβενιώτης, Γ. (2018). Τα γλωσσικά κατάλοιπα(οικωνύμια, τοπωνύμια, προσηγορικά) ως ιστορική πηγή για τη μεσαιωνική σλαβική παρουσία στον ελλαδικό χώρο. Στο *ChurchStudies*, No 15. Nis. Ανάκτηση την 4^η Απρίλη 2020 από <https://crkvenestudije-churchstudies.com/index.php/studies/issue/view/15>
62. Λεοντσίνης, Γ. (2002). Το μουσείο στο πλαίσιο της διδακτικής της γενικής και της τοπικής ιστορίας. Στο *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*.

Επιμέλεια: Γιώργος Κόκκινος, Ευγενία Αλεξάκη. Αθήνα: Μεταίχμιο & Πανεπιστήμιο Αιγαίου

63. Λεοντσίνης, Γ. *Τοπική Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Ανάκτηση από <https://www.academia.edu/1097547/> την 15^η Μάρτη, 2021
64. Μάνος, Ι. (2004). Σύγχρονη Ανθρωπολογική Έρευνα στη Φλώρινα: Θεωρητικοί άξονες, εννοιολογικά εργαλεία και πολιτισμικές αναπαραστάσεις της τοπικής πραγματικότητας. Στο συλλογικό τόμο *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία & Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου
65. Μαρρέ, Γ. (1984). *Τουρκοκρατία στον ελλαδικό χώρο. 1453-1821*. Αθήνα: Δημητριάδης
66. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ. (2002). Τα χρόνια της Τουρκοκρατίας (14^{ος}-18^{ος} αιώνας). Στο *Η Φλώρινα και η περιοχή της*. Επιμέλεια: Ευάγγελος Κυριακούδης. ΝΑΦ
67. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ. (2008). Πολιτιστική κληρονομιά και εκπαίδευση. Γιατί και πώς. Στο συλλογικό έργο *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*. Επιμέλεια: Νίκη Νικονάνου & Κώστας Κασβίκης. Αθήνα: Πατάκη.
68. Μεκάσης, Δ. (2003-2004). Μακεδονικά και Φλωρινιώτικα Ιστορικά και Λαογραφικά άρθρα. *Αριστοτέλης*. Τ. 267-274
69. Μεκάσης, Δ. (2010). Η Γειτονιά Βαρόσι και η παλιά αγορά. Μέρος Α'. Ανάκτηση την 6^η Μάη 2020 από [:http://kparlapani.blogspot.com/2010/01/blog-post_3651.html](http://kparlapani.blogspot.com/2010/01/blog-post_3651.html)
70. Μεκάσης, Δ. (2010). Η Γειτονιά Βαρόσι και η παλιά αγορά. Μέρος Β'. Ανάκτηση την 6^η Μάη από: http://kparlapani.blogspot.com/2010/01/blog-post_24.html
71. Μεκάσης, Δ. (2010). Η Γειτονιά Βαρόσι και η παλιά αγορά. Μέρος Γ'. Ανάκτηση την 6^η Μάη από: http://kparlapani.blogspot.com/2010/01/blog-post_25.html

72. Μεκάσης, Δ. (2010). Η Γειτονιά Βαρόσι και η παλιά αγορά. Μέρος Δ'. Ανάκτηση την 6^η Μάη από:http://kparlapani.blogspot.com/2010/01/blog-post_6926.html
73. Μεκάσης, Δ. (2010). Η γειτονιά Τσεκούρι. Ανάκτηση τη 2^η Μάη 2020 από: <http://kparlapani.blogspot.com/2010/03/blog-post.html>
74. Μεκάσης, Δ.(2013). Το πέρασμα των Σέρβων από τη Φλώρινα.Ανάκτηση τη 2^η Μάη 2020 από:<https://www.florinapress.gr/epistoles/%CF%84%CE%BF-%CF%80%CE%AD%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%83%CE%AD%CF%81%CE%B2%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%86%CE%BB%CF%8E%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%B1/>
75. Μεκάσης, Δ.(2014). Ο ιερός Ναός του Αγίου Γεωργίου της Φλώρινας. Στο *Florinapast.mysch.gr* τη 13^η Απρίλη 2014. Ανακτήθηκε την 22^η Απρίλη, 2020
76. Μεκάσης, Δ. (2012). Η κατάληψη της Φλώρινας από τους Τούρκους. Ανάκτηση την 30^η Απρίλη 2020 από:https://florina-history.blogspot.com/2012/12/blog-post_26.html
77. Μεκάσης, Δ. (2013). Η κατεδάφιση των επτά τζαμιών της Φλώρινας. Ανάκτηση την 3^η Μάη 2020 από:http://florineanews.blogspot.com/2013/01/blog-post_2701.html
78. Μεκάσης, Δ. (2013). Το αρχαίο λουτρό της Φλώρινας. Ανάκτηση την 3^η Μάη 2020 από: http://florineanews.blogspot.com/2013/09/blog-post_4415.html
79. Μεκάσης, Δ. (2013). Το πέρασμα των Σέρβων από τη Φλώρινα. Ανάκτηση τη 2^η Μάη απόhttp://florineanews.blogspot.com/2013/11/blog-post_9846.html
80. Μεκάσης, Δ. (2014). Το εθνικό οικοτροφείο Φλώρινας. Ανάκτηση την 3^η Απρίλη 2020 από <https://www.florinapast.mysch.gr/?p=2847>
81. Μεκάσης, Δ. (2018). Ο μεγάλος πύργος στο Βαρόσι και ο Αρναούτικος Μαχαλάς της Φλώρινας. Ανάρτηση τη 2^η Μάη 2020 από <https://www.florinapast.mysch.gr/?p=4838>

82. Μέρτζος, Ν. (2017). Άνω Μακεδονία. Φλώρινα: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας
83. Μητούλα, Ρ. (1999). Η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ως παράγοντας διατήρησης της φυσιογνωμίας της πόλης. *Αρχαιολογία & Τέχνες*. Τ. 72. Ιούνιος, Σ.σ. 67-71
84. Μιχαλά, Μ. & Τσώλης, Δ. (2018). Αξιοποίηση των τεχνολογιών ψηφιοποίησης και παιχνιδοποίησης στο σχεδιασμό, ανάπτυξη και αξιολόγηση εκπαιδευτικού προγράμματος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την τέχνη και τον πολιτισμό. Στο *Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνέδριου Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Σκριάπας. Σ.σ. 363-368
85. Μουστάκας, Κ. (2015). Ιστορία των μεσαιωνικών Βαλκανίων από την κάθοδο των Σλάβων στη Βυζαντινή ηγεμονία. (7^{ος} -11^{ος} αι.). Ανακτήθηκε από το Repository.kallipos.gr/bitstream/11419/5843/1/04_PDF_Istoria_twn_mesaiwn_ikwn_Valkaniwn_H_Egkatastash_twn_Slavykwn_Fylwn_sta_Valkania.pdf (ανάκτηση 4^η Απρίλη, 2020)
86. Μουτσόπουλος, Ν. (1996). *Μακεδονικά βιώματα. Αρχιτεκτονικές απόψεις: 1964-1996*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
87. Μουτσόπουλος, Ν. (2003). *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Μακεδονίας. Εκκλησίες του Νομού Φλώρινας*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης
88. Μπαλτά, Ε. (2001). Οθωμανικά λουτρά. Το λουτρό σ' Ανατολή και Δύση. Επτά ημέρες. Επιμέλεια Δ. Δαμασκός. *Καθημερινή*. Τεύχος 13^{ης} Μάη 2001. Ανάκτηση 15^η Απρίλη 2020.
89. Μπαμπινιώτης, Γ. (1992). Παράδοση και Νεωτερισμός. *Βήμα*. Επιφυλλίδες της 12^{ης} Απριλίου 1992 (Ανάκτηση Νοέμβρης 2019).
90. Μποσδελεκίδου, Ζ. (2000). Φλώρινα-ιστορική αναδρομή. Η πολεοδομική εξέλιξη της πόλης της Φλώρινας από την απαρχή της μέχρι το 1939. Ανάκτηση την 28^η Απρίλη 2020 από http://library.tee.gr/digital/koz/dma_m409/dma_m409_bosdelekidou.pdf

91. Μπούνια, Α. & Νικονάνου, Ν. (2008). Μουσειακά αντικείμενα και ερμηνεία:δημιουργώντας την εμπειρία, επιδιώκοντας την επικοινωνία. Στο *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*. Επιμέλεια:Νικονάνου, Ν. & Κασβίκης, Κ. Αθήνα: Πατάκης
92. Μπούνια, Αλ. (2015). Προσεγγίζοντας διαφορετικές κοινότητες: Δράσεις κοινωνικής ένταξης, διαπολιτισμικής αγωγής και διεύρυνσης της προσβασιμότητας για εμποδιζόμενα άτομα. Στο Νικονάνου *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*. Αναρτήθηκε από το eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ECD393/ΕκπαιδευτικάΕργαλεία.pdf
93. Νάκου, Ει.(2006). Διδακτική της ιστορίας, υλικός πολιτισμός και μουσεία. Στο *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*. Επιμέλεια: Κόκκινος Γιώργος & Νάκου Ειρήνη. Αθήνα:Μεταίχμιο
94. Νάκου, Ε. (2008). Προσεγγίζοντας το παρελθόν στο παρόν με διαφορετικά πολιτισμικά εργαλεία. Στο *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*. Επιμέλεια:Νικονάνου Ν. & Κασβίκης Κ. Αθήνα: Πατάκης
95. Νικονάνου Ν. (2015). Μουσειοπαιδαγωγικές μέθοδοι:Συμμετοχή-εμπειρία-δημιουργία. Στο *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*. Επιμέλεια:Νίκη Νικονάνου. Ανάκτηση από eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ECD393/ΕκπαιδευτικάΕργαλεία.pdf
96. Delvoye, C. (1999). *Βυζαντινή Τέχνη*. Μετάφραση:Μαντώ Παπαδάκη. Αθήνα:Παπαδήμα
97. Οικονόμου, Αι.(2007). *Συγκριτική διερεύνηση της αρχιτεκτονικής συγκρότησης και περιβαλλοντικής συμπεριφοράς των παραδοσιακών κατοικιών του 19^{ου} αι. στη Φλώρινα*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Ε.Μ.Π.
98. Οικονόμου, Αι. & Στόιος, Α.(2009). Τεκμηρίωση και μελέτη αποκατάστασης των τριών μεταβυζαντινών μνημείων της Φλώρινας. *2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων*. Αθήνα: Εταιρεία Έρευνας και Προώθησης της Επιστημονικής Αναστήλωσης Μνημείων. Σσ. 136-138

99. Οικονόμου, Αι. (2014). Η Αρχιτεκτονική της Φλώρινας κατά την Απελευθέρωση. Η μετάβαση από την Ανατολή στη Δύση. Η Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα. Ανάκτηση την 27η Απρίλη, 2020 από https://www.academia.edu/attachments/36773955/download_file?st=MTU4Nzk5MDQzMCw0Ni4xNzYuNzkuMjM5&s=swp-splash-paper-cover
100. Οικονόμου, Αι. (2013). Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου στη Βεύη(Μπάνιτσα) Φλώρινας. Στο *Churches in Greece*. 1453-1850. Vol 7. Ανάκτηση την 28^η Απρίλη 2020 από: <https://html2-f.scribdassets.com/65dnuj3m2o2va3sg/images/1-029ceb5823.jpg>
101. Οικονόμου, Αι. (2014). Το δομικό σύστημα της Παραδοσιακής κατοικίας του 19^{ου} αι. στη Φλώρινα. 2^ο Εθνικό Συνέδριο 'Ιστορίας των Δομικών Κατασκευών'.
102. Οικονομου, Α., & Georgopoulos, P. (2017). The Byzantine Fortress of Chlerinos (Florina) in NW Greece. *10th International Symposium on the Conservation of Monuments in the Mediterranean Basin, 2018*. Ανάκτηση την 21^η Φλεβάρη, 2021 από https://www.academia.edu/attachments/55340820/download_file?st=MTYxMzkwNjIxMCwxNzguNTkuMTc3LjM5&s=swp-splash-paper-cover
103. Παληκίδης, Α. (2008). Η εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας. Στο *Η διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*. Επιμέλεια Αντρέας Ανδρέου. Αθήνα:Μεταίχμιο
104. Παπαγιαννάκης, Μ. (2016). *Το κτίριο Πέιου στον πυρήνα του ιστορικού κέντρου της Φλώρινας. Ανάλυση-Τεκμηρίωση και Πρόταση Αποκατάστασης-Επανάχρησης*. Φλώρινα:Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας' Βασιλική Πιτόσκα''
105. Παπανικολάου, Μ. (1994). Η εικονογράφηση της ελληνορθόδοξης εκκλησίας του Μονάχου. Στο *Το μπλε άλογο*. Επιμέλεια:Μιλτιάδης Παπανικολάου. Θεσσαλονίκη:Βάνιας
106. Παπανικολάου, Μ. (1994). Η τέχνη στη σύγχρονη Μακεδονία. Στο *Το μπλε άλογο*. Επιμέλεια:Μιλτιάδης Παπανικολάου. Θεσσαλονίκη:Βάνιας

107. Παπανικολάου, Μ. (1994). Ο ιδεαλισμός στην ελληνική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα. Στο *Το μπλε άλογο*. Επιμέλεια:Μιλτιάδης Παπανικολάου. Θεσσαλονίκη:Βάνιας
108. Πουκεβίλ, Φ. *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία. (Άνοιξη του 1806)*. Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Γιάννης Τσάρας. Θεσσαλονίκη:Κυριακίδης
109. Παπαρούση, Μ., Τσιλιμένη, Τ., Κιοσσές, Σ. (2011). Γνωστική Ποιητική και Λογοτεχνία: Αξιοποιώντας την εννοιολογική μεταφορά στην ερμηνευτική προσέγγιση της ποίησης. Στο *Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα:εφαρμογές στην επικοινωνία, την εκπαίδευση, τη μάθηση και τη γνώση*. Επιμέλεια:Μάριος Πουρκός και Ελένη Κατσαρού. Θεσσαλονίκη:Νησίδες
110. Πουρκός, Μ. (2011). Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα στη σύγχρονη κοινωνία. Στο *Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα:εφαρμογές στην επικοινωνία, την εκπαίδευση, τη μάθηση και τη γνώση*. Επιμέλεια:Μάριος Πουρκός και Ελένη Κατσαρού. Θεσσαλονίκη:Νησίδες
111. Πουρκός, Μ. (2011). Ο ρόλος της μεταφοράς στη γνώση και τη μάθηση:προς μία βιωματική, ευρετική και διαλογική-επικοινωνιακή ψυχοπαιδαγωγική. Στο *Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα:εφαρμογές στην επικοινωνία, την εκπαίδευση, τη μάθηση και τη γνώση*. Επιμέλεια:Μάριος Πουρκός και Ελένη Κατσαρού. Θεσσαλονίκη:Νησίδες
112. Ρουδομέτωφ, Ν. (2009). Η Τελευταία Οθωμανική Διοίκηση της Μακεδονίας, μέσα από το Ημερολόγιο και το Αρχείο του Τούρκου Αξιωματικού Ταχσίν Ουζέρ, 1899 – 1912. Καβάλα: Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας.
113. Σβορώνος, Ν. (1999). *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Βιβλιογραφικός Οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά. Μετάφραση Αικ. Ασδραχά. Αθήνα:Θεμέλιο
114. Στεφάνου, Ε., Αθανασιάδης, Η., Στέφος, Ε.(2013). Μνημεία Ιστορίας και Πολιτιστικής Κληρονομιάς:Νοηματοδότηση και Ιεράρχηση των Μνημείων και Υλικών Καταλοίπων του Παρελθόντος. Παιδαγωγικά Ρεύματα στο Αιγαίο:Διεθνής Περιοδική Έκδοση Παιδαγωγικών Προβλημάτων.

Ανάκτηση την 14^η Φλεβάρη, 2021 από:
https://www.academia.edu/attachments/31919267/download_file?st=MTYxMzMyNTY5MSw0Ni4xNzYuNjguMjI5&s=swp-splash-paper-cover

115. Τάνταρος, Σ. (2010). Η ανάπτυξη των ανώτερων γνωστικών λειτουργιών: η συμβολή του L. Vygotsky στην ποιοτική έρευνα. Στο *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση. Επιστημολογικά, μεθοδολογικά και ηθικά ζητήματα*. Επιμέλεια: Μάριος Πουρκός & Μανόλης Δαφέρμος. Αθήνα: Τόπος
116. Τρανταλίδου, Κ. (1985). *Αρχαιολογική Τοπογραφία του Νομού Φλώρινας* (Συνοπτική Επισκόπηση). Φλώρινα: Έκδοση της Νομαρχιακής Επιτροπής Λαϊκής Επιμόρφωσης Φλώρινας.
117. Τσαπάνου Κωτσοπούλου. Η πορεία του ρυμοτομικού σχεδίου πόλης Φλώρινας (2002).
118. Τσιόδουλος, Σ. (2015). Η κοσμική ζωγραφική στη Β. Ελλάδα (18^{ος}-19^{ος} αι.). Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Στο συλλογικό τόμο Ζάρρα, Ι., Μεράντζας, Σ., Τσιόδουλος, Σ. (2015). *Από τον μεταβυζαντινό στο νεότερο ελληνικό πολιτισμό. 16^ο-20^ο αι. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής*, www.kallipos.gr
119. Τσιώκας, Α. (2002). Τα εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα. Στο *Η Φλώρινα και η περιοχή της*. Επιμέλεια: Ευάγγελος Κυριακούδης. ΝΑΦ
120. Φέρλα, Κ., Τζεδόπουλος, Γ. & Καμάρα, Α. (2018). Ψηφιακό περιεχόμενο, επικοινωνία και πολιτιστική κληρονομιά: προς μία σφαιρική αντίληψη του πολιτιστικού αποθέματος στην ψηφιακή εποχή. Στο *Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2017*. Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Σκριάπας. Σσ.355-361
121. Φουρλίγκα, Ε., Γαβριηλίδου, Ι., Βεροπουλίδου, Ρ. (2004). *Ανακαλύπτοντας το παρελθόν*. Επιμέλεια: Δημήτριος Ναλπάντης. ΥΠΠΟ. ΜΒΠ. Εκπαιδευτικά Προγράμματα

122. Χατζηνικολάου, Κ. (2011). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας της Άνω Μακεδονίας. *Μακεδονικά*, 38, 1-20. doi:<https://doi.org/10.12681/makedonika>. Ανάκτηση την 30^η Οκτώβρη 2020.
123. Χριστόπουλος, Δ., Εφραίμογλου, Ε., Χατζή, Σοφιανόπουλος, Γ. (2018). Χρησιμοποιώντας την εικονική αναπαράσταση πραγματικού χρόνου και την κατάλληλη ιστορική αφήγηση για την ανάδειξη μνημείων πολιτιστικής κληρονομιάς. Η μελέτη περίπτωσης ‘‘Αγία Σοφία’’:1500 χρόνια ιστορίας. Στο *Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνέδριου Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2017*. Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Σκριάπας. Σσ.319-323

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ:

1. Γκότσης, Σ.(2011). *Το μουσείο, το μνημείο και οι διαφορετικοί κάτοικοι της πόλης. Για μια επαναδιαπραγμάτευση των ορίων της δημόσιας ιστορίας*. Ανάκτηση από [https://selidodeiktis.edu.gr F%84%CE%B9/](https://selidodeiktis.edu.gr/F%84%CE%B9/)την 11^η Δεκέμβρη, 2019.
2. https://history.eled.uowm.gr/?page_id=8844
3. <http://www.imflorinas.gr/agios-agathaggelos> Άγιος Αγαθάγγελος. Ανάκτηση την 21^η Μάη 2020

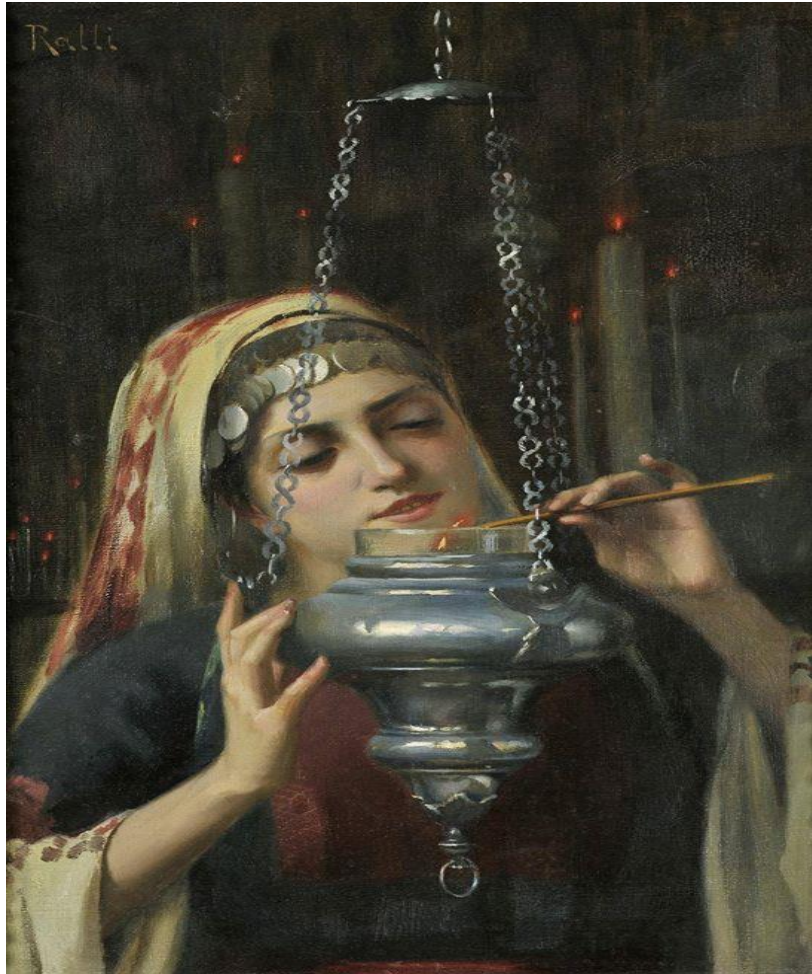
ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ:

ΠΣΔΣ, 12-4-1926, σ.366

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

1. "Το άναμμα του τσιπουκιού", Σαββίδης(1899). Συλλογή Κουτλίδη

2. "Εσωτερικό εκκλησίας", Θ. Ράλλης(1852-1909) Συλλογής Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη:

https://scontent.fath7-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/s960x960/93313239_1883757918426829_4356217566910218240_o.jpg?_nc_cat=100&_nc_sid=8024bb&_nc_oc=AQIZVV8Dr4NI2cdul8Q2NpWEUHiRoFjVLjvIkWQ0CYMBwnCqOSMxtlefGG-mXfA5BiU&_nc_ht=scontent.fath7-1.fna&_nc_tp=7&oh=9977dd8383b9b758ac4b36762c808d44&oe=5ECB1B79

3. "Φυλακισμένος" (1909). Θ. Ράλλη (1852-1909). Κληροδότημα Ράλλη, Εθνική Πινακοθήκη

https://scontent.fath7-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/s960x960/93136615_1879887582147196_1354066861871857664_o.jpg?nc_cat=103&nc_sid=8024bb&nc_oc=AQnd0_u3tvkst_19jZOWU2tHk6vbLd5o0DXRT8gDvIHBcuyKdISBWLRUOJoOBS30Oo&nc_ht=scontent.fath7-1.fna&nc_tr=7&oh=13ca2534108520fa43354d6816d56508&oe=5ECC46F2

4. "Το άρμεγμα της κατσίκας", Βώκου(1859-1902), Συλλογή Κουτλίδη

https://www.facebook.com/nationalgalleryathens/photos/a.749958305140135/1817819588353996/?type=3&eid=ARAE3aiCesQTQ60xz3Iq5H0Ge6pqUI3BiwHD27mxUEIXJzw_dUJYaIRo0nrH-

jYne5koEswbZhRDnfv3&__xts__%5B0%5D=68.ARCfcCm4eNsrdMCEDSMM5kXBqRp1dCRtTC
whOFDpC-CeDWDjECq3yOoIQckcl3ssrFvAQBp3MnlUB1ym6kbeP1df_mArXLG8-
oGhrFV8quxpRlevhgVUEntzFJqGdhsOuWvey04igMi5GDfO4qt5zjL5tH2pqV3N6T1AMluTv6J8
N65iSY5ay_SRCv2SiQokiVWvd5_tyaN4azMKOEUqrwdMby-gT84PJowD7HcYwRPstua-
Jeq7UNmxFJ3kwcXeXloUhScjiezTGam-q0Q_4DjfBmb-
jZpGyd3_d5L7B35lpoLlcMSOHI01CK7ddTe_9dWKzrwMAOFE1a1g2Rfm6I6IA&__tn__=EEHH-
R

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

5. Αποψη της πόλης, Αρχείο Νιτσάγια. Φωτο γαλλικής στρατιάς/ Ανάκτηση από https://scontent.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/s110x80/79697408_2497777743875329_7868159436622135296_o.jpg?_nc_cat=100&ccb=2&_nc_sid=e007fa&_nc_ohc=7ewGKkvD4z8AX_28a5d&_nc_ad=z-m&_nc_cid=0&_nc_ht=scontent.xx&tp=7&oh=5c190808048f3fde7b826923f2764328&oe=60335ACE

6. Η αγορά της πόλης, Γαλλική cart postal /Ανάκτηση από https://scontent.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/cp0/s110x80/81511938_2517020038617766_1749187128501207040_o.jpg?_nc_cat=106&ccb=2&_nc_sid=e007fa&_nc_ohc=qnx7zSgGnYMAX91qApB&_nc_ad=z-m&_nc_cid=0&_nc_ht=scontent.xx&tp=28&oh=a0cd59a2abeb8e92534c2d309119e61d&oe=6031D4CB

ΕΝΟΤΗΤΑ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

7. Δομικό σύστημα

8. Θεμελίωση κτιρίων

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ

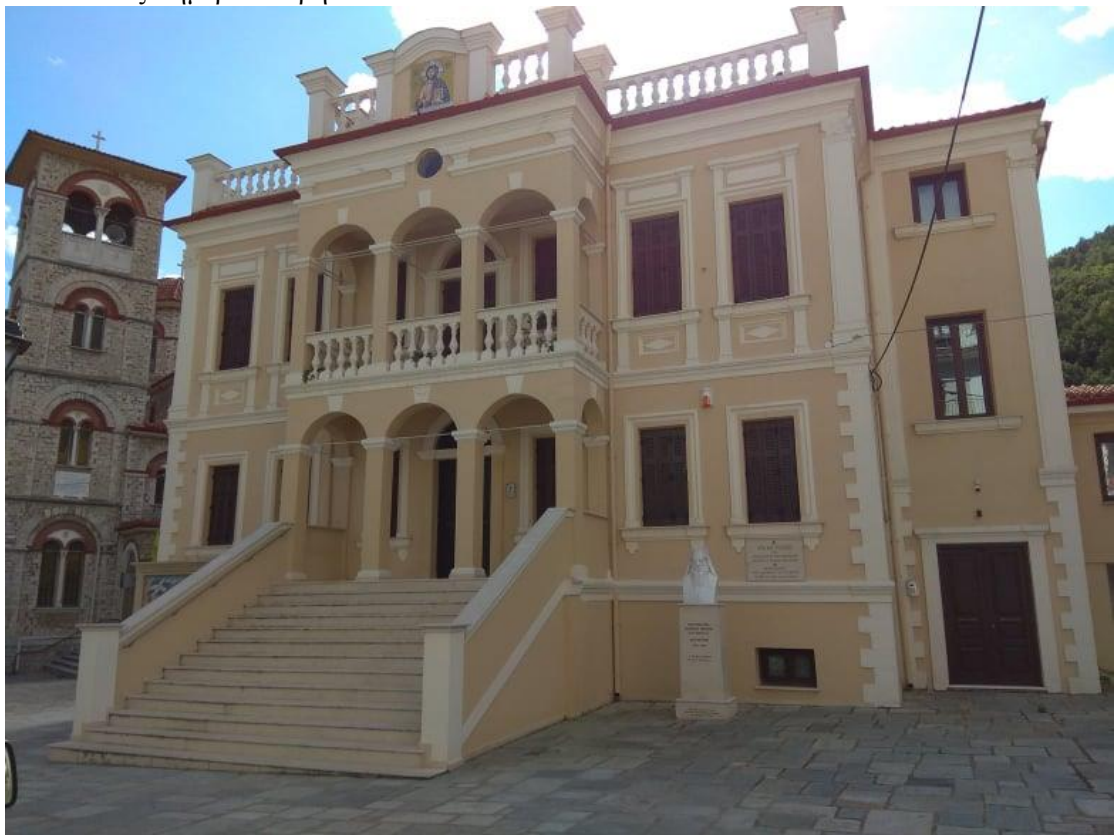
9. Οθωμανικό Διοικητήριο-σημερινό Δικαστικό Μέγαρο

10. Κτίριο οικοτροφείου που στεγάζει υπηρεσίες του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας

11.Φυλακές-σημερινό Ειρηνοδικείο

12.Μητροπολιτικό Μέγαρο

ΝΕΡΟΜΥΛΟΙ

13.ΦΩΤΟ: Κωτσόπουλου, Στόιου-Χριστόπουλο. Αρ.: νερόμυλος Ακρίτα εντός οικισμού & δεξιά Καλλιθέας εκτός οικισμού

14.ΦΩΤΟ: Κωτσόπουλου, Στόιου-Χριστόπουλο. Νερόμυλοι Κρατερού

15.ΦΩΤΟ: Κωτσόπουλου, Στόιου-Χριστόπουλου.Νερόμυλος Κρατερού

16.ΦΩΤΟ Κωτσόπουλου, Στόιου-Χριστόπουλου.Νερόμυλος Αγίου Γερμανού

17. Φωτο της Ιωαννίδου Δ., Νερόμυλος στην Τριανταφυλλιά

ΦΩΤΟ ΚΟΥΛΕ

18. Κουλές Απτέρας Χανίων, ανάκτηση τη 18^η Μαρτίου 2021 από <https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=eE5urqIS&id=246A84306B1D7EC6827C395C7112ADE80EF5C660&thid=OIP.eE5urqIS6VaqC0szOpam9wHaEK&mediurl=http%3a%2f%2fmikropragmata.lifo.gr%2fwp-content%2fuploads%2f2020%2f05%2fmaxresdefault-5-758x426.jpg&exph=426&expw=758&q=%ce%ba%ce%bf%cf%85%ce%bb%ce%ad%cf%82+%ce%b1%cf%80%cf%84%ce%ad%cf%81%ce%b1%cf%82+%cf%87%ce%b1%ce%bd%ce%af%cf%89%ce%bd&simid=607985997711805006&ck=B800A81364DE84DE8B351697D7FF147D&selectedIndex=0&FORM=IRPRST>

19. Φωτογραφίες του κουλέ

20. Οικία Χάρη

21.Οικία Τάλη

22. Δίδυμη συμμετρική οικία

23. Το κτίριο Πείου, πηγή Γαλλικό Υπουργείο Πολιτισμού, από το βιβλίο του Μ. Παπαγιαννάκη *''Το κτίριο Πείου στον πυρήνα του ιστορικού κέντρου της Φλώρινας''*, 2016, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Φλώρινας, σ.46

24.Οικία Πείου το 2011, από το βιβλίο το Μ.Παπαγιαννάκη "Το κτίριο Πείου στον πυρήνα του ιστορικό κέντρου της Φλώρινας", 2016, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας, σ.48

ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

25.Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου, Φλώρινα

26. Επιτύμβια στήλη, αύλειος χώρος Αι Γιώργη,

Φλώρινας

27. Ι.Ν. Ναός

Αγίου Γεωργίου

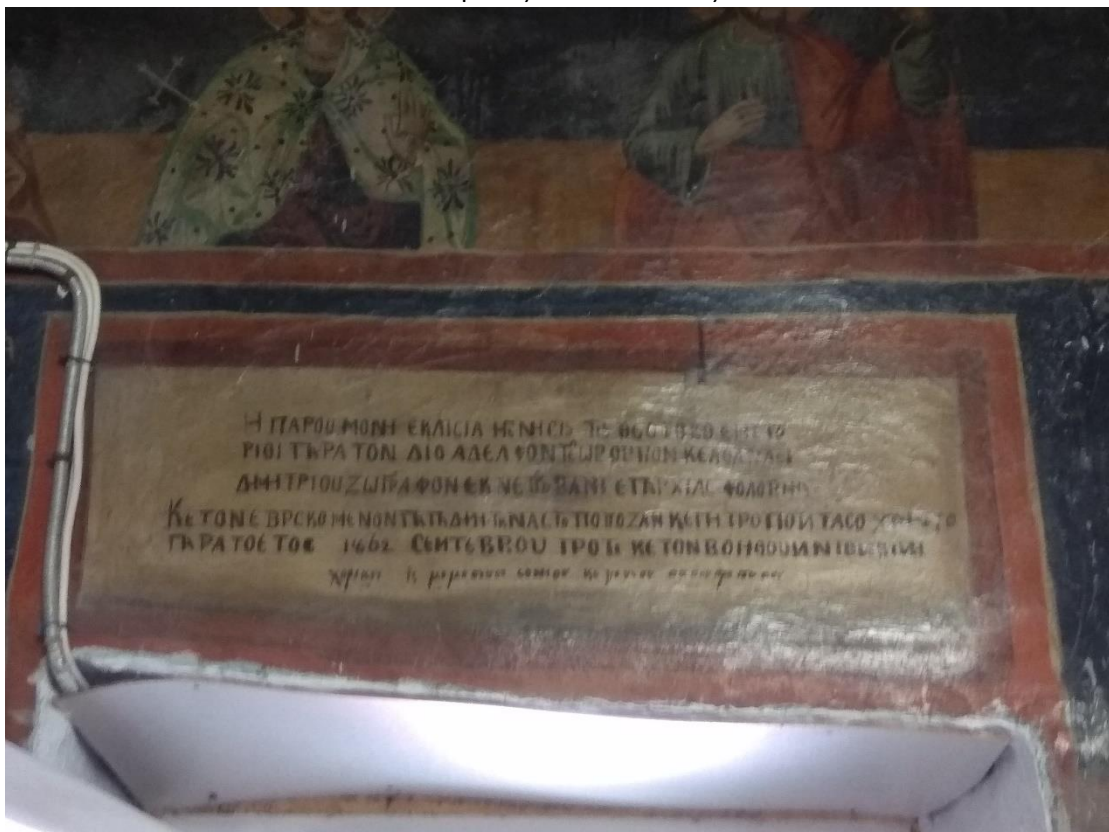

28. Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας, Λίμνη Μεγάλης Πρέσπας, Φωτογραφία Αντωνιάδη Ι.

29.Ιερός Ναός

Γεννήσεως Θεοτόκου Ιτιάς

30.Επιγραφή από το Ν. Γεννήσεως της Θεοτόκου Ιτιάς

31. Μιναρές

32. Τζαμί Οσμάν Σαχ, Τρίκαλα

Ανάκτηση από

https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=xJIUVMgt&id=0FB5D46EF5747A2C60CE798ED9891ECA28FECDD10&thid=OIP.xJIUVMgt-7rob07Rjg7slAHaE8&mediurl=https%3a%2f%2fwww.voria.gr%2fimages%2fthumbs_xlarge%2f2020-07%2fJLNnEeEcC5vXwnwawgnO.jpg&exph=1069&expw=1600&q=%ce%ba%ce%bf%cf%85%cf%81%cf%83%ce%bf%cf%8d%ce%bc+%cf%84%ce%b6%ce%b1%ce%bc%ce%af&simid=608022324577307313&ck=53113A027258D0B0D9FDCA6925220A07&selectedIndex=0&FORM=IRPRST τη 17^η Μαρτίου, 2021

ΕΝΟΤΗΤΑ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

33. Παρθεναγωγείο-σημερινό 2^ο Δημοτικό Σχολείο

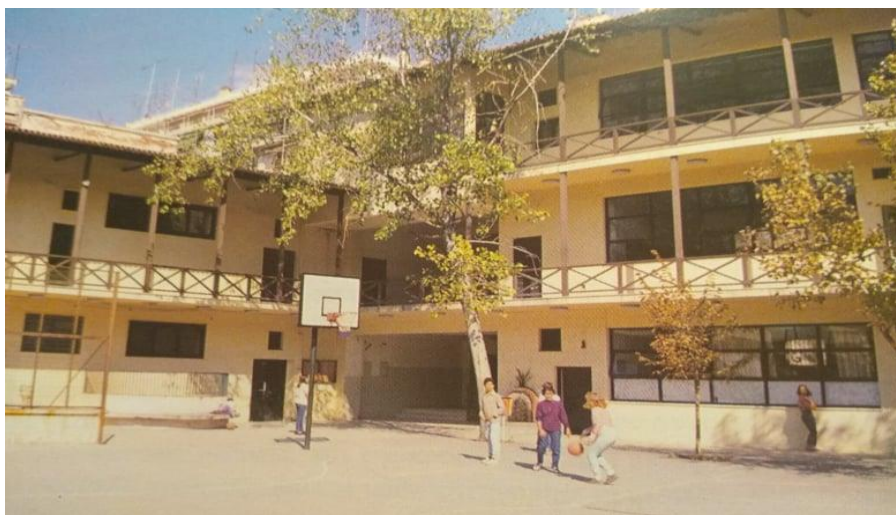
34. Σχολείο Εξαρχίας.

Ανάκτηση από https://scontent.fath7-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-0/p110x80/118474471_1374389542746936_2156957086735447539_o.jpg?_nc_cat=110&ccb=2&_nc_sid=ca434c&_nc_ohc=zkjd6WmZX1UAX8hhtCY&_nc_oc=AQmNIrNTeZeXW5mXbBSi9XBrEhdbj8Xzdd4ihUwqqNkGRQvRv9Ur8O9pJoNaLI_4KgQ&_nc_ht=scontent.fath7-

[1.fna&tp=6&oh=df6640e5c7730cb4ea93cf990565ce42&oe=6032CC77](https://www.fna.gr/tp=6&oh=df6640e5c7730cb4ea93cf990565ce42&oe=6032CC77)

35. 36 Οικοτροφείο

37. Πειραματικό σχολείο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, από το βιβλίο του Αντώνη Κωτίδη "Μοντερνισμός και Παράδοση", Θεσσαλονίκη, 1993, σ.14

ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΛΟΥΤΡΟ

38. 39.Οθωμανικό χαμάμ

40. Διπλά Λουτρά Βέροιας, Ανάκτηση από

https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2Flocal%2Fplace%2Ffid%2F0x1359fd3dcddad455%3A0xeabefa1a74a1f45c%2Fphotosphere%3Fiu%3D%252F%252Fgeo2.ggpht.com%252Fcbk%253Fpanoid%253DSA8VImKIfq50vRtdugBY5g%2526output%253Dthumbnail%2526client%253Dlu.gallery.gps%2526thumb%253D2%2526w%253D160%2526h%253D106%2526yaw%253D314.52676%2526pitch%253D0%2526thumbfov%253D100%26ik%3DCAISFINBOFZJbUtJZnE1MHISdGR1cUJZNWc%253D%26fbclid%3DIwAR2dxKid8UqIHRARbckpuIMOXEe4fNYETWhI_BehAggaWvs2qU_hVO0jIzw&h=AT076wW6NpDntrD8ZCm--1Uo18MUwc4scGl-NAONK8f6e1eSoukL3dGPcxawCiUZh8viurf34xgHIJ14hG7siHrssZ1-Jit2f55aIjx3A4Zs-L87fnIDb_cUp3eIU5EuFPvPZw, 6^η Φλεβάρη, 2021

41.Εσωτερικό Λουτρού Αέρηδων, Ανάκτηση από http://www.mnep.gr/media/1147/DSC_6586_big.jpg, την 6^η Φλεβάρη, 2021

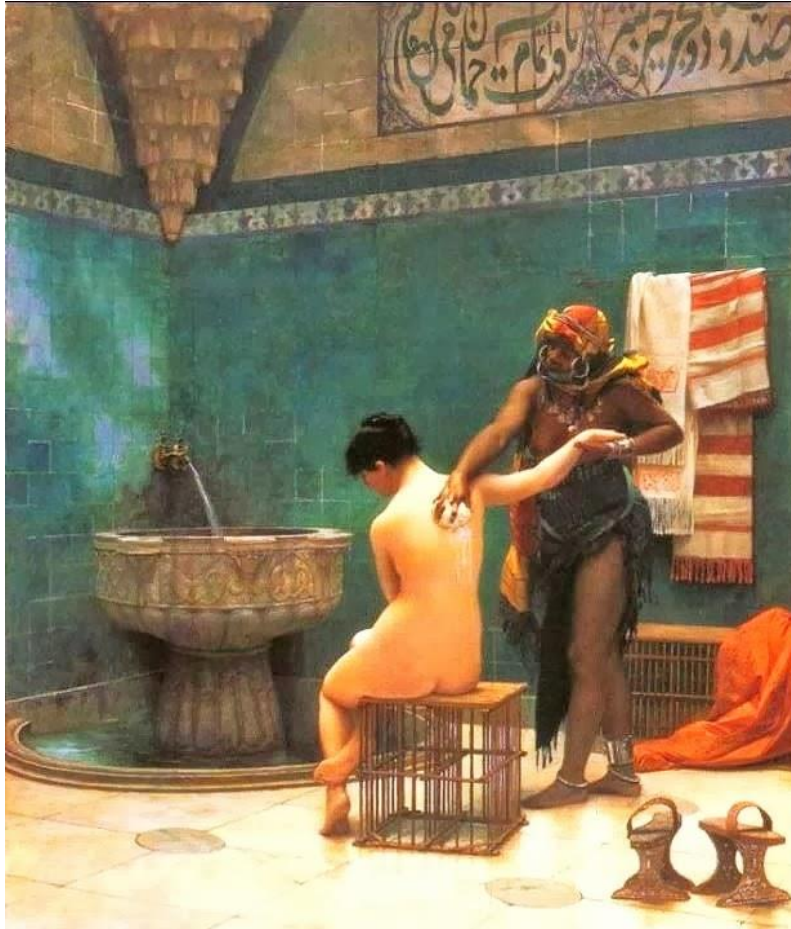

42.Εσωτερικό Λουτρού Αέρηδων, Ανάκτηση από http://www.mnep.gr/media/1146/DSC_6585_big.jpg, την 6^η Φλεβάρη, 2021

43. "Η λούμενη", Εγγκρ, Ανάκτηση τη 15^η Μάρτη, 2021 από [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Jean_Auguste_Dominique_Ingres - La Baigneuse.JPG](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Jean_Auguste_Dominique_Ingres_-_La_Baigneuse.JPG)

44. "Το λουτρό", <http://www.hammamperlesdorient.com/wp-content/uploads/2017/05/OrientGermeTheBath.jpg>, ανάκτηση τη 17^η Μαρτίου, 2021

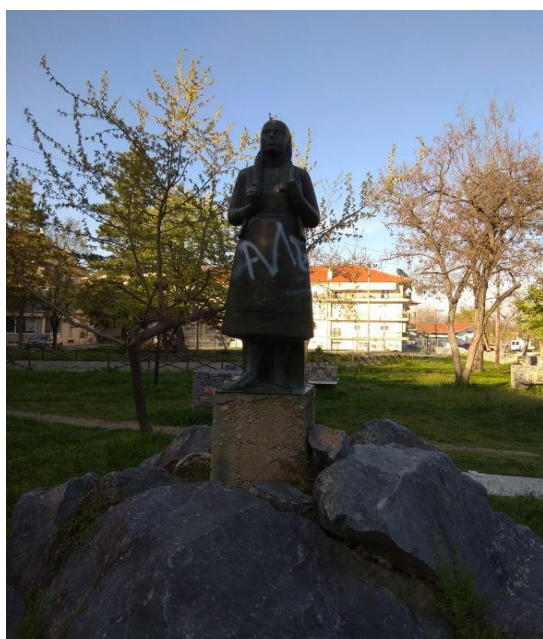
45. Έργο "Τούρκικο λουτρό", Ένγκρ

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c9/Le_Bain_Turc%2C_by_Jean_Auguste_Dominique_Ingres%2C_from_C2RMF_retouched.jpg/800px-Le_Bain_Turc%2C_by_Jean_Auguste_Dominique_Ingres%2C_from_C2RMF_retouched.jpg
(Ανάκτηση τη 16^η Μάρτη, 2021)

ΕΝΟΤΗΤΑ “ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ”

46. “Κορίτσι από τη Φλώρινα”, Φωτο γαλλικής στρατιάς της Ανατολής

47. “Το κορίτσι της Βεύης”, Δογούλη

48. Φωτο γαλλικής στρατιάς/ Ανάκτηση απο https://scontent.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/cp0/s110x80/81483072_2517019621951141_6546007312790716416_o.jpg?_nc_cat=101&ccb=2&_nc_sid=e007fa&_nc_ohc=J5qbo0BUHIAAX9e-JnQ&_nc_ad=z-m&_nc_cid=0&_nc_ht=scontent.xx&tp=28&oh=5f4c3938b295e32ed8e7554d696ddec6&

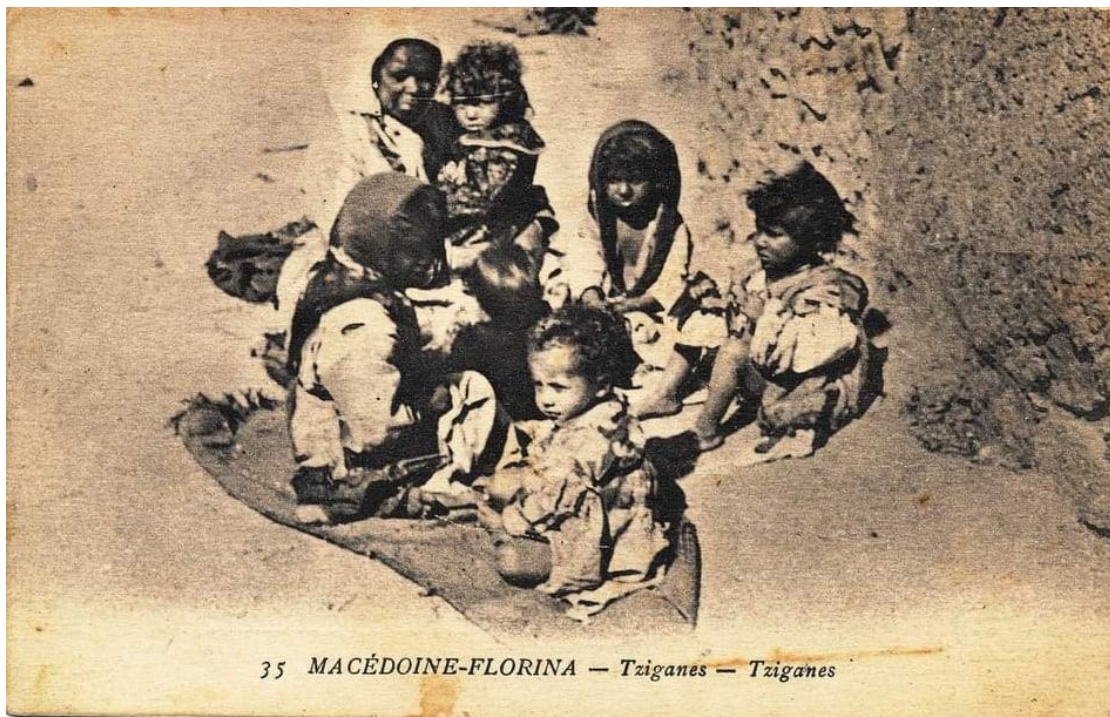
[oe=6033EEAE](#)

49. Φωτο γαλλικής στρατιάς, Ανάκτηση από: https://scontent.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/cp0/s110x80/81511938_2517020038617766_1749187128501207040_o.jpg?_nc_cat=106&ccb=2&_nc_sid=e007fa&_nc_ohc=qnx7zSgGnYMAX91qApB&_nc_ad=z-m&_nc_cid=0&_nc_ht=scontent.xx&tp=28&oh=a0cd59a2abeb8e92534c2d309119e61d&oe=6031D4CB

50.Γαλλική cart postal/Ανάκτηση από https://scontent.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/p110x80/81371293_2517016348618135_3494067057639555072_o.jpg?nc_cat=107&ccb=2&nc_sid=e007fa&nc_ohc=fWMdhKyHNmEAX-Mj6NO&nc_ad=z-

[m&nc_cid=0&nc_ht=scontent.xx&tp=6&oh=3da62e43deedd1c6aa1554eba81084f7&oe=6031E01D](https://scontent.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/p110x80/81371293_2517016348618135_3494067057639555072_o.jpg?nc_cat=107&ccb=2&nc_sid=e007fa&nc_ohc=fWMdhKyHNmEAX-Mj6NO&nc_ad=z-m&nc_cid=0&nc_ht=scontent.xx&tp=6&oh=3da62e43deedd1c6aa1554eba81084f7&oe=6031E01D)

51.Οικογένεια Τσιγγάνων, Φλώρινα. Ανάκτηση από <https://www.bing.com/images/blob?bcid=RF.iLj5YdF0C1.2J6i9YpWymNIxD.....g>, 6^η Φλεβάρη, 2021

52. Μουσουλμάνοι της Φλώρινας, Ανάκτηση από https://scontent.fath7-1.fna.fbcdn.net/v/t1.15752-9/146336037_1421495794848468_377353653497818913_n.jpg?nc_cat=109&ccb=2&nc_sid=ae9488&nc_ohc=r8WPT1tK5qUAX8irQIU&nc_ht=scontent.fath7-1.fna&oh=89e1bec70b47459d22fc2f97ff3438b3&oe=604260A6, την 6^η Φλεβάρη, 2021